

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

**ФИРДАВСИЙ ВА
ЎЗБЕК АДАБИЁТИ**

(Рисола)

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент – 2012

УДК: 821.512.133

КБК 83.(5Ў)

Ҳомидий, Ҳамиджон

Ҳ-63 Фирдавсий ва ўзбек адабиёти: мақолалар, тадқиқотлар, мушоҳада ва мулоҳаза / Ҳ. Ҳомидий; муҳаррир, Ш.Қурбон; расом Ш.Одилов. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. – 192 б.

УДК: 821.512.133

КБК 83.(5Ў)

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:

Жаъфар Холмўминов

Т а қ р и з ч и л а р:

Бокижон Тўхлиев,

филология фанлари доктори, профессор

Жасурбек Махмудов,

филология фанлари номзоди

Форс-тожик адабиёти намояндаси Фирдавсий даҳоси, унинг “Шохнома”си, асар қаҳрамонлари – Рустами дostonу Сиёвушлар халқимиз қалбидан маънавий тимсоллар сифатида тeран ўрин олган. Улар эзгулик ва яхшилик тантанаси учун қурашларда ҳамisha ёдга олинган.

Кўлингиздаги китобда атоқли устоз ва аллома Ҳамиджон Ҳомидий шулар хусусида мушоҳадага чорлабди, фикр-мулоҳазаларини сиз билан ўртоқлашди.

ISBN 978-9943-06-444-7

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012 й.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши. <i>Ҳамид Мустафавий</i>	4
Муқаддима	6
Илк сарчашмаларда «Шоҳнома» излари	8
«Рустам келса, жавобин берур»	14
Маснавийда устоди фан	16
Бағоят машҳурдир	32
Серфайз шеърят	36
Эртақларда «Шоҳнома» излари	53
Халқ китобларида «Шоҳнома» мотивлари	66
«Жамшид қиссаси» ҳақида баъзи мулоҳазалар	72
Достонларда «Шоҳнома» анъаналари	78
Эллардан-элларга, тиллардан тилларга	87
«Шоҳнома»нинг ўзбекча таржималари	97
Хомуший ва унинг ижоди	98
Хомуший таржимасининг баъзи бир бадий хусусият- лари	108
Нурмуҳаммад Бухорий таржимаси ҳақида	136
Шоҳ Ҳижрон таржимаси хусусида	146
Фирдавсий ва ҳозирги ўзбек адабиёти	148
Фирдавсий қаҳрамонлари саҳнада	151
«Заҳҳоки морон»	158
Сиевуш	162
Фирдавсийшунослик анъаналари	164
«Шоҳнома» Айний талқинида	169
Ўзбекча «Барзунома»га доир	174
«Шоҳнома» мусаввири	186
Хотима	191

СЎЗБОШИ

“Ҳаким” унвони билан машҳур бўлиб келган Абулқосим Фирдавсий жаҳондаги энг улуг шоирлардан бири, Эроннинг энг буюк эпик шоиридир. Мана минг йилдирки, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си турли халқлар ва мамлакатларнинг тадқиқотчи олимлари ва адибларининг наздида улкан бир чўқкидай товланиб, юксакка бўй чўзиб турибди. Чунки, ушбу йирик эпик асар ҳақиқатдан ҳам нафақат бир халқ, балки бутун жаҳон халқларининг орзуистаклари ва идеалларининг баёнидан ўзга нарса эмас. Шунинг учун ҳам, ушбу шоҳ асар турли тилларга таржима қилинган, тадқиқот манбаи сифатида адиблар ва санъаткорларга ҳамиша илҳом багишлаб келган. Бунинг асосий сабаби шундаки, қадимги Эрон адабиёти, умуман жаҳон адабиёти, хусусан, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сига ўхшаган мангу ва барҳаёт асарлар қаҳрамонлик ва фидокорлик руҳияси, мифологик оҳанглар билан бирга лирик руҳиятни ҳам ўзида мужассам эттирган.

“Шоҳнома” ўзбек халқи орасида ҳам катта шуҳрат қозонган. Шунинг учун бўлса керак, бир қатор ўзбек адиблари бу шоҳ асарни форсийдан ўзбек тилига таржима қилишган, унинг атрофида кўнлаб илмий тадқиқотлар амалга оширишган. “Шоҳнома”нинг ўзбек тилидаги таржимасининг нашр этилиши, у ҳақда рисола ва мақолаларнинг ёзилиши бунинг яққол мисолидир.

Фирдавсийнинг тафаккур хирманидан баҳраманд бўлган адиблар ва олимлар орасида таникли эроншунос олим, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети профессори Ҳамиджон Ҳомидий ўзига хос ўрин тутади.

Мазкур тадқиқотда муаллиф “Шоҳнома”га оид турли масалаларни таҳлил ва тадқиқ этиш жараёнида Фирдавсий гоялари, асар ёзилишининг тарихий ва ижтимоий шарт-

шароитлари хусусида ҳам фикр юритади. Муаллиф маданиятнинг асосий пойдеворларидан бири бўлмиш адабиётнинг маданий алоқалардаги ўрнини аниқлаб берар экан, Эрон ва Ўзбекистон халқлари ўртасидаги адабий алоқалар хусусида ҳам тўхталиб ўтади, “Шоҳнома” мисолида ҳар иккала халқ адабиётининг муштарак жиҳатларини қиёсий-типологик таҳлил қилиб беради.

Профессор Ҳ.Ҳомидий ушбу асарда “Шоҳнома”нинг жаҳон адабиётида тутган ўрнини таъкидлар экан, уни асотирлар ва афсоналар билан таққослаган ҳолда, “Шоҳнома”дан таъсир ва илҳом олган ўзбек классик ва замонавий адибларининг асарлари, “Шоҳнома”нинг Хомуший, Шоҳ Ҳижрон ва Нурмуҳаммад Бухорий томонидан амалга оширилган назмий ва насрий таржималари хусусида ҳам алоҳида тўхталиб ўтади. Фурсатдан фойдаланиб, ушбу қимматли асарни ёзишда заҳмат чеккан устоз Ҳамиджон Ҳомидийга, асарни нашрга тайёрлаш ва таҳрир ишларида яқиндан ёрдам берган ўзбек адабиётшунослари – Жаъфар Муҳаммад ва Жасурбек Маҳмудовга ўз миннатдорчилигимни изҳор этаман.

Ҳамид Мустафавий,

*Эрон Ислоҳ Республикасининг Ўзбекистондаги
Элчиixonаси ҳузурндаги Маданият вақолатixonаси раиси*

МУҚАДДИМА

Форс-тожик адабиётига XI асрдаёқ жаҳоний шухрат келтирган Абулқосим Фирдавсийнинг безавол “Шоҳнома”сини ўрганиш ва ўргатиш билан қирқ йилдан бери шуғулланаман. Айрим шогирдларимга бу асарнинг муайян қирраларини номзодлик мавзуси қилиб берганман. Ҳатто улар “Шоҳнома” дostonлари асосида яратилган миниатюраларни ўрганиш билан ҳам машғул. Устозим Натан Муродович Маллаев раҳнамолигида “Шоҳнома”нинг бир ўзбекча таржимаси хусусида” мавзуси юзасидан номзодлик (1968), “Шоҳнома ва ўзбек адабиёти” мавзусида докторлик (1990) диссертацияларини ҳамма қилдим. Ушбу китобда ана шу кўп йиллик кузатишлар, дастхатларни варақлаш жараёнида кўлга киритилган далиллар умумлаштирилган. Уларнинг айримлари “Дороби Зарринкамар” китобиди, Нурмуҳаммад Бухорий таржимаси алоҳида қиёсий-типология таҳлилни талаб қилади. Умуман, ўзбек классик дostonчилигида “Шоҳнома” аънаси махсус, жиддий таҳлилни тақозо этади. Хусусан, Хомуший, Шоҳ Ҳижрон ва Нурмуҳаммад Бухорий каби ўзбек адиблари ва таржимонларининг назм-наsr аралаш, шунингдек, ўзбек халқ дostonчилиги аънааларидан унумли фойдаланган ҳолда амалга оширган таржималарни ўрганиш, уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаб бериш, ушбу буюк эпик асарнинг ўзбек адабиётининг ривожиди тутган ўрнини кўрсатиб беришда муҳим ўрин тутди.

Ўзбек миниатюра санъатида ҳам “Шоҳнома” мавзуси алоҳида аҳамият касб этган. Жумладан, “Шоҳномаи Бойсуқурий” номи билан машҳур бўлган “Шоҳнома”нинг XV асрда китобат қилинган нусхасида Ҳирот миниатюра мактабининг машҳур мусаввирларининг асарлари ҳамда “Шоҳномаи туркий”нинг 1903 йилги нашрида себзорлик уста Абдурахмоннинг юздан зиёд суратлари жой олган.

“Шоҳнома” юқорида кўрсатилган таржималар билан чекланиб қолмади. XX асрга келиб, бир гуруҳ ўзбек шоирлари – Ш.Шомухаммедов, Ҳ.Ғулום, Назармат, Ж.Жабборов асарнинг маълум қисмларини ҳозирги замон ўзбек адабий тилига назмий йўлда маҳорат билан таржима қилишга эришдилар. Бу йирик адабий ҳодиса “Шоҳнома” устидаги изланишлар ва таржималар келажакда ҳали давом этишидан дарак беради.

ИЛК САРЧАШМАЛАРДА «ШОҲНОМА» ИЗЛАРИ

Фирдавсий «Шоҳнома»си ва унинг қаҳрамонлари билан боғлиқ афсонаю ривоятлар қадим замонларданок Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган, халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма ёдгорликларда ҳам тилга олинган, қайд этилган. Бунинг асосий сабабларидан бири «Шоҳнома»даги баъзи дostonлар сюжетининг бевосита кўхна Чоч атрофида яшаган туркий халқлар ҳаётидан олинганлигидадир. Бугина эмас, Фирдавсий дostonларидаги воқеаларнинг давоми сифатида кейинчалик пайдо бўлган «Барзунома» ҳамда «Жаҳонгирнома»нинг бош қаҳрамонлари Барзу ҳам, Жаҳонгир ҳам (улар Сухробнинг ўғли ва невараси сифатида талқин эгилади) Қовунчи, Урганч атрофларида фаолият кўрсатади. Панжакент ва Шаҳристонда олиб борилган археологик қазилмалар пайтида сарой деворларига «Рустам ва Сухроб» афсонаси сюжети асосида чизилган расмларнинг (Эрамизнинг VII асрига оид) топилиши ҳам буни тасдиқлайди.

Муҳаммад Наршахий «Шоҳнома»нинг энг ёрқин образларидан бўлмиш Сиёвуш фожиаси билан боғлиқ «Кини Сиёвуш» («Сиёвуш ўчи») кўшиғи Бухоро аҳолиси орасида машҳурлигини таъкидлаган¹. Буюк қомусчи, тилшунос Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги марсияда тилга олинган Алп Эр Тўнга Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги Афросиёбнинг ўзидир².

Лекин бевосита ёзма адабиётда «Шоҳнома» анъаналарини, Фирдавсий ижодидан баҳраманд бўлишнинг илк на-

¹ Муҳаммад Наршахий. Бухоро тарихи. «Фао» нашриёти, Т.: 1966. 23–24-бетлар.

² Самойлович А. Н. Иранский героический эпос в литературах тюркских народов Средней Азии, в кн. Фирдауси. Изд-во АН СССР. Л., 1934. с. 163.

мунасини биз Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» достонида учратамиз. Маълумки, ўз даврининг барча билимларида баркамол бўлган Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) араб ва форсий тилдаги адабиётни ҳам пухта эгаллаб, туркий тилда биринчилардан бўлиб ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий характердаги машхур асарини яратди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи дoston муқаддимасида бундай дейди:

*Арабча, тожикча китоблар ўқуш,
Бизнинг тилимизга бу юмғу ўқиш.*

«Кутадғу билиг» Фирдавсий «Шоҳнома»сининг вазни – мутакорибда, маснавий йўли билан ёзилган. Бугина эмас, Юсуф Хос Ҳожиб турли муносабатлар билан «Шоҳнома» қаҳрамонларини тилга олади, уларга ўз муносабатини билдиради:

*Тожиклар аюр ани Афрасияб,
Бу Афрасияб тутти эллар талаб.
Тожиклар битигда битумиш муни,
Битигда йўқ эрса, ким ўқгай уни!*

Маълумки, Фирдавсий «Шоҳнома»да ўзаро феодал урушларни қоралаб, марказлашган давлат, мамлакат бирлигини таъминлаш ғоясини тарғиб этади, ҳокимиятни парчалаб юборишга интилувчи феодалларни қоралайди. Юсуф Хос Ҳожиб ҳам Фирдавсийдагидек тадбиркор, билимдон бек бошчилигидаги марказлашган мустаҳкам давлат ғоясини илгари суради: ҳокимиятни парчалаб юборишга интилувчи феодалларни қоралайди; давлат ишларига билимдон шахсларни, олим ва маърифатли кишиларни жалб этиш ҳақида ўғит беради.

Шоир давлат бошлиғига ўғит берар экан, «Шоҳнома»даги Искандар, Доро, Рустам, Афросиёб, Заҳҳок, Фаридун, Ануширвон каби қаҳрамонларни тилга олиб, уларнинг тақдирларидан сабоқ олишга даъват этади:

---

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. «Кутадғу билиг». Т.: 1971. 96-бет. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига таъбири билан нашрга тайёрловчи Қ. Каримов.

*Суқушлуғ нелуғ бўлди Заҳҳок утун,
Нелуғ ўлди бўлди Фаридун қутун.
Бири эзгу эрди ани ўғдишар,
Бири эссиз эрди ани сўкдилар¹.*

Маъноси:

Тубан Заҳҳок не учун таҳқирга лойиқ бўлди, Бахтли Фаридун қандай қилиб мадҳга сазовор бўлди: Бири эзгу эди, уни мадҳ этдилар, Бири ёмон эди, уни ҳақорат қилдилар.

Демак, Юсуф Хос Ҳожиб ҳам Афросиёб ва Заҳҳокни Фирдавсийдек босқинчи, талончи ҳамда золим шоҳ сифатида қаттиқ танқид қилади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қариликдан шикоят»и, замондан, ёмон кишилардан нолиши, элчининг бурч ва сифатлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари «Шоҳнома»даги Фирдавсий фикрлари билан ҳамоҳанг. Чунончи, элчининг сифати ҳақида Фирдавсий:

*Фиристода бояд, ки доно бувад,
Ба гуфтан далеру тавоно бувад, –*

деса, Юсуф Хос Ҳожиб:

*Ўқушлуғ керак қид ялавоч ўруғ,
Билиглик керак сўзга билга йўруғ, –*

(Элчи заковатли, билимдон, вазмин (бўлиши) керак.

Сўзга чечан, ўқимишли, тадбирли (бўлиши) керак) деб Фирдавсий ўғитларига яқин байт яратади. «Кутадғу билиг»нинг илм-маърифатга бағишланган бобида ҳам «Шоҳнома»даги панд-насиҳатларга яқинроқ фикрлар мавжуд. Шунинг учун ҳам, дostonнинг насрий ва шеърый муқаддимасида таъкидланишича, Юсуф Хос Ҳожибнинг асари ўтмишда «Шоҳномаи туркий» деб юритилган².

¹ Ўша асар, 98-бет.

² «Кутадғу билиг». 51–52-бетлар.

Ўзбек дунёвий адабиётининг илк намуналаридан тортиб Атоий, Лутфий асарларида ҳам «Шоҳнома» қаҳрамонлари, Фирдавсий номи кўп учрайди. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сида Кутбнинг «Хусрав ва Ширин», Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшан ул-асрор»ида, Юсуф Амирий, Саккокийнинг газал, қасида, мунозараларида «Шоҳнома»даги шоҳ ва қаҳрамонлар ҳар хил ўринларда тилга олинади, шоирлар улардан қиёс, муболаға, панд-насихат, ўхшатиш мақсадида фойдаланади.

Ҳатто Олтин Ўрданинг номдор саркардалари ҳам Рустами дostonга тақлид қилишаркан. Масалан, Жонибекхоннинг ўгли жасоратли саркарда Рустами Султон «Шоҳнома»ни кўп ўқиганидан унинг қаҳрамонларига махлиё бўлиб, ўзини «Рустами соний» деб атаган. Шаҳзода Таҳамтаннинг ҳўкиз бошли гурзисига ўхшатиб фил бошли гурзи ясаптириб кўтариб юриб мактанаркан.

*Манам Рустами, он шаҳриёри далер,
Натарсам зи аждаҳою зи-шер.*

(Мен баҳодир шаҳзода – Рустамман, аждаҳодан ҳам, шердан ҳам кўркмайман¹). «Муҳаббатнома»нинг ўничи номасида муаллиф Муҳаммадхўжабекни «Жамшиди соний» деб таърифлайди. Уни саҳийликда Ҳотамга, шавкат ва қувватда Рустамга ўхшатади. Ошиқлар қалбига тугён солган маъшуканинг, муҳаббатнинг қудратини яна Рустамга қиёс этади:

*Агар десам сени Рустам, ярарсен,
Қиличинг бирла сафларни ёрарсен².*

Бундай ҳолатни шоир ва таржимон Сайфи Саройи ижодида ҳам кузатиш мумкин. Шоир шеърларида Фирдавсий қаҳрамонларини кўп тилга олади, унингча, маъшуканинг

¹ Фитрат. Фирдавсий. «Социалистик илм ва техника» журнали, 1934, №9-10, 15-бет.

² Хоразмий. Муҳаббатнома. Ўздавнашр, Т.: 1953. 18-бет.

бир ўқи (яъни киприклар) «Рустамни отдан йиқитади». Сайфи Саройида биз «Шоҳнома»даги сингари тонг отиши ёки қуёш ботишининг ранг-баранг тасвирини ҳам кўрамиз:

*Олтин қанотин очти эса субҳ сунқари,
Кўк кўлга ботди жумла кавокиб кабутари!*

Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги айрим номлар, унда кўлланилган баъзи бадий-тасвирий воситалар Хўжандийнинг «Латофатнома»сида ҳам кўзга ташланади.

Навойгача бўлган ўзбек адабиётининг йирик вакили Атойти ғазалларидан бирида шеърятнинг таъсири ва шухрати ҳақида сўз юритиб «Фирдавсийи Тусий»нинг «Шоҳнома»сини тилга олиб, шоир билан Султон Маҳмуд ўртасида бўлиб ўтган фожиавий воқеани эслайди. Вафо ҳамда садоқатни куйлаган бошқа бир ғазалда эса қуйидагича ёзади:

*Искандар – замонадурур, Кайкубод – вақт,
Ҳар кишинингки, кўнгли тилаган ёри бор?*

Машҳур ўзбек шоири Саккокий ҳам Фирдавсий ижодини яхши билган ва ундан баҳраманд бўлган. Филология фанлари доктори Э. Рустамовнинг аниқлашича, шоир ўз қасидаларида «Улуғбек, Хўжа Арслон Тархон, Халил султон қиёфасини бўрттириш, улардаги қаҳрамонлик сифатларини кучайтириш учун «Шоҳнома» ва унинг қаҳрамонларини эсга олади»³. Баъзан маъшуканинг ҳашами, шон-шавкати, позу итобининг қудратини кучайтириб тасвирлашда ҳам Фирдавсий қаҳрамонлари эсланади:

*Зиреҳ эгнига солиб сарь кирди майдонга,
Не тонгким, Афросиёб урушинда ул Рустам.*

---

¹ Сайфи Саройи. Шеърлар. Гулистон. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. -Т.: 1968. 20-бет.

² Атойти. Таълаған асарлар. Ўзлабийиашр, Т.: 1958. 88-бет.

³ Э. Рустамов. Саккокий. «Шарқ юлдузи», 1978. № 6, 217-бет.

* * *

*Раҳини майдонга сурсанг сен бирор Рустам бикин,
Ўзини пичин қуюгингга солур Афросиёб.*

* * *

*Уруш – санчисуго ҳайжо куни бўлса қачон сендин,
Нечаким бўлса Каю Рустам, Гударзу Золи Зар.*

* * *

*Ўчуккон арслонтек бўлиб ҳар бириси сафлар ёрар,
Соми Наримонму дейин ё Рустами Достон эрур.*

XV асрга келиб Фирдавсий ижодига қизиқиш янада кучаяди. Шохруҳнинг ўғли, илм-фан аҳли ҳомийси Бойсункур Мирзо бошчилигида Ҳирот санъатхонасида Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Хусрав Дехлавий, Ҳасан Дехлавий, Фирдавсий каби шоирларнинг асарларини тўплаш ва кўчиртириш билан шуғулланишади. Чунончи, котиблар беш йил давомида «Шохнома»нинг 40 га яқин қўлёзмаларини қиёсий ўрганиб, мукаммал нусхасини яратадилар. Илм-фанда «Шохнома»нинг «Бойсункур нус-хаси» деб аталган бу китобга Бойсункур қатта сўзбоши ёзади. Унда Бойсункур Шарқ адабиётида биринчи бўлиб Фирдавсий ижодини атрофлича текширади, «Шохнома»нинг яратилиши ва шоир тақдири билан боғлиқ афсоналарни келтиради. Ўрта Осиёда «Шохнома»нинг тарқалишида Бойсункурнинг хизмати беқиёс. Мана шу даврдан бошлаб «Шохнома»хонлик бир адабий анъанага айланган. Шоир Сайфиддин Али Сафий ўзининг «Латойиф ут-тавойиф» асарида қайд этишича, Улуғбек Мирзо саройида «Шохнома»ни ўқиб шархлайдиган махсус ҳофизлар бўлган. Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асаридаги маълумотларга қараганда, XVI асрнинг бошларида Тошкент адабий муҳитида Фирдавсий ва унинг «Шохнома»си атрофида жиддий мунозаралар бўлар экан¹.

«Шохнома» қўлёзмаларининг тўплаб, қайта кўчирилиши натижасида бу асар оммалашди ва шухрати янада

---

¹ Зайниддин Васифи. Бадасъ ул-вақоеъ. – М.: Изд-во «Наука», 1960., II т., стр. 263.

ошди: унинг айрим дostonлари таржима қилина бошланди. Улкан санъаткорлар Фирдавсий ижодига қизиқиш билан қараб, ўз асарларида ё бевосита, ёки билвосита Фирдавсийдан файз оладилар, унинг анъаналарини давом эттирадилар.

«РУСТАМ КЕЛСА, ЖАВОБИН БЕРУР»

Шарқ адабиёти ва илм-фанининг илғор анъаналаридан баҳраманд бўлиб, бадий, илмий асарларида юксак гуманистик ғояларни тарғиб этган, туркий тилдаги адабиёт ва маданиятни янги таракқиёт чўққисига кўтариб, форс-тожик адабиёти равнақига муҳим улуш қўшган буюк мутафаккир ва шоир Алишер Навоий Фирдавсий ижодига ҳам меҳр-муҳаббат билан қараб, уни Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Хисрав Дехлавий, Хоқоний каби мутафаккирлар билан бир қаторга қўяди. «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида Фирдавсийни «маснавийда устоди фан» деб атаган шоир «Ғаройиб ус-сигар»даги маснавийсида эса унга шеърят майдонининг баҳодири, деб юқори баҳо беради:

*Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур,
Ки гар келса Рустам жавобин берур.
Рақам қилди фарҳунда «Шоҳнома»е,
Ки синди жавобида ҳар хомеа.
Мусаллам дурур зоҳираи бу шии,
Ки маъразга келмайдур ҳар киши...¹*

«Рустам келса жавобини бериш» Рустамни яратган Фирдавсийнинг кўлидан келади, холос. Шоир ижодига бундан юқори баҳо бериб бўлмаса керак. Навоийнинг «Хазойин ул-маоний», «Хамса» каби асарларини кўздан кечиран эканмиз, «Шоҳнома» қаҳрамонларини жуда кўп учратамиз. «Хазойин ул-маоний»нинг дебчасидан охиригача Фирдавсий қаҳрамонлари қайта-қайта тилга оли-

---

¹Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. – Т.: «Фан». 1956. I девон, 705–706-бетлар.

нади. Навоий шайх-зоҳидларни танқид қилишда, май ва маҳбуба образини яратишда «Шоҳнома»даги жоми Жамшидга мурожаат этиб, ранг-баранг образлар яратади. Чунончи, шоир «Сен гумон қилгондан ўзга жому май мавжуд эрур» деб бошланадиган ғазалида зоҳидни танқид қилиб:

*Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жомдурур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо, -*

дейди.

Шоир учун «...Дайри фано синган сафоли жоми Жамдекдур».

*Гар Навоий кўж эрур шаҳ хизматида, не ажаб,
Чунки қилмиш қуллиги Жамшиду Афридунни кўж.*

*Оинаи Скандарам аз жоми май ба даст,
Хоҳи хабар зи тожи Жаму тахти Кай кунам.*

(Кўлимдаги май жоми Искандар кўзгусидир, хоҳласанг унга қараб Жамшид тожию Кайкубод тахти хусусида хабар бергум.)

*Аз фиреби золи чарх эмин мабош ар Рустамий,
З-онки шеропро зи макраш карда ожиз ин ажсуз.*

(Рустам бўлсанг ҳам фалакнинг макридан гафлатда қолма, чунки бу шум ўз макри билан шерларни ҳам ожиз этади.)

Бундай мисолларни «Хазойин ул-маоний», «Девони Фоний»дан кўплаб келтириш мумкин. Навоий соқийномаларидан бирида замон ва дунёнинг бевафолигини қайд этиб, мол-дунёга ҳирс қўйишнинг зарарини таъкидлайди, ўз фикрини тарихий фактлар асосида тасдиқлаб, ҳою ҳавас, айш-тарабга ҳамда давлатга маҳлиё бўлувчиларга танбеҳ беради. «Шоҳнома»даги шоҳларнинг ўтмишини эслатади:

*Ҳам Каюмарс ила Ҳушанг қани,
Иккига тож ила авранг қани?
Қани Жамшиду Фаридун охир,
Бириши қўйдиму гардун охир.
На Каёни бор-у, на Сосоний,
Не Скандар доғи, на Ашконий.
Қолмади Рустам ила Сом доғи,
Яздижурд ўттишо Баҳром доғи¹.*

МАСНАВИЙДА УСТОДИ ФАН

Халқ ривоятлари ва тарихий манбалар асосида эпик поэзияда биринчи бўлиб Фирдавсий Хусрав ва Ширин, Баҳром Гўр, Искандар образларини яратди. Бу образлар Фирдавсий туфайли китобдан-китобга, авлоддан-авлодга ўтиб, ўз такомилига етди. Фирдавсийдан сўнг Низомий, Хусрав Дехлавий ва, ниҳоят, Навоий бу образларни қаламга олиб, ҳар бирлари ўзига хос услуб, ғоя, шакл, мазмунга эга юксак даражадаги дostonлар яратиб, ўз «Хамса»ларига киритдилар. Навоий «Хамса»сида ўз салафларини эслаб, улардан файз топганини қайд этар экан, бевосита ё билвосита Фирдавсийнинг номини ҳам тилга олади, хотирлаб ўтади. Навоий «Шоҳнома»даги шоҳлар тарихини эслатиш билан XV асрдаги тахт-тож учун курашни, ўзаро қонли урушларни қоралайди, эл-юрт осойишталигини ўйламай, айш-ишрат билан шуғулланувчи теурий зодагонларга ўғит бермоқчи бўлади.

«Ҳайрат ул-аброр» дostonининг ростлик ва дурустлик, адл ва адолат, қаноат ҳақидаги мақолатларида симу зар йиғиш, очкўзлик, бахиллик ва тамағирлик қораланади, бу дунё Эраж, Ҳушанг, Салм, Фаридун, Жамшид, Заҳҳок, Навзар, Баҳман, Қорун, Зол, Рустам, Доро, Искандар каби шавкатли шоҳ ва баҳодирларга ҳам ғаддорлик қилганлигини уқтириб, уларнинг тақдиридан ўрнак олишга чақиради. 16-мақолотдаги мана бу байтлар мазмун, ғоя жиҳатидан Фирдавсийнинг фикрлари билан хийла ҳамоҳангдир:

¹ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. I, 696-бет.

*Бир киши ул сафдаки, юз минг дурур,
Рустам эса бору йўғи тенг дурур.
Айласа ул дам ики Рустам иши,
Бир киши ҳам охир эрур бир киши.
Ожиз эса Гев ила Рустам санга,
Эрлик эрур анда мусаллам санга¹.*

Алишер Навоий бутун фаолиятини марказий давлатни мустаҳкамлаш, эл-юрт осойишталигини таъминлашга қаратди: фитначи, мутакаббир амалдорларга тиш-тирноғи билан қарши турди. Мана шу кайфият унинг бадиий асарларида ўз аксини топган. Шу мақолотда шоир «Худнамо муханнасвашларнинг...» кибру ҳавога, зулм-зўрликка берилганлигини қоралайди. Салтанат наздидаги ўз хизмат ва обрў-эътиборини пеш қилувчи, ўзбошимча бундай сипоҳларни халқ ва юрт бошига қабоҳат ҳамда разолат келтирган Заҳҳокка, мўйлабни унинг елкасидан ўсиб чиққан илонга ўхшатади. Демак, улар ҳам Заҳҳок сингари халқ лаънатига маҳкум. Бу ерда Фирдавсий қаҳрамонлари танқид қилинувчи шахсларнинг сийрати ва суратини мукаммал, образли фош этишга, байтларнинг сатирик қудратини оширишга хизмат қилган.

*Эй сурубон айни жаҳолат аро,
Раҳшини майдони шуҷоат аро.
Барқидин ул Раҳшини кам билмайин,
Кўзига Рустамни доғи илмайин.
Зулмда Заҳҳоклиге билгуруб,
Икки иллон эғнида ҳалқа уруб².*

Достоннинг бошқа бобларида ҳам ҳар хил муносабатлар билан «Шоҳнома» қаҳрамонларининг тилга олинганлигини кўрамиз. Улар Навоий учун айрим ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масалаларни қиёсий аспектда ёритиш, талқин этишда, кишиларга панд-насиҳат беришда воқита, детал вазифасини бажарган.

¹ Алишер Навоий. Хамса, «Фан» нашриёти, Т.: 1960. 117-бет.

² Алишер Навоий. Хамса, 16-бет.

Шарқ эпик поэзиясида илк бор Фарҳод образи Фирдавсий «Шохнома»сида учрайди. Афросиёбнинг донишманд вазири, Турон лашкарининг сипоҳсолори Пиронинг ўғилларидан бири Фарҳоддир. Кайхусравнинг сарой паҳлавонларидан биришнинг оти ҳам Фарҳоддир. Уларнинг иккиси ҳам ўз замонининг тенгсиз баҳодир, не-не жангларда мардлик, жасорат кўрсатган қаҳрамонлар. Масалан, эронлик Фарҳод Рустамнинг Бежанши зиндондан қутқаришда Жаҳонпаҳлавоннинг яқин ёрдамчиси сифатида қаҳрамонлик кўрсатади. Шоир Фарҳоднинг камони ўзгаларниқидан бақувват, гурзиси огир, зарби кучли, байроғи оҳусрат деб таърифлайди.

*Яна танлагани ботири – Фарҳод,
Ундан эди Хусрав лашкари обод:
Сипоҳ учун эди мураббий, ҳамкор,
Унинг хизматиға ҳар ерда тайёр.
Оҳусурат байроқ ҳиштирар баланд,
У бошлар устида кўкши сояванд.
Сипоҳни барида ҳинду тиғи бор,
Туркона совуту сугди эгардор¹.*

Демак, Фирдавсий сипоҳсолор, фидойи қаҳрамон, жасур, шавкатли Фарҳод образини яратган.

Хамсанависликни бошлаб берган Низомий Ганжавий «Хусрав ва Ширин» достонида Фарҳод образини яратади. Лекин Низомийда Фарҳод хунарманд уста, яратувчи, ижодкор инсон сифатида тасвирланади. У Шопурнинг дўсти, чорва моллари сақланадиган жойдан Шириннинг саройига харсанг тошларни кесиб, «сут ариғи» очади. Низомий Фарҳоднинг ана шу хунарманд сифатидаги ижодкорлигини бўрттириб тасвирлашга алоҳида эътибор берган. Шарқ адабиётида Фарҳод образи тадрижий тақомилини маҳсус тадқиқ этган филология фаилари доктори С. Эркинов, озар шоири Ориф Ардабилиининг

---

¹ Абулқосим Фирдавсий. «Шохнома». Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. II китоб, Т.: 1976. 87-бет.

«Фарҳоднома» дostonида ҳам унинг, асосан, ижодкор инсон ва ошиқ сифатидаги сиймоси тасвирланганлигини кўрсатиб ўтган.

Халқ оғзаки ижоди ҳамда ёзма адабиёт анъаналаридан ижодий баҳраманд бўлган Алишер Навоий дostonларида айрим қаҳрамонлар «Шоҳнома» образига ўхшатиб тасвирланади. Фирдавсий тасвирича, Зол, Рустам, Суҳроб каби машҳур баҳодирлар ўн ёшида барча илму хунарларни ўрганиб оладилар, куч-қувватда мислсиз паҳлавон бўлиб етишадилар. Фарҳод ҳам ўн ёшида жаҳондаги барча илму хунарларни ўрганади, ҳарбий илмларни эгаллайди, халқ дostonларидагидек куч-қудратга эга бўлади. Унинг баҳодирлиги ва мислсиз паҳлавон сифатидаги жасорати Юнон сафари давомида яққол кўринади.

Бизнинг кўз ўнгимизда Қоран, Боний, Монийларнинг санъатига маҳлиё бўлиб, хунарларини ўрганган, барча дунёвий билимларни пухта эгаллаган донишманд шаҳзода эмас, балки жаҳонпаҳлавон Рустами Дoston янглиғ паҳлавон гавдаланади. У «юлдузлар шоҳи сингари осмонга ўхшаган аждаҳо суратли отига миниб олиб», ўз мақсадига эришиш йўлида ҳар қандай бало-қазоларни даф этиш учун курашга чоғланади, жасорат ҳамда мардонаворликнинг олий намунасини намойиш этади, халқ дostonларидагидек «кору бор» кўрсатади.

«Шоҳнома»да тасвирланишича, Кайковус донишмандларнинг ман этишига қарамай Мозандарон девларига қарши жанг бошлайди. Девлар сеҳр билан буларни кўлга туширади. Рустам етти тўсиқни босиб ўтиб, эронликларни девлар кўлидан кутқаради. Фарҳод ҳам тилсимни очиш йўлида Рустам сингари уч тўсиққа учраб, уларни мардонавор енгиб ўтади. Шоир сарлавҳадаёқ «Фарҳоднинг девбот хирмонлик девзоди устига сакраб, Аҳраман бошаси азлига сакратиб ул ваҳшатзой, балки савдоатзой бешага кириб Аҳраман манзилига суриб етгани ва Рустам Мозандарон бешасида дев ўлтирғондек ул беша Аҳраманини қатл этгани...» деб «Шоҳнома»даги Мозандарон воқеасини эслагани.

Рустам девлар жангига отланар экан, турли-туман тўсиқларни енгиб, етти даҳшатли манзилни босиб ўтади.

Девларнинг сеҳрини ечади, дарранда шерни ўлдиради, оғзидан дўзах оташини пуркаётган, бугун мавжудотни куйдириб кукунга айлантирмокчи бўлган аждарни маҳв этади. Фарходнинг аждар жангига бориши, курум босган дашт тасвири, аждарнинг кўриниши ва унинг ўлдирилиши баёни Рустами Достон жасоратининг янги бир намунасидир.

Аждарнинг «икки кўзига қаралса, худди нефтнинг ўтли булоғидай кўринарди. Бурнининг тешиклари ваҳшат тандирига ўхшар, тандир ҳам эмас, нефт ёнаётган тандирнинг мўрисиغا ўхшарди. Оғзидан чиққан ўт алангалари нефть ёққанликдан нишона бериб турарди... Аждарнинг ўти унга қор қилмаганлиги учун аждарнинг баттар жаҳли чиқиб кетди.

У оғзини очиб Фарходни ютишга чоғланди... Аждар ҳар қанча бир йиртқич махлуқ бўлса ҳам лекин шахзода отган ўқнинг илони уни тешиб ўтиб кетди¹.

Фарходнинг бу жасорати Рустамнинг Мозандаронни фатҳ этишига ўхшаб тасвирланганлигига шоирнинг ўзи ҳам ишора қилган:

*Кўюб қасрига юз, андоқки Рустам,
Эшикда боғлабон Раҳшини маҳкам².*

Шоир Фарходнинг аждарни бир ҳамлада ҳалок этиб, тилсимни очиш воқеаси тасвирини худди ёш Рустамнинг оқ филни енгиши лавҳасига ўхшатади.

Фирдавсий «Шоҳнома»да қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати, сайру гашт, жангу жадаллар тасвирини табиат кўринишлари, айниқса, қуёшнинг чиқиши ва ботиши билан боғлаб тасвирлайди. Бу усул ҳолатни юксак кўтаринкиликда ёки хомушлиқда бера билишда жуда ҳам кўл келди. Ўзбек классик адабиётида Фирдавсийдагидек мана шу деталга ўхшаш тасвирнинг чиройли намунасини Алишер Навоийда учратамиз. Шоир «Фарход ва Ширин»нинг XVI бобида Фарходнинг эрта тонгда ўзи учун қурилган тўрт

¹ Алишер Навоий. Фарход ва Ширин (насрий баёни). Г. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. Т.: 1975. 69-бет.

² Алишер Навоий. Ҳамса. «Фан», Т.: 1960. 210-бет.

қаср томошасига боришини Жамшед салобати ва шавкатига ўхшаш тарзда қуёш чиқишининг тасвири билан боғлайди:

*Қуёш наъли чекиб тоғ узра авранг,
Фалакни субҳ қилди мрамрий ранг.
Чу гардун ҳулласига минди хуриед,
Томоша азмига отланди Жамшед¹.*

«Шоҳнома»да турли-туман кўриниш ва ҳолатларда берилган қуёш чиқишининг тасвири Навоий лирикасида ҳам мутлақо оригинал бир тарзда учрайди:

*Саҳар ховар шаҳи чарх узраким хайли ҳашам чекти,
Шуои хат била кўҳсор уза олтун алам чекти.*

Канал ва ҳовузнинг битганлиги муносабати билан уюштирилган тантанага Меҳинбону ва Ширин бошлиқ халқ келади. Зўр тантана пайтида Шириннинг аргумоғи харсанг тошлар устида мувозанатни йўқотади. Буни сезган Фарҳод от остига кириб, икковини қушдек даст кўтариб, қаср айвонига элтиб қўяди:

*Бор эрди сурси чирмошиб оёғи,
Пари пайкар йиқилмоқ хавфи доғи,
Чу ошиқ англади қилғоч тааммул,
Ки елдин тушқудекдур ер уза гул.
Ер ўпмакликка мажнундек ҳам ўлди,
Қуёш остида гардундек ҳам ўлди.
Кўтарди орқасига бодпони,
Нечукким бодпо ул дилрабони.
Бир илғи икки қўлини қилди маҳрам,
Яна бир илғи икки бутларини ҳам...
Чун икки-уч йиғоч гом урди шайдо,
Бўлуб олинди қасру ҳаво пайдо.
Қадамни қўйди қаср айвони сори,
Саломат раҳини бирла шаҳсувори².*

¹ Алишер Навоий. Ҳамса, «Фан». Т.: 1960, 182-бет.

² Алишер Навоий. Ҳамса. 253-бет.

Бу унинг ҳақиқатда ҳам рустамона куч-қудратга эга эканлигини кўрсатади. Фирдавсийдан кейин Навоийгина ўз қаҳрамонини ана шундай бекиёс қудрат ва кучга эга қилиб тасвирлашга эришган ҳамда китобхонни ҳайратда қолдирган санъаткордир.

Баҳром Гўр образини ҳам биринчи марта Фирдавсий бадний адабиётга олиб киради. У бир томондан, шаҳаншоҳ Баҳром образини тасвирлашга интилса, иккинчи томондан, жасоратли, тadbиркор, ўттиз икки ҳарбий хунар соҳиби жаҳонпахлавон, моҳир овчи Баҳром образини чизади. «Шoҳнома»да ана шу жаҳонгир Баҳром образи, унинг турли ўлкаларга юриши, жангу жадаллари, гайритабиий кучларга қарши мардонавор кураши тасвирига хийла кенг ўрин берилган. Баҳром ва чўри қиз – канизак Озода ҳикоясида эса Баҳром мутакаббир, бадқаҳр, шошма-шошар, узоқни кўра билмайдиган шахс сифатида гавдаланади. Гўзал табиатнинг кўрки бўлган учқур оху – Гўрни бир ўқ билан қонга белаган Баҳром Озодадан ўз хунарини баҳолашни истайди. Қизнинг раҳми келади, юмюм йиглайди ва Баҳромни бағритошлиқда, нозик, кўркам табиатни оёкости қилишда айблайди. Ғазабланган Баҳром қизни маст филлар оёғи остига ташлаб ўлдиршни буюриб, қароргоҳига қайтади. Фирдавсий қизнинг кейинги тақдирини тасвирламайди. Баҳром эса шoҳлиги вақти тугагач, ўз ажали билан дунёдан ўтди.

Низомий Ганжавий ўзининг «Ҳафт пайкар» достонида Фирдавсий анъанасини давом эттириб, халқ оғзаки ижодидан кенгроқ фойдаланиб Баҳром Гўр образини яратади. Низомий шoҳ Баҳром саргузаштини тасвирлар экан, унинг Фитна билан бўлган можаросига алоҳида эътибор беради. Шоир Фитнанинг иродаси, ақл-заковати, тadbиркорлигини Баҳромдан устун қўйиб тасвирлашга интилади. Қуилардан бир кун Баҳром ўз севгилисига билан овга чиқади. Кўп ов қилади, ўз маҳоратини намойиш этади. Аммо ёнидаги дилбардан таъриф-тасанно эшитмайди. Ниҳоят, узоқдан бир оху кўришади. Баҳром севгилисига мурожаат қилади:

*Деди: «Эй турк қизи, кўзлари хуммор,
Мерганлигим нечун этмайсан иқрор?..
Ана қулон келди, не гавго солай,
Айт, унинг бошига не савдо солай?»
Деди: «Рухиң Сафо чирогини ёқ,
Ўқ била тикилсин қулоққа туёқ?»*

Шунда Баҳром кўлига ёйни олиб, зўлдир ўқ билан қулоннинг қулогига уради. У оёғи билан қулогини қашламоқчи бўлганда, иккинчи ўқ билан оёғини қулоққа тикади. Лекин, афеуски, мерган севгилисидан кутган баҳосини ололмайди:

*Қиз деди: «Шаҳриёр машқидир бу иш,
Ҳар кимга ҳам осон машқ қилган юмуш.
Бундай ўқ тегиши одатдан эмас,
Аммо у машқдан, қудратдан эмас».*

Ғазабланган Баҳром Фитнани чоғиб ташламоқчи бўлади, лекин «аёлни ўлдирмоқ мард иши эмас», деб ёнидаги бир сардорга «бу канизакнинг ишини саранжом қил», дейди. Аммо Баҳром кетгач, Фитна «Шоҳ жаҳл устида шундай асосиз фармон берди. Мени ўлдириб, ўзинга ҳам, менга ҳам жабр қилма», деб етти дона гавҳар беради. Бу оқилона фикр сардорга маъқул тушади ва кишилар кўзидан йироқроқдаги боғига хизматкор қилиб қўяди. Қиз қандай қилиб бўлмасин, Баҳромнинг хатосини тушунтириш, унинг висолига яна эришиш чорасини излайди, ақл-заковатини ишга солади. Сардорнинг эл назаридан узокроқдаги бир қишлоқда 60 зинали қаср қурилган боғи бўларди. Фитнани ўша ерга элтиб қўяди. Қиз янги туғилган буқачани ҳар кун ана шу зиналардан тепага олиб чиқиб-олиб тушиб юради. Буқача олти ойлик новвос бўлганда ҳам қиз уни зиналардан эркин кўтариб чиқаверарди.

Баҳром Гўр бўлса қилмишидан пушаймон бўлиб, ёрини соғиниб, кунини кўзларида жиққа ёш билан ўтказарди. Кунлардан бир кун қиз қулоғидаги икки гавҳарни сотиб, зиёфат ҳозирлаб, Баҳром овга чиққанда уни меҳмонга

чақиришни буюради. Дастурхон 60-зинадаги айвонга ёзилган эди. Айни меҳмондорчилик қизиган пайтда Баҳром: «ёшинг 60 да, қаср зинаси 60 та. Бунга ҳар куни чиқиб тушиш малол келмайдими», дейди. Сардор: «мен-ку мен, ҳатто ёш қизим каттакон букани бу зиналардан эркин кўтариб чиқади», дейди. Шу пайт Фитна букани кўтариб чиқади ва пастга олиб тушишни меҳмондан сўрайди:

*Деди: Ёнингизга чиқардим хўкиз,
Энди пастга олиб тушинг, қани, сиз.
Шоҳ деди: «Бу сенинг қудратинг эмас,
Ёшлиқдан кўтариб машқ этибсан, бас»
Шоҳга сажда билан бот эгиб нигор,
Ҳамду дуо билан дер: «Эй шахриёр,
Энди менга азим тўлайсан тавон,
Хўкиз машқ билану бемашқми қулон...
Сен кичик қулонни этганда такрор,
Этса машқ сўзин ким бўлур гуноҳкор?!»*

Шоҳ Фитнанинг ақли, тадбиркорлигига тан беради, ундан узр сўрайди. Баҳром Сардорга инъом-эҳсонлар бериб, севгилисини саройга элтади. Ўзининг ўтқир зехни, ақл-идроки билан Фитна Баҳромдан анча юксак туради. Давлатнинг кундан-кунга ошиб бориши, фитнанинг висолига яна муяссар бўлиши Баҳромни эсанкиратиб қўяди, мутакаббирлик, ортиқча айш-ишрат уни издан чиқаради ва ўртоқларининг маслаҳатига кўнмай, ўзбошимчалик билан учқур қулонни қулаб кетаётиб чоҳга қулаб ўлади.

Алишер Навоий ҳамсанависликда Низомий ва Хусрав Дехлавий анъанасини давом эттираркан, «Сабъаи сайёр»да ана шу традицион Баҳром Гўр образининг янги кирраларини кашф этишга муваффақ бўлади. Навоий бу қахрамон сиймосида икки Баҳромни мужассамлаштиради. Адолатли, донишманд, тадбиркор, ҳамиша эл-юрт ташвиши билан яшайдиган, халқни фаровон, мамлакатни обод қилиш учун курашадиган, айни чоқда ҳақиқий ошиқ, фидойи ёр Баҳромни таъриф-тавсиф этади. Навоий юксак инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, маъ-

рифатли, одил шоҳ Баҳром Гўрни ўзгаларга ибрат қилиб кўрсатади. Лекин мансаб-мартаба, давлат, шон-шавкат олда эсанкираб қоладиган, мутақаббир ва баджаҳлликда ақлини йўқотадиган Баҳромни қаттиқ қоралайди. Шоир Баҳром салтанати, ҳашами ва ҳунарини қанчалик завқ билан тасвирласа, ундаги худбинлик, ишратпарастликни шу қадар ғазаб ва нафрат билан қоралайди. Баджаҳллик ва бадмастлиги туфайли овда арзимаган гап учун Дилоромни ўлимга ҳукм этган Баҳром, ўзига келгач, пушаймон бўлади. Достонда Баҳромнинг руҳий кечинмалари ниҳоят даражада кучли тасвирланган. Еттинчи мусофир ҳикоясидан сўнг, Дилоромнинг Хоразмда эканлиги маълум бўлади, кўп инъом-эҳсонлар юбориб уни олдиради. Афсуски, Баҳром севгилисининг висолига етишгач, барча ҳасратларни унутади. Вазир-вузароларнинг насиҳати, ўгитига қарамай, айш-ишрат, базму тарабни авжга миндиради, юрт ва давлат ишлари ўлда-жўлда қолади, вақтни бемаҳал ов қилиш билан ўткази.

Алишер Навоий Дилоромни тенгсиз гўзал, оқила қиз сифатида тасвирлайди. У моҳир созанда, ажойиб кўшиқчи, нозик дидли раққоса. Замонасида унга тенг келадиган сулув ҳам, ҳунарманд ҳам топилмайди. Гарчи Дилором Баҳром уюштирган базмларнинг кўрки бўлса ҳам, бу ортиқча маишатбозликлар унинг нозик кўнглини эзади, гўё аччиқ келажакни оддиндан билгандек руҳан сиқилиб юради.

Навбатдаги базмдан кейин бадмаст Баҳром барчага овга чиқишни буюради. Бутун аркони давлат, аъёни мамлакат бир тан-бир жон бўлиб, «юз минг киши» овга чиқади. Ана шу шоҳ бошчилигидаги ўйламай босилган қадам халқни ҳалокатга элтади. Булар ов қиладиган ерлар асли заҳқаш бўлган. Бунинг устига бир кун бурун қаттиқ жала ёғиб ернинг устки қатлами билан остки қавати бирлашган эди. Ботқоқликни майса, ажриқ, майда буталар, ўрмон ўсимликлари яшириб турарди. Бунинг устига овчилар дуч келган ҳайвонларга қирон соладилар, қонлар дарё бўлиб оқади:

*Балки қон бўлди селлар ҳар ён,
Айлади сел майллар ҳар ён.
Сайджим ерга оқти қони анинг,
Чиқти қон сели бирла жони анинг.
Шоҳ Баҳром Гўри беозарм,
Ўзни гўр ўлтурурга айлар гарм.
Қондин уларда гулистон бутти,
Гўйиёки ул элни қон тутди.*

Натижада бутун сайдгоҳ тубсиз ботқоқликка айланади, қимирлаган жонга қутулмоқ имкони қолмайди:

*Болчиғ ул навъ бўлди ов элига,
Ки етар эрди кимсанинг белига.
Бодполарга ботмоқ ўлди иш,
Болчиғ устида ётмоқ ўлди иш...
Бутун эл узри қатри бор ўлди,
Нуҳ тўфони ошкор ўлди,
Қўйидин суву юқоридин нам,
Юқоридин наму қўйидин юз ариқ,
Хосаким қондин оқибон юз ариқ,
Ҳар ариғ қилса ер юзин балчиқ...
Ўйла юмрудди ерга юз минг хайл,
Қилдишар бир йўли сув қаърига майл...
Жондин ул сув била илик юдилар,
Шоҳ, балким бори черик юдилар¹.*

Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавийда Баҳромнинг ўзбошимчалиги ўз бошини ейди. Навоий эса нодон, маишатпарасат, калтабин шоҳ ўзинигина эмас, балки элни, юртни ҳалокатга элтади, деган юксак ижтимоий моҳиятга эга бўлган фикрни илгари суради. Бемаҳал ов бегуноҳ ҳайвонларга солинган қирғин, бадмастликда берилган фармон касофатида Баҳромни «хайли билан» ер ютади. Навоий Баҳром тақдиридан ўз давридаги шоҳ ва шахзодаларни сабоқ олишга даъват этади; одил, тадбиркор, маърифатли шоҳ ғоясини илгари суради. Демак,

¹ Алишер Навоий. Ҳамса, – Ғ: «Фан», 1960, 602-бет.

Навоий Фирдавсий туфайли анъанавий образга айланган Баҳром Гўр образини янги таракқиёт босқичига олиб чиққан. Ўзининг юксак идеалларини, замонининг долзарб масалаларини ифодалашда Баҳром характеридаги мусбат ва манфий жиҳатлардан маҳорат билан фойдаланган.

Гарчи қадимдан Шарқ ва Ғарб халқлари орасида жаҳонгир Искандар ҳақида кўп ҳикояту ривоятлар тарқалган бўлса-да, у ҳақда жангнома характерида дoston ёзган биринчи ижодкор Фирдавсий ҳисобланади. «Шоҳнома»да шоир Искандар образини яратар экан, уни бир томондан, эроний нажод, тарихий шахс-шаҳаншоҳ, Эрон тахтининг қонуний вориси сифатида тасвирлашга интилган. Иккинчи томондан эса, кўпроқ унинг жангу жадаллар билан боғлиқ саргузаштини тасвирлашга эътибор беради. Тўғри, Фирдавсий ҳам дostonнинг бошида Искандар сиймосида одил шоҳ образини яратиш мақсадини кўзлаган. У тахтга ўтиргач, давлат аъёнларига куйидагича мурожаат этади:

*Кимки бу даргоҳга қўяркан қадам,
Адолат истагай шаксиз у одам.
Ярим тун пайтида келса ҳам агар,
Мақбул жавобига бўлсин муяссар.
Беш йил олмагаймиз жаҳондин хирож,
Барча бизникидир, йўқдир эҳтиёж¹.*

Аммо воқеа давомида шоир Искандарнинг Доро хотини Дилоромга мактуби, Равшанакка уйланиши, Қанжу ҳокими Қайдга қарши жанги, тўққиз дононинг хинд Қайдидан уч галати нарсани келтиргани, Искандарнинг Фурни енгизиши, охири Бобилда вафот этиши воқеаларини тасвирлайди. Асосий эътибор Искандарнинг жаҳонгирлигини, донолар ёрдамида ҳар хил сеҳрли жумбоқларни ечиши, тилсимларни очиши тасвирига қаратилган.

Фирдавсийдан кейин Низомий Ганжавий ўзининг «Искандарнома» асарини яратди. Низомий Фирдавсий анъана-

---

¹ Абулкосим Фирдавсий. Шоҳнома. II жилд. Ғ. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. Т.: 1976. 351-бет.

ларини давом эттирди. У айниқса, Искандарнинг фантастик саргузаштларини олимлар, ҳаким-файласуфлар билан дунё сирлари муаммолари хусусидаги савол-жавоблари тасвирига кенг ўрин берди. Достонда Низомийнинг халқлар дўстлиги, тинч-тотув яшаш, дунёда тенглик ўрнатиш ҳақидаги орзу-ниятларининг «мадинаи фозила» ҳақидаги фикрлари зўр пафос билан ифодаланганлиги мароқлидир.

Алишер Навоий Фирдавсий ва Низомий анъаналарини давом эттирар экан, Искандар образининг мутлақо янги талқинини яратиш вазифасини кўзлаган. Даставвал, Навоий Искандарни ниҳоятда камтарин инсон, ўз даврининг барча билимларини, ҳарбий хунарлар, давлатни бошқариш йўсинларини мукамал эгаллаган шахс сифатида тасвирлайди. Лекин шунга қарамай, отаси вафотидан сўнг қонуний ворис бўла туриб шоҳликни қабул этмайди, ҳали юртни бошқаришга тайёр эмасман, дейди. Мамлакат аъёнлари, донишмандлар илтимос қилгандагина, ҳар бир ишда менга ёрдам берасизлар, деган шарт билан тахтни эгаллайди. Шундан сўнг мамлакатда тартиб ўрнатади, олиқ-солиқлар, савдо-сотик, даромад ва харажатларни, ўлчов бирликларини, кўшни мамлакатлар билан иқтисодий, сиёсий муносабатларни бир низом, қонун-қоида билан йўлга қўяди. Хуллас, Искандар умрининг охиригача илм-маърифатга, олимларга, тўғри низом қоидаларга суянган ҳолда ер юзида тинчлик, адолат ўрнатиш учун, марказлашган ягона давлат тузиш учун курашади, разолат ва жаҳолатни, зулм-зўрлик, инсонларга етадиган азиятни курраи заминдан супуриб ташлашга интилади. Бу йўлда кўп жанглари олиб боришга, ғайритабиий кучларга, яъжуж-маъжужларга қарши курашишга тўғри келади. Демак, достонда Навоий одил, маърифатпарвар шоҳ бошчилигидаги марказлашган давлат учун, тинчлик ва халқлар дўстлиги учун кураш ғоясини илгари сурган.

Ана шу юксак ғояларни ғоятда нафис бадий тасвирда ифодалар экан, Навоий жангнома устаси Фирдавсий номини кўплаб маротаба тилга олади, унинг фикрларидан, «Шоҳнома» қаҳрамонларининг ўзига хос хусусиятларидан ижодий фойдаланади. Чунончи, шоир «Садди

Искандарий»нинг XI–XIV бобларида Эрон шоҳлари тарихини «Шоҳнома»дагидек пешдодийлар, каёнийлар, сосонийлар, ашконийларга бўлиб, ҳар бир сулола шоҳларининг силсиласини, улар даврида ўтган, машҳур кишилар, лашкарбоши ва баҳодирларни бирма-бир таърифлайди. Чунончи, Навоий Жамшеднинг «кўп» ғариб амр этгани, «Заҳҳокнинг эл қонини тўкмакта бебок»лик қилганини алоҳида танқид этади. Фирдавсий «Шоҳнома»да Турон шоҳи Афросиёбни марказий ҳокимиятни парчалашга интилувчи босқинчи, бадқаҳр, мутакаббир, бойликка ўч, эл қонини бекорга тўкадиган, худбин, раҳм-шафқатсиз шоҳ сифатида қаттиқ танқид қилади. «Садди Искандарий»да Алишер Навоий Фирдавсий сингари Афросиёбни золим, эл-юртни хароб этувчи шоҳ сифатида характерлайди:

*Яна шоҳлик қилди Афросиёб,
Вале қилди Эронни зулми хароб.
Замонда гар эрди обод кам,
Ани қўймади чарх обод ҳам¹.*

Шу бобнинг ўзида Навоий Фирдавсий ва унинг асарига бир неча маротаба ишора қилади. Тўртинчи табақа шоҳлари баёнидаги қуйидаги байт шу фикрни тасдиқлайди:

*Навосози деҳқони озарпараст,
Бу навъ этти сўз риштасин бор баст.*

Хуллас, шоир тўрт сулола шоҳлари тарихининг мўъжаз тасвирини беришда «Шоҳнома»даги тартибга қатъий риоя қилган.

«Искандар ишларининг тафсилени ижмол била дейилмак» бобида эса, Искандар забт этган юртларни, унинг жаҳонгирлик шавкатини тасвирлаган шоир, «ер қолмади олмогон сувда ҳам», деб унинг шиша асбоб ичига кириб сув остини текширгани ва яна курукликка чиқиб «хаёт суви» – оби ҳаётни қидирганини тасвирлаб шундай дейди:

---

¹ Алишер Навоий. Хамса. «Фан», Т.: 1960, 647-бет.

*Қоронғуда айлаб ёруелуқ талаб,
Ани топмайши қайитти хушкляб.*

Демак, шоир Искандарнинг бу хатти-ҳаракатини маъқул кўрмаган, унга танқидий нуқтаи назардан ёндашган. Шундан сўнг шоир Искандарнинг баҳру барни эгаллаганини тасвирлашга бир китоб етмаслигини уқтиради:

*Ки сабтига йўнса килии хомае,
Керактур рақам топса «Шоҳнома»е.*

Характерлиси шундаки, Навоий мана шу байтдан сўнг «ҳар байтеро дафтаре», «ҳар уй ичра кишваре ниҳон» қилганини уқтиради ва:

*Жаҳон Хисрави ул чоғда Доро эди,
Анга шоҳлиғ ошкоро эди.
Каёнийлар ўрнида офоқғир,
Келиб пушт-барпушт соҳибсарир.
Умурида ойиши Луҳросбий,
Сипоҳида қонуни Гуштосбий.
Бўлиб кўб Каёний ши ихфос анга,
Тегий Баҳманий мулк мерос анга.
Жаҳонболлиғ амрида Хисравнажод,
Ангачи Кайхусраву Кайкубод¹,—*

деб Доронинг шон-шуҳратини тасвирлашда Фирдавсий қаҳрамонларининг шуҳратидан фойдаланади. Достонда Сому Наримон аждод-авлодларининг ватани Сеистон, Зобулистон (Нимрўз) шаҳарлари ҳам бошқа обод ўлкалар каторида таърифланади. Бу ерларнинг ҳусн-тароватини «зийнатаро гулистон», «сувлари жаннатга анҳор», «ҳар бир гадоси Ҳотам», «Дағи ҳар сипоҳи Рустам» деб завқ-шавк билан тасвирлайди. «Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси била азм этиб, Ҳиротни бино қилиб, Мовароуннаҳрни олиб, Самарқанди бемонанд тарҳини солиб, Кашмир

---

¹ Алишер Навоий. Хамса. 870-бет.

сари мутаважжих бўлғони» баёнига ўтишдан олдин шоир Муганнийга мурожаат этади:

*Муганний, чашиб гарм, ҳангома туз,
Сурудунга оҳанги «Шоҳнома» туз.*

Бу ерда Навоий «Садди Искандарий»нинг Фирдавсий кўллаган вазн – мутақорибда яратилганлигига яна бир қарра ишора этмоқда. Искандарнинг жаҳонгирлиги, жангу юришлари тасвирида «Шоҳнома»даги ўта кўтаринки рух, Жамшед, Рустам, Таҳмурабга қиёсланиб, ўзига хос оригинал бадий тасвирда муболагали ифодаланади ҳамда бир ўринда Жамшид тилсими ҳақида маҳсуф фикр юритади:

*Ки оламни олгонда Жамшидшоҳ,
Ким ул Хусраве эрди ҳикматпаноҳ.
Неча йил йиғиб ҳикмат аҳлини тамом,
Тилисм эттилар саъй этиб икки жом.
Бирисин деди: жоми гетишамой,
Бирисин деди: жоми ширатфизои.
Чу гетишамо асру машҳур эрур,
Муни васф этай уччамақдур эрур.
Ки вазъин тилсим айлаганда ҳаким,
Бу навъ айламини соз табъи салим.
Ким май жозибни бўлғой ажзо анга,
Тамом ўлмаган бода асло анга!*

Демак, Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонини ёзишда ўзининг юксак ижодий қудратини намоён этгани ҳолда маълум даражада Шарқ достончилигининг илғор анъаналаридан файз топган. Достонни жангномаларнинг асосий вазни мутақорибда ёзган шоир бир неча ўринда «Шоҳнома»ни улкан бадий асар сифатида ҳар хил муносабатлар билан тилга олган: гоҳ ўхшатиш ва қиёслашда, гоҳ ибрат қилиб кўрсатишда, баъзан муболагани хаддан ташқари кучайтириб беришда Фирдавсий қаҳрамонларидан фойдаланган.

¹ Алишер Навоий. Ҳамса. 873-бет.

БАҒОЯТ МАШҲУРДИР

«Тарихи мулуки Ажам» асарини ёзишда шоир «Тарихи Табарий», «Тарихи соҳиби гузида», «Тарихи Банокотий», «Жомеъ ут-таворих», «Низом ут-таворих», «Тарихи Жалилий» каби асарлар билан бирга Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан ҳам кенг фойдаланган. Навоий бу асариди Фирдавсий каби Эрон шоҳларини тўрт табақага бўлиб баён этиб, Хушанг, Жамшид, Тахмурас, Фаридун, Нўширавон, Манучеҳр, Баҳром Гўр каби шоҳларни мамлакатни обод этган, шаҳар ва қишлоқлар бунёд этиб, ариқ чиқазган, хунармандчилик, деҳқончилик ва илм-фанни ривожлантирган адолатли шоҳ, деб кўрсатади. Гарчи Навоий «Шоҳнома»даги хронологияни айнан бериб, кўпинча ундаги лавҳаларни келтирса-да, (масалан, Жамшиднинг 700 йил, Хушангнинг 40 йил подшоҳлик қилиши, шоҳларнинг ҳаёти, сулолаларнинг тартибини) «ўз олдига подшоҳларнинг шахсий ҳаётини ёритишни эмас, уларнинг жамиятга, халқ ва мамлакат манфаатига муносабатларини кўрсатишни кўйган»¹ эди. Фирдавсий Заҳҳок ва Афросиёбни зулм-зўрлик, талончилик ва қирғин урушнинг тимсоли сифатида тасвирлайди. Алишер Навоий бу асарда мазкур образларнинг салбий хислатларини янада бўрттириб, уларни халқ ва мамлакат бошига битган бало деб ҳисоблайди. Бу билан шоир «Хамса»даги золим ва адолатсиз шоҳга нафрат, халқпарвар, одил ҳукмронга нисбатан ҳурмат ғоясини ривожлантиради, халқпарварликни тарғиб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асарининг пешдодийлар ҳамда каёнийлар табақалари сулоласига мансуб бўлмиш шоҳларнинг салтанатдорлиги, улар замонида ўтган машҳур шахслар, афсонавий қаҳрамонлар баёни ва таърифида кўпроқ «Шоҳнома»га суянган. Зероки, Жамшид, Заҳҳок, Фаридун, Манучеҳр, Афросиёб, Кайковус, Кайхусрав, Луҳрасп, Гуштасп, Баҳман каби шоҳлар тарихи тасвири «Шоҳнома»даги сюжетларнинг мўъжаз баёнини эс-

---

¹ А. Ҳайитметов. Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асари ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1960, 19-бет.

латади. Зотан, Навоий бир неча ўринда бу воқеаларни Фирдавсий қаламга олганлигини таъкидлаган. Маълумки, «Шоҳнома»да Рустам Кайковусни эли билан икки марта (Яман ва Мозандаронда) катта жасорат ҳамда қаҳрамонлик билан ҳалокатдан қутқарди: руйинтан (пўлаттан, зирҳтан) қаҳрамон мутақаббир Исфандиёрни Золнинг тадбири ва Семургнинг кўмаги билан енгади. Мана шу лавҳаларни Навоий келтирар экан, «Бири Мозандарон қайдидурким, Рустамким, Фирдавсий «Шоҳнома»да дебтурким; ҳафтхон йўли билан бориб, ани қутқарди. Яна бири улким, Яманда Зулазор Химариким, Яман подшоҳи эрди, ани ғафлати жиҳатидан ани жамиъ аркони давлатини тутуб банд қилди. Анда ҳам Рустам бориб ани ва элни қутқарди», дейди. Гуштасп шоҳлиги баёнида эса куйидагиларни ўқиймиз: «Аржасп бинни Афросиёбким, турк подшоҳи эрди, андоқки зикр ўлубтур, қизлариниким, Гуштаспнинг сингиллари эрди, асир қилиб, Балхни бузуб, мулкига қайтди. Гуштасп эшитиб, интиқом учун Рустамни рақам қилиб, Рустам сўзини инқиёд қилмади ва Зобулистондин келмади ва ўзи ўгли Исфандиёрким, Дурри Сафед кўрғонида маҳбус қилиб эрди, чиқариб, мулк ваъдаси билан сипоҳ бўшатиб Аржасп интиқомига юборди. Исфандиёр бориб Аржаспни ўлтуруб Туронни, Байтаккача олиб, сингилларин асирликдан чиқариб, азим ганойим била келди, дағи салтанат истилоси қилди. Гуштасп ё Рустам анинг ҳукмин ижобат қилмагон жиҳатидин ё мулк ва салтанатдин кеча олмасдин, Исфандиёрни Рустам урушига юбордиким... Рустам улғайиб эрди ва анга ҳариф эрмас эрди, Зол тадбири била, ё дебтурларким, Семург мадади била, бори ҳар тақдир била ҳийла қилиб, Исфандиёрни ҳалок қилди. Чун «Шоҳнома»даким Фирдавсий дебтур, бағоят машҳурдур, шарҳ ҳожат эрмас»¹.

Ҳақиқатда ҳам, Рустамнинг Ифандиёр билан олишув «Шоҳнома»даги инсон руҳий кечинмаларининг энг оғир нуқталари эҳтирос билан тасвирланган дostonдир. Мамлакатнинг суянчиги, халқнинг пушти паноҳи, шоҳ ва

---

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. Г. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. Т.: 1967, 14-том, 193–197-бетлар.

элни не-не офат, бало-қазолардан ҳимоя қилиб келаётган Рустамни мана шу олишув зил кеткизади, изтиробга солади, иззат-нафси ҳақоратлангандай бўлади. Жаҳонпахлавон умрида биринчи марта куламас, мустаҳкам алп қояга дуч келади. Тоқати тоқ бўлиб, ночор қолгани учунгина Семурғ тайинлаган ўқ билан Исфандиёрнинг икки кўзини нишонга олиб ҳалок этади.

«Шоҳнома»даги энг марокли дostonлардан бири «Бежан ва Манижа»дир. Dostonда Фирдавсий мардлик ва қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларини тарғиб қилади, чин инсоний севгини ардоқлайди.

Кунлардан бир кун бир гуруҳ арман дехқонлари шоҳ Кайхусрав ҳузурига мадад сўраб келадилар. Чунки сонсаноксиз ёввойи тўнғизлар қишлоқларга ёпирилиб келиб, экинзорлар, боғу роғларни пайҳон қилар, молу йилқиларни ўлдириб кетар эди. Ҳеч қандай куч уларга бас келолмас, бирини ўлдиришса, юзи ёпирилиб келарди. Шоҳ ўз лашкарбошилари ва паҳлавонларини йиғиб маслаҳат солади. Ҳамма ваҳимага тушади, ҳеч кимдан садо чикмайди. Шунда Жаҳонпахлавон Гевнинг ўғли, ёш баҳодир Бежан ўрнидан туриб, таъзим этади ва тўнғизларга қарши жангга боришга ижозат сўрайди. Шоҳ йигитни инъомдан сероб қилади ва Гургин деган баҳодирни қўшиб, оқ йўл тилайди. Булар неча манзил мароҳилларни босиб, Арманистонга етиб келадилар. Қурту қумурскадай тўнғизларга кўзи тушган Гургин кўркувдан оркага қочиб, бир дарахт устига чиқиб олади. Бежанининг якка ўзи тўнғизларга қарши бир неча кун курашиб, қирон келтиради. Халқ бу ногаҳоний балодан қутулади.

Гургин дўстининг шижоатига қойил қолади, аммо қалбига бахиллик, гайирлик ҳисси гулгула солади. Бир неча кунлик шодиёнадан сўнг, улар йўлга тушадилар. Гургин йўлда ов қилиб, сайр этиб кетиш баҳонаси билан Бежанини Турон чегараларига олиб келади. Чегарада туронликлар лола сайли ўтказар эдилар. Улар орасида Афросиёбнинг кизи Манижанинг чодирини бўлиб, қизлар сайри боғ қилиб юрган эдилар. Бежанининг кўзи Манижага тушиб, севиб қолади, малика ҳам буни сезиб, уни қароргоҳига меҳмонга

чақиради. Ўйин-кулги, айш, шаробхўрлик авжига чиқади. Лола сайли тутагач, Манижа йигитни яширинча ўз қасрига элтади. Бу хабар Афросиёбга етиб боргач, шоҳ уни ушлаб зиндонга ташлайди.

Асли гаразгўй, номард, қўрқоқ бўлган Гургин яна дўстини ташлаб Эронга жўнаб қолади. Мутакаббирлик, бойлик, мартабага ўчлик, шуҳратпарастлик уни дўстидан юз ўгиришига мажбур қилади. У шоҳ хузурига келиб, «Бежанны жангда ўлди» деб барча галабаларни ўзи қўлга киритганини айтади. Лекин шоҳ ҳам, давлат аъёнлари ҳам Гургиннинг гапига ишонмайди ва уни қамаб қўйишади. Кўп ўтмай, Бежанны Туронда ҳибсдалиги хабари келади. Рустами Достон катта карвон билан савдогар либосида Туронга боради ва Манижа ёрдамида Бежанны кутқариб қайтади. Фирдавсий Манижа образида фидойи, садоқатли ёр, ўз мақсад-ниятига эришиш йўлида барча азоб-укубат, ҳаёт машаққатларига бардош берадиган хотин-қизларнинг умумлашма сиймосини гавдалантирган. Зероки, ўз қасри ва саройидан хор-зорликда ҳайдаб юборилган Манижа отаси ва посбонларнинг таҳқирига қарамай, тиланчилик қилиб, зиндон тўйнуғидан севгилисига овқат ташлайди. Ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам карвонсаройга, Рустам олдига боради. Охирида севгилиси билан бирга қочиб, мурод-мақсадига эришади.

Воқеа мантиқига кўра ва шоҳ фармониغا мувофиқ, Гургин қатл этилиши лозим эди. Лекин Бежандаги мардлик, одамийлик туфайли у тирик қолади. Гургин Гев ва шоҳдан гуноҳини ўтишни сўрайди.

Буюк Фирдавсийнинг бу достони ҳам Шарқда кенг тарқалган, ҳатто алоҳида китоб шаклида ҳам қиссахонлар репертуаридан ўрин олган. Алишер Навоий ўзининг лирик ва эпик асарларида мазкур достон образларига бир неча бор мурожаат қилган. Жумладан, «Тарихи мулуки Ажам»да Рустамнинг савдогар ниқобида Туронга бориб, Бежанны Афросиёб зиндонидан кутқариб келишини эслатган Навоий: «Бу иш «Шоҳнома» мазмунни била Кайхусрав замоннда воқеъдур», дейди.

Демак, Алишер Навоий Ажам шоҳлари тарихи зикр этилган асарлар орасида энг мўътабар «Шоҳнома» деб

билган, унга қайта-қайта мурожаат этиб, Фирдавсийнинг шуҳрати ва хизматини алоҳида таъкидлаган. Бизнингча, «Шоҳнома» тарихий манба сифатида эмас, халқ кудратининг барҳаёт бир шеърий ҳайкали сифатида Навоий диққатига сазовор бўлган.

Хуллас, Навоий Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»сини мукамал билган, ундан ижодий баҳраманд бўлган:

1. Фирдавсий қаламга олган халқпарварлик, интернационализм, адолатли шоҳ бошчилигида марказлашган давлат учун кураш, тинч-тотув яшаш гоёларини давом эттирди, замон, давр талабига кўра янгича талқин этиб, юксак тараққиёт босқичига кўтариб тасвирлади.

2. Алишер Навоий «Шоҳнома» образларидан турли мақсадларда фойдаланади, улар орқали ўзининг юксак гуманистик гоёларини янада чуқурроқ ифодалашга муяссар бўлди.

3. Айниқса, Навоий ўхшатиш ва муболага санъатларини кўллашда Золи Зар, Сому Наримон, Жамшид, Фаридун, Заҳҳок, Рустам сингари «Шоҳнома» қаҳрамонларининг салбий ва ижобий хислат ҳамда фазилатларидан фойдаланади.

4. Биз Навоий асарларини кўздан кечирар эканмиз, «Шоҳнома» айрим қаҳрамонларининг бутун сиймоси кўз ўнгимизда гавдаланади. Чунончи Рустам номи жуда кўп муносабатлар билан тилга олинганидан ташқари, «Садди Искандарий»да Ажам шоҳлари сулоалари баёнида «Кайкубод даврида Рустам йигитча» эди деса, «Тарихи мулуки Ажам» асарида «Исфандиёр» достони ҳақида сўз юритиб, «Рустам улғайиб эрди, анга ҳариф эрмас эрди», дейди. Хуллас, Навоий ҳам «Шоҳнома»да ижобий қаҳрамон сифатида тасвирланган барча шоҳларни ижобий образ тарзида зикр этган. Масалан, «Тарихи мулуки Ажам»да Манучеҳр адолатли шоҳ эди, Ироқда Фрот аригини қаздириб, халқни дехкончилик, боғдорчиликка ўргатди, деб тасвирлаган.

СЕРФАЙЗ ШЕЪРИЯТ

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек адабиёти тарихида «Шоҳнома» ёки унинг қаҳрамонларини тилга ол-

маган, Фирдавсий даҳосидан файз топмаган бирон санъаткорни учратиш қийин. Уларнинг баъзилари бевосита Фирдавсий санъаткорлигидан таъсирланган, айримлари эса шоир яратган образлардан турли мақсадларда фойдаланган. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да отаси Умар Шайх Мирзонинг «Аксарият «Шоҳнома» ўқишини»¹ эслатар экан, бу билан ўша вақтда шоҳномахошлик анъанаси мавжудлигини уқтиради.

Заҳириддин Муҳаммад бундап ташқари, «Мухтасар» асарида Фирдавсийни «устоди фан» деб айтади. Маълумки, «Бобурнома»да шоир турли муносабатлар билан, жумладан, халқ хузурида, лашкар олдида, ақобири давлат ва аъёни мамлакат билан учрашувларда ўз нутқига алоҳида оҳанг, кучқудрат, ғоявий-эстетик таъсир бахш этиш мақсадида халқ афоризмларидан, мақол, ҳикматли сўзларидан, Рудакий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Фирдавсий сингари санъаткорларнинг байтларидан фойдаланади. «Бобурнома»да ҳикоя қилинишича, Рано Сангога қарши жангда кўркувдан бутун лашкар, ҳатто, саркардалар ҳам суеткашлик қилади. Бобур қўшин олдида нутқ сўзлайди:

«Беклар ва йиғитлар!

...Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхшироқ:

*Ба номи наку гар бимтрам равост,
Маро ном бояд, ки тан марғрост.*

...Ҳеч ким бу қитолдан юз ёндурур хаёл қилмағай, то бадандин жони айрилмагунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай»². «Рустам ва Исфандиёр» достонининг «Семургнинг Рустамга кўмаги» бобидан олинган бу байтнинг юксак жанговарлик руҳи Бобур учун аини муддао бўлган. Мана шу жанговар даъватдан сўнг Бобур

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». «Фан» нашр.Т.: 1960. 130-бет. Нашрга тайёрловчи Н. Шамсиев.

² Бобур. Асарлар. 3-жилд. Г.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. 1965. 173-бет. Бу байт «Шоҳнома»нинг танқидий матнида (Москва. 1967. сах. 298) Душанбе. 1965. сах. 397 айнан шундай берилган.

кўшини хужумга ўтади ва жангда зафар қозонади. Бу факт ҳам Бобурнинг «Шоҳнома»ни хийла пухта билганлигини кўрсатади. Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»да жанг тасвирларини берар экан, кўпинча Фирдавсийга эргашади. Шайбоний лашкарларини «Рустам кирдор», «Фаридун миқдор» деб таърифлайди:

*Мавжзан бўлди денгиздек лашкар,
Туткудек мавжси атинг баҳру бар.
Ҳар бири Рустамни дoston янгли,
Ҳар бири Соми Наримон янглиг¹.*

Машхур шоир Турдининг сатирик асарларида Ануширвон, Доро, Рустам образлари тилга олинади. Шоир улардан Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорларининг зулм-зўрлиги, қабоҳат ва разолатга юз тутганларини фош ҳамда танқид қилишда фoндаланган. Чунончи, «Ог ва инъомнинг кечикиши ҳақида» сатирасида шоир ҳукмрон табақаларнинг иккиюзламачилиги, сотқинлигини қоралар экан, наҳотки, «Бу дулдул Раҳши Рустам» каби ноёб бўлса деб киноя қилади.

Баъзи шоирлар ижодида биз бевосита «Шоҳнома» таъсирини сезамиз ва ёки унинг мотивлари билан боглик айрим лавҳаларга дуч келамиз. Чунончи, ажойиб зуллисонан шoир, моҳир дostonнавис Нодир-Узлат ҳам Шарқ адабиётининг сарчашмаларидан баҳраманд бўлган Фирдавсий, Низомий, Жомий, Навоий каби сағъаткорларни ўзига устоз деб билади. «Ҳафт гулшан» дostonида, хусусан, Фирдавсий даҳосидан илҳом ва файз олгани сезилиб туради. «Бешинчи гулшан» ҳикоясини шоир Фирдавсийдан олдим, дейди:

*Иноят қилди Фирдавсийи Тусий,
Эрур Эрон ақолимнинг аруси.*

---

¹ Муҳаммад Солиҳ. «Шайбонийнома». «Фан» нашр. Т.: 86-бет. Нашрага тайёрловчи Н. Даврон.

Гарчи бу гулшандаги ҳикоя мазмуни Фирдавсий дostonларига ўхшамаса ҳам, ундаги шахзода образи ҳалоллик, ақлу фаросати, шавкат ва салобати билан Сиёвушга анча яқин туради. Бундан ташқари Бангола шоҳи ва Лоҳур хони саргузаштлари, қаҳрамонликлари тасвирида Фирдавсийга эргашиш сезилиб туради. Чунончи, Лоҳур шоҳи банголалик Хос Ҳожиб саволларига жавоб берар экан, ўз қаҳрамонликларини Рустам, Суҳроб, Барзу саргузаштларига монанд тарзда сўзлайди:

*Деди: Ҳоло бу ерда меҳмон ман,
Урушда Рустами соҳибқиронман.
Агар фаҳм этса мандин зўри бозу,
Итоат айлагай Суҳробу Барзу.
Ўшал филеки йўлга боғлади сад,
Келиш-бориш халойиқ қилдилар рад.
Бериб бир зарб бирла гўшмола,
Адам саҳросига қилдим ҳавола¹.*

Бу ерда Лоҳур шоҳининг филни ўлдириши ёш Рустамнинг ваҳший Оқ филни ҳалок этиши лавҳасига айнан ўхшатиб тасвирланган. Дostonнинг бошқа ўринларида ҳам «Шоҳнома» қаҳрамонлари билан боғлиқ ёки ўхшаш тасвирлар учрайди.

Шоир Сайқалий Фирдавсий даҳосидан самарали баҳраманд бўлган санъаткорлардан ҳисобланади. Унинг «Баҳром ва Гуландом» дostonидаги Баҳром кўп жиҳатлари билан Рустамга ўхшайди. Дostonда айёр Шабранг, Фаридун, Шерафкан, Афросиёб, Сом, Наримон номлари баҳодирлик ва қаҳрамонлик тимсоли сифатида келтирилади. Тасвирида «Рустамона кор қилди», «Рустамона чикди» ибораларини кўп қўллаган шоир, Рустамнинг Афросиёб билан, Суҳроб ва Барзу билан кураши лавҳаларини эслатиб, жанг тасвирида ёрқин картиналар яратишга муваффақ бўлган:

---

¹ Нодир. Ҳафт гулшан. «Фан» нашр. Т.: 1961, 39–45–94-бетлар.

*Иккиси бир-бира хез этди ул дам,
Магар Афросиёб ила чу Рустам...
У ҳам шоҳнинг белидан тутди маҳкам,
Тутуш қилди магар Сухробу Рустам¹.*

Одатда яккама-якка олишувга чиққан баҳодирлар аввал қўл бериб кўришишади. Рустам ана шундай пайтларда ҳарифнинг панжаларини симобдек эзиб ташларди. Сайқалийда мана шу деталга ишора бор. Ўттиз икки ҳарбий ҳунарни ишга солиб, бир-бирларини енга олмаган Навшод билан Баҳром отдан тушиб курашга киришади.

*Боқиб бир-бирига шеру палангдек,
Тўқушуб бир-бирига икки наҳангдек.
Узатиб бир-бирига қўл ташладилар,
Ки Рустамнинг кўрушун бошладилар².*

Ризоийнинг «Хуршид ва Маликаи Дилором» китобида гоҳ муаллиф тилидан, гоҳ персонажлар нутқидан «Шоҳнома» персонажлари ёки лавҳалари келтирилади. Ёзувчи Хитой хоқони Хисравни «Наримондек» «Баҳромни қулликка олмайди», «Рустамни кўзга илмайди», «Жамшид ва Искандарлар ҳам маликага киши қўйган» деб кучли муболага яратади:

*Қасд этди бўлмади Барзуйи Дехқон,
Олардим илгари бўлса бимассиз.*

Шуни ҳам қайд этиш керакки, баъзи шоирлар «Шоҳнома»даги анъанавий образлардан мутлақо оригинал маъно ва мақсадда фойдаланишган. Традицион образлар ўзига хос янги либос ва мазмун касб этган. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида яшаб ижод этган шоир Шавкат «Вагон таърифида» шеърида Ўрта Осиёга поезд келишини ўлка ҳаётидаги катта ҳодиса сифатида таърифлаб, уни Искандар ва Рустамга ўхшатади. «Шоҳнома»да

¹ Сайқалий. Баҳром ва Гуландом. «Фан». Т.: 1960. 26–49-бетлар. Нашрга тайёрловчи Р. Алиев.

² Сайқалий. Баҳром ва Гуландом. Ўша нашр. 179-бет.

тасвирланишича, сепаратист талончи Афросиёбга қарши Рустам яшил алам кўтариб, Туронзаминга юриш қилган. Шоир Шавкат ана шу лавҳадан ажойиб образли картина яратишда ижодий фойдаланган:

*Ушбу кун тонг Туронзаминни фатҳига Рустам каби,
Кўлга ёшилдин алам олди, миниб ахтар вагон¹.*

Шермуҳаммад Мунис Хоразмий ва Муҳаммад Ризо Огаҳий ижодида ҳам Фирдавсий таъсири кучли. Мунис ва Огаҳий шеърларида Фирдавсий устоз сифатида тилга олинади, уларда «Шоҳнома» қаҳрамонларининг номлари кўплаб учрайди. Лекин бевосита «Шоҳнома»дан баҳраманд бўлиш «Фирдавс ул-иқбол» ва «Риёз уд-давла» тарихий асарларида сезилади. Бу асарларда Хива хонлиги тарихи, вилоятлар, қўшни халқларга қарши олиб борилган жангу жадаллар хронологик тарзда тасвирланади. Тарихий фактлар кўпинча ғоятда ҳароратли лавҳаларда, ажойиб манзаралар тасвири фонида, шеърини парчалар билан зийнатланган ҳолда ҳикоя қилинган. Ҳарбий юришлар, жанглар баёнида, айниқса, Муҳаммад Раҳим лашкарининг шону шавкати тасвирида муаллифлар традицион жангномалар, айниқса, «Шоҳнома» дostonлари услубини қўллашга интилишган. Чунончи, Фирдавсий кўпинча Рустамнинг жангга отланишига табиат ҳам ҳомийлик кўрсатиб, «абр фаррошлик этди», «бод сақолик қилди» деган ибораларни қўллайди. Огаҳий «Риёз уд-давла»да Муҳаммад Раҳим лашкари тушган Тажан дарёси ёқасида жойлашган «беш улуғ равок ва беш кичик равоқли» Лўли хотунни «Шоҳнома»даги Мозандарон тасвирига ўхшатиб таърифлагач, қуйидагиларни ёзади:

*Булут фаррошлик фош айлаб таку нў,
Кетурди сидқ ила хизмат сори рў.
Саросар маҳв айлаб гарду тунроқ,
Тараддуд бирла қилди шаҳ йўлини оқ².*

¹ Ўзбек адабиёти. 4-том. 333-бет.

² Огаҳий. Асарлар. 5-том. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти. Т.: 1978. 53-бет.

Огаҳий Хива лашкарбошиларининг ҳар бирини Рустамшижоат, Исфандиёркелбат деб муболағали тасвирайди. Раҳмонкул Тўра бошчилигидаги Хуросон юришига турли вилоятлардан «гуруҳ-гуруҳ», «кўҳ-кўҳ», «хайл-хайл», «фавж-фавж» лашкар келиб, сахрою водийга тўлади:

*Жам ўлуб андоқ сипоҳи бекарон,
Не ҳад анга зоҳир ўлуб, не карон,
Ҳар бири бир Рустами Достон киби,
Ёв кўида Сому Наримон каби...!*

Шунингдек, яккама-якка олишув, ёппасига ҳужум манзаралари тасвирида ҳам Фирдавсий қўллаган бадий-тасвирий усуллардан фойдаланиш, пайравлик қилиш сезиларлидир. Йигирмага яқин асарни назм ҳамда насрда таржима қилган, форсий тилдаги адабиётнинг улкан донишманди Огаҳийнинг «Шоҳнома»дек улкан эпосдан завқ олгани, баҳраманд бўлганига унинг асарларидан яна кўплаб далиллар келтириши мумкин.

Фирдавсий ижодидан баҳраманд бўлиш, файз ва илҳом олиш, унинг даҳосини муносиб кадрлашнинг энг яхши намунаси шоир Умидий ижоди мисолида, айниқса, ёрқин кўринади.

Муҳаммад Умар Умидий XIX аср ўзбек адабиётида ўзига хос соз ва овозга соҳиб бўлган лирик шоир, дoston-навис, тарихчи олимдир. Кейинги йилларгача шоирнинг ижодий фаолияти пухта ўрганилмаган, унинг шахсияти ва ижоди хусусидаги мавжуд фикр-мулоҳазалар эса ноаниқ, баҳсталаб эди. Иқтидорли ёш олим Тожибой Ҳожибоевнинг кўп йиллик заҳматлари, текстологик тадқиқотлари туфайли Умидийнинг ижодий биографияси яратилди.

Шоир асарларига назар ташлар эканмиз, Умидийнинг Шарқ бадий тафаккурининг илғор анъаналарини давом эттирган, айниқса, Фирдавсий, Низомий, Жомий, Навоий каби улкан санъаткор мутафаккирларнинг даҳосидан илҳом ва руҳ олганлигининг шоҳиди бўламиз. Жумладан,

---

¹ Ўша асар. 87-бет.

шоир ўз шеър ҳамда дostonларида бевосита ёки билвосита Фирдавсийни эслагани, унинг мангу барҳаёт «Шoҳнома»си ҳақида фикр юритганини кўрамиз:

*Қалам жавлонга келди, Хизр ўлиб ёр,
Низомий бирла Фирдавсий мададкор¹.*

Замонасидаги адолатсизлик, илм-фан, ижод кишиларининг хор-зорлигидан шикоят қилган саккиз банддан иборат мухаммасининг бешинчи бандида қуйидагиларни ўқиймиз:

*Эл кўзида мартаба топти фулуси бўлса ким,
Хоҳи ҳинду, армани, хоҳи мажусий бўлса ким,
Бўлса дунёси фаранг ёинки руси бўлса ким,
Қадри йўқдур ушбу вақт Фирдавсий Тусий бўлса ким,
Қадру қиммати қозғоз ақча, тангау тиллоники².*

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, лирик шеърларида Фирдавсий номини қайта-қайта тилга олган Умидий насрий ва эпик асарларининг мукаддималари, баъзи бобларида Фирдавсийнинг ҳаёти, «Шoҳнома»нинг яратилиши, унда айрим дostonларнинг сюжетлари билан боғлиқ воқеаларни қаламга олади. Бундай ўринларда шоир Фирдавсийни «мададкор», «пир», «устод», деб атаб, унинг ўлмас «Шoҳнома»си у ёки бу асарини ёзишда илҳом бахш этганини қайд қилади. Афтидан, Умидий «Шoҳнома»нинг асл шеърий нуسخаси билан ҳам, туркий тилдаги таржималари билан ҳам таниш бўлганга ўхшайди. Зероки, қайд ҳамда таъкидларда таржималардаги баъзи мустақил лавҳалар ҳам тилга олинади.

«Бадавлатнома ёки тарихи Хўқанд» дostonида Умидий Муҳаммад Алихон салтанатининг охирги йиллари, Амир Насруллонинг Кўқонни забт этиб, разолат ва вайронагар-

¹ Таджибай Халжибаев. Жизнь и творчество узбекского поэта XIX в. Мухаммеда Умара Умиди (авгореферат). Т.: 1974. Стр. 7.

² Беруний номидаги Шарқшунослик инс-ти. Баёз № 333 308 11 а варақ. Бу мухаммас ҳозиргача Завкийга ногўғри нисбат бериб келинганлиги Т. Ҳожибоев томонидан исботланди.

чиликлар келтиргани, Худоёрхоннинг эса ишратпарастлик, бузукчиликка берилиб, халққа кўп жафолар етказганини қаҳрамонлик, тарихий дostonларга хос услубда тасвирлайди.

Муқаддимада дostonни яратишда Фирдавсий даҳоси мададкор бўлганини ёзган шоир жангу жадаллар тасвирида кўпинча «Шoҳнома»га эргашади. Муқаддимадан маълум бўлишича, асарни ёзишни «Тўра консуль илтимос қилган», бу хоҳишни етказган киши «Муни Фирдавсийдек назм эт саросар» деб ундаган. Шундан сўнг шоир дostonни ёзишга киришади.

*Қилиб майдон аро жонбозликлар,
Хунарманд аҳлига мумтозликлар.
Бири мумтози олам, номи Рустам,
Жаҳонгир паҳлавон машхури олам,
Урушди аҳраманлар бирла ул эр,
Гаҳи шамшир уриб, гаҳи отиб тир.
Анинг орқасидин бир зўр диловар,
Урушда етти лак элга баробар,
Жаҳон айвонига юз мунча нур зўр,
Келиб-кетмиши экан оламга машхур.
Буларнинг аввалшун охириши,
Қилиб ўтгон ишши зоҳириши,
Деган Маҳмуд Султон Ғазнавий ном,
Қилибон мулла Фирдавсийга аълом.
Бу ўтгон қиссаларни қилдириб назм,
Китоби «Шoҳнома» қўйдириб жазм,
Ки минбаъд қоладур одамлара ёд,
Қўйиб кетди шоҳ амри бирла устод!*

Шоир диққатини «Шoҳнома»даги қаҳрамонлик, зулмат ва разолат кучи – Аҳриманларга қарши Рустам олиб борган кураш, халқ жасорати мадҳи жалб этган. Шунинг учун унинг номини «Минбаъд одамлар ёд» этади. «Шoҳнома»ни Султон Маҳмуд топшириғи билан ёзади, деган фикр эса анъанавий характерга эга.

¹ Руконись Ленинградского отделения ИВ АН СССР. Инв. С-152, лист 3 а.

«Жангнома» достони муқаддимасида ҳам юқоридаги сингари фикрлар учрайди. Достонда Ёқуббекнинг Шарқий Туркистонда олиб борган жанглари тасвирланган. Ўша даврдаги уйгур ва ўзбеклар тарихий этнографияси, ҳарбий санъати, давлатни бошқариш усули ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берадиган бу достонда яна биз Фирдавсий ва «Шоҳнома» қаҳрамонларини учратамиз:

*Шафъи ила талабнинг кўчасидин,
Дарёи карамнинг мучасидин,
Бул баҳри умид лабин яқолаб,
Ҳиммат отин миниб, тақолаб,
Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидин,
Дебочаи шаҳри хомасидин
Рустамки эди тили жаҳонгир,
Жанг ичра бу сўзни дер эрди бир-бир:
«Дарёи умид узра ўзим урайин,
Ё гарқ бўлайин, ё гуҳар келтирайин»¹.*

Шундан сўнг Жомий «пирлик», Саъдий «ҳомийлик», Фирдавсий билан Низомий «мададкорлик» қилгани учун «Халқ ичра бир нишона қолдириш ниятида «бўлгон ҳамма саргузаштларни назм бирла» «Жангнома»га тизганини ёзади. Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, шоир эътиборини халқ қаҳрамонлигининг тимсоли, эл-юрт пушти паноҳи ўзига жалб этган. Шунинг учун жанговарлик шиоридан бир байтни таржима қилиб келтирган.

Умидийнинг назм ва наср ҳақидаги фикрлари, латифа, ҳазил-мутойибалардан иборат «Қачқўли қаландарий» китобидаги Фирдавсий ва «Шоҳнома» ҳақидаги фикр-мулоҳазалари янада мароқлидир. Агар шоир «Соқийнома»да Фирдавсий хомасини илгига олиб «Шоҳнома»сини жадид, яъни янги айлаш ҳақида гапирса, бошқа бир ўринда лаганбардор, нўноқ, назмнинг балоғат ва фасоҳатидан беҳабар бир шоирнинг «Мулла Фирдавсий китобидек»² асар

¹ Рукописный фонд Ленинградского отделения ИВ АН СССР. Инв. В-292. лист 15 а.

² Рукописный фонд Ленинградского отделения ИВ АН СССР. Инв.

ёзганини ачиниш билан эслайди ва «Иншооллоҳ, ўшал одам оз фурсатда хор-зор бўлиб, бекафан ўлса керак, ҳоло андак давлатга мағрурдур, мунингдек бадбахти лаимлар кўп хор бўлғондур», деб фикрини яқунлайди. Бу мулоҳаза Умидийнинг хийла халқпарвар, ҳақиқатгўй, сўз санъатини эъозлайдиган, ҳукмрон табақаларнинг маддоҳлари бўлмиш ижодкорларга нисбатан газаб ҳамда нафрат билан қарайдиган илғор фикрли адиб эканлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Асарнинг бошқа бир ўрнида назми таъриф этган Умидий: «Чунончи, улуғ подшоҳ Амир Маҳмуд Ғазнавий Мулло Фирдавсийга фармойиш айлаб, ҳазрати Одамдин то Искандарномағача назмий китоб айттуруб, «Шоҳнома» қўйди. Зероки, ўшал подшоҳлар жамъи тартиб-низомда ўтган учун китобни қилдурди», дейди. Асл шеърини нусхаларнинг орасида Одам Атодан бошлаб, Искандарнома билан тугайдиган «Шоҳнома» учрамайди. Нурмуҳаммад Бухорий ва Хомуший таржималарида эса юқоридаги тартиб мавжуд. Ёркентнинг Қорақош қишлоғида яратилган уйгурча назм ва насрдаги «Шоҳнома»да (XVIII аср) Саолиби (XI аср) ҳамда Вориснинг (XVII аср) насрий «Шоҳнома»сидаги воқеалар силсиласи ҳам шунга ўхшайди. Демак, юқорида таъкидлаганимиздек, Умидий «Шоҳнома»нинг асли ва насрий вариантлари, туркий тиллардаги таржималари билан яқиндан таниш бўлган.

Сермаҳсул санъаткор Умидий ўзининг эпик асарларини яратишда «Шоҳнома»дан ижодий баҳраманд бўлган. Айниқса, Фирдавсийнинг халқпарварлик, адолатли шўҳ гоёсини тарғиб этиши, зулм-зўрлик, ўзаро феодал урушларни қоралаш, маснавийдаги беназир санъаткорлиги дostonнависликда Умидий учун ибрат вазифасини ўтаган.

* * *

Забардаст лирик шоир ва дostonнавис, поэзияда Шарқ адабиётининг илғор анъаналарини муваффақият билан давом эттирган, анъанавий образ ва сюжетларга янгича

рангу оҳанг бера олган санъаткор Очилдимурод Мирий улуғ Фирдавсий ижодидан файз топган, уни ўзига устоз деб билиб «Шоҳнома»нинг образ ва сюжетларидан турли мақсадларда фойдаланган. Шоир дostonларида ҳам, лирикасида ҳам Фирдавсийнинг номи, қаҳрамонлари кўплаб мартаба тилга олинади. Лирик қаҳрамон маъшуканинг илтифотсизлигидан шикоят қилганда ҳам, замондан, замон кишиларидан нолиганда ҳам, висол айёми, майнинг ҳаётбахш хислати хусусида фикр юритганда ҳам Фирдавсийнинг қаҳрамонларини тилга олади. Бир неча мисол:

*Маломат – қисватим, тош таънаседир афсару жоҳим,
Қачон Жамишд ила Фағфуру Кайхусравда бу ҳашмат.*

*Вале дунёнинг фиребиға неча бергунг кўнгул,
Мирий, гар Сухробсен, мақҳури бу Рустам қилур.*

*Исфандиёру Хусрав кетди кўюб жаҳонни,
Аҳволи нотамомедурким, тамом қилдинг¹.*

Бундан ташқари Мирий асарларида бошқа санъаткорлар ижодида кам учрайдиган Гаршасп (Гаршосб), Кайкубод, Хушанг, Тахмурад, Од, Барзу каби «Шоҳнома» ёки унинг мотивлари асосида вужудга келган дostonларнинг образлари қайта-қайта зикр этилади.

Очилдимурод Мирий Фирдавсий меросининг актив таржимони ва тарғиботчиси бўлган. У ўзбек классик адабиётида биринчи бўлиб Фирдавсий дostonларини аслидан вазнини сақлаган ҳолда шеърий таржима қилишга киришган санъаткордир. У таржима қилган «Рустам ва Сухроб», «Жанги Рустам бо Каки Кўҳзод» дostonлари бизгача етиб келган. Академик Б.Валихўжаевнинг таъкидлашича, шоир «Рустам ва Сухроб»даги юксак жанговарлик, қаҳрамонлик руҳини ҳам, инсон қалбининг нозик торларини жунбишга келтирадиган психологик кайфиятни ҳам ва, ниҳоят, ўзаро қирғин урушлар, босқинчилик, талончиликка нис-

---

¹ Мирий. Ташланган асарлар. Ўзадабийнашр. Т. 1965. 42–63-бетлар.

батан ғазаб ҳамда нафрат пафосини ҳам ажойиб санъат-корона акс эттирган; ундаги драматизм таржимада чуқур ва ҳароратли тус олган. «Рустамнинг Каки Кўҳзод билан жанги» достонида халқ ҳамда ватаннинг пушти паноҳи бўлмиш Рустами Достоннинг ёшлик палласидаги жасорати ва қаҳрамонлигининг бир лавҳаси акс этган. Афтидан, бу дoston таржимасининг бир қисми йўқолганга ўхшайди. Зероки, мавжуд кўлёзма лирик муқаддима ва Рустамнинг Как жангига бориб, уни енгишидан иборат. Муқаддимада Мирий Навоий ва Фирдавсийга мурожаат этиб, уларнинг ўзи учун илҳомбахш, мададкор эканлигини уқтиради:

*Навоийнинг руҳидан ўлса мадад,
Яна қилмаса Фирдавсий рад.
Солай кишвари қиссага рустахез,
Қалам найзаси бирла сўзга ситез.
Ҳикоят майидин қилай эли маст,
Қилай бизм элин ўйлаким майпараст.
Карам қилса Фирдавсий «Шоҳнома»си,
Ки, туттурса шафқат била хомасин.
Чу Фирдавсий боғига солсам хуруш,
Ки, Фирдавсийдин олса комим улуш.
Бу майдонни азмига айлаб сутух,
Қалам найзаси бирла Рустам шукуҳ.
Буким назм размин тутиб бедарак,
Забун айлайин сизни андоқки Как.
Фалак золи топса шимдин хабар
Дегай: Офарин! – Ўйлаким Золи Зар.
Бу тарих учун кимсаки чекди эсон,
Ки, гулзори маънигадир боғбон.
Бу янглиғда бўлмиш тараннум сарой,
Ки Фирдавсий руҳига фирдавсэжой¹.*

Демак, шоирнинг дostonни таржима қилишдан асосий мақсади – «қиссалар кишварида жавлон уруб» эли хикоят майидан маст этиб, маъно гулзорига боғбон»

---

¹ Мирий. Ўша асар. 280-281-бетлар.

бўлишни истайди, яъни ана шу завқли жангномани ўз она тилида назм ришгасига тортиб, ҳатто «фалак Золи ҳам офарин» дейдиган даражада манзур ва машхур қилмоқчи бўлган. Достонни кўздан кечиран эканмиз, шоир ана шу ниятига эришганлигининг гувоҳи бўламиз.

«Шоҳнома»да тасвирланишича, Сейистон баҳодирларининг ота-боболари бўлмиш Гаршасп, Наримон, Сом, Золи Зар бутун умрларини Ватан ва халқнинг осойишталигини ҳимоя қилиш, марказий ҳокимиятнинг дахлсизлигини таъминлаш учун кураш билан ўтказган. Улар эл-юртни балоқазо, босқинчи ва талончилардан ҳимоя қилиш билан бирга доим шоҳларни адолатга, тадбиркор бўлишга, қаҳр-ғазаб, шошма-шошарлик, манманликка берилмасликка, беҳуда гина, адоват уруғларини сочмасликка ундаб келганлар. Аммо Зобулистонга «уч кунлик йўлдан» афғон, лочин, балужлар яшайдиган боши кўкка етган тоғлар билан ўралган, кирадиган жойи «бир дарвоза»дан иборат ўлкада «мингта раҳзан»ни ўзига ҳамроҳ этган «жисми тоғдек», «наъраси шер жисмига тоб» берадиган «тоғдан камар уриб», «гурзида Албурзни гард» этадиган Каки Кўҳзод отлиғ баҳодир пайдо бўлади. У замин у замонга ларза солади, умрини зулм, талон-тарож билан ўтказди. Гаршасп, Сом, Золи Зарни ҳам ер билан яксон этиб, тобе қилади.

*Ўтиб умри бунёди бедод этиб,
Ҳама ури бедод бунёд этиб¹.*

Ҳамиша халқ ва юрт осойишталигини ўйлаган Золи Зар унга бож, эҳсон-инъомлар бериб турар экан:

*Тижорат элиш тор-мор этмағай,
Сафар аҳлига йўлиш тор этмағай.
Тилаб халқ осойишин Золи Зар,
Зар ул шум учун айламини ихтиёр.*

Мана шу ерда Мирий кичик лирик чекиниш қилиб, илм-тадбир билан иш қилиш, халқ, Ватан осойишталигини сақлаш лозимлигини хусусида панд-насихат беради:

---

¹ Ўша асар. 283–284-бетлар.

*Шарар оздурур, сув билан барҳам эт,
Улуғ бўлса, туффроғ сениб, ўт кам эт!*

Мана шу пайтда Рустам ўн икки ёшда эди. Лекин қадди-қомати, куч-қудратидан замин изтиробга тушарди. Зол бирон киши Каки Кўҳзоднинг хабарини айтмасин, ёш умри хазон бўлмасин деб кўркиб, Қашвод Шох ва Милодни унга доимий ҳамроҳ қилиб қўяди. Рустам кунлардан бир куни мусаллаҳ бўлиб чиққач, икки мусофир Каки Кўҳзода таърифини айтиб қўяди. Достоннинг мавжуд қўлёмаси ҳам, нашрий нусхаси ҳам шу воқеа тасвири билан тугайди. Демак, қўлёманинг бош қисми йўқолган ёки ҳали топилмаган. Аммо мавжуд қисмнинг ўзи ҳам Мирий достонни юксак дид ва маҳорат билан бадий сўз санъатининг барча имкониятларидан фойдаланган ҳолда яратганини кўрсатади. Зероки, достондаги лирик муқаддима ва чекинишлар ҳам, баҳодирларнинг шоншавкати, портретини тасвирлашда ҳам зўр бадий маҳорат кўрсатган; ўзбек халқ достонларига хос бадий-тасвирий воситалардан ажойиб, лирик лавҳалардан фойдаланган. «Илкига говсар гурзи», «Жонгузар камон», «фалак ўқидан бош қайтарадиган қилич» билан қуролланган, «тани соғ тоғни талкон этадиган» Рустамнинг таърифи қуйидагича берилган:

*Шуқуҳи солди ерни бағрига чок,
Лаби соғаридин бўлуб маст ток.
Тушуб духтари разга кайфияте,
Лабин ўнмакига тилаб пияте².*

Хулоса қилиб айтганда, сермаҳсул ижодкор ўзбек классик адабиётида лирик ва эпик турнинг раванку ривожига катта улуш қўшган Очилдимурод Мирий ўз асарларида Фирдавсий аъёнларини давом эттирган, «Шоҳнома» ва унинг қаҳрамонлари билан ўзбек халқини ошно қилиб де-

¹ Ўша асар. 283--284-бетлар.

² Мирий. Ўша асар. 288-бет.

мак, ўзбек ва форс-тожик адабий алоқаларига катта ҳисса қўшган. Фурқат ўзининг маърифатпарварлик мавзусидаги шеърлари ҳамда «Суворов» поэмасида Шарқ эпик поэзияси анъаналаридан баҳраманд бўлган. Айниқса, рус аскарлари таърифида, Суворов образини яратишда қадимий жангномалар усулидан фойдаланган. Шоир шеърларида Доро, Искандар, Фағфур, Қайсар, Жамшид, Рустам сингари номлар қайта-қайта тилга олинади. Чунончи, «Суворов»да қуйидагича ёзади:

*Анингдек наҳлавон йўқ бу арода,
Уруш бобида Рустамдин зиёда¹.*

Фурқат «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» шеърида Шарқ классиклари ижодига юксак баҳо бериб, Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»сини фахр билан тилга олади:

*Энди Ҳофизу Саъдий, Фирдавсий ҳам,
Учов оти даҳр ичра бўлгай алам.
Дебон неча сўзларни ҳаддин баланд,
Сухандон кишиларга қилди тисанд.
Балогат чу бир жанга ҳангомада,
Будур деди Фирдавсий «Шоҳнома»да.
«Зи суми сутурон дар ин паҳндаишт,
Замин шаш шуду осмон гаишт ҳаишт».
Балогат била ушбу сўзларни дер,
Қачон осмон саккизу олти ер!?
Ушал байт бизларга марғуб эрур,
Латофатлар анда баче кўн эрур².*

Демак, Фирдавсий қўллаган муболага санъати ишонарлилиги, балогат ва латофати билан Фурқатни ўзига мафтун этган, шоир уларни халққа яқин, манзур, деб билган.

¹ Фурқат. Танланган асарлар. ЎзФАН. Т.: 1958. 36-бет.

² Уша асар. 60-бет.

Кейинги тадқиқотлардан маълум бўлишича, бу шеърнинг дастлабки қисмлари тушириб қолдирилган. Н. Остроумов ўзининг «Сарты» («Сартлар») китобида (1908) «Шоир аҳволи ва шеър муболагаси хусусида» шеъридан тушириб қолдирилган гоят муҳим парчанинг сўзма-сўз таржимасини келтиради. Сўзма-сўз таржима ва бутун асар руҳидан маълум бўлишича, Фурқат аввалига Шарқ шеъриятининг уч забардаст вакили Фирдавсий, Ҳофиз ва Саъдий асарларидаги ҳаёт ҳодисаларини акс эттириш усули ҳамда бунда муболага санъатининг алоҳида маъно касб этиши хусусида адабиёт назарияси ва амалиётидан пухта хабардор йирик мутахассис сифатида фикр юритади, сўнгра Шарқ классик шеърияти учун етакчи ҳисобланган бу жиҳатни рус классик шеъриятининг ифтихори бўлмиш Пушкин, Лермонтов, Некрасов асарларидаги ўзига хос томонлар билан, уларнинг образ яратиш маҳорати билан қиёслайди»¹.

Шеърнинг охириги байтларидан маълум бўлишича, шоир ана шу классик дostonчилик йўлида асар ёзиш ниётида бўлган.

*На ҳол ўлса анга мувофиқ қилиб,
Яна рамзу мазмунга лойиқ қилиб.
Ба ҳар ҳол яхши сўз бўлса тақрир этиб,
Қилурмиз баён элга таҳрир этиб*².

Лекин ғурбат ва дарбадарлик бу ижодий режанинг амалга ошмай қолишига сабаб бўлган. Маснавийда анча тажриба орттирган Фурқат бундай асарни ярата олиши шубҳасиз эди.

Шу даврда яшаб ижод этган Гулшанийнинг (Саййид Қосимий) панднома характеридаги ҳамд, наът, хотимадан ташқари IX бобдан иборат «Гулшани роз» асарида ҳам шоир китобхонни тарих сабоқларидан ибрат олишга чақириб, дунёнинг моддийлиги, ўзгариб туриши ҳақида фикр юритганда «Шоҳнома» қаҳрамонлари тақдирини эслатиб ўтади:

---

¹ Ш. Юсупов. Маърифат байроқдори. «Гулистон», 1984. 2-сон. 18-бет.

² Фурқат. Танланган асарлар. 61-бет.

*Давлату умр ўлса эди пойдор,
Ўлмас эди Рустаму Исфандиёр...
Қани Фаридун била Заҳхоку Жам,
Ҳашимату хайлу сипоҳу ҳашам.
Қани Скандар билан Нуширавон,
Эрди алар ҳукмида ушбу жаҳон¹.*

Демак, XIX аср ўзбек адабиётининг пешқадам вакиллари ҳам Фирдавсий ижодини қадрлаган. Айниқса, шоирнинг «Шоҳнома»да мужассамланган санъаткорлик маҳорати уларни мафтун этган. Ҳатто Муқимий «Гап тўғрисида гап» ҳажвий шеърисида ҳам мутакаббир кишиларни танқид қилишда Фирдавсий қаҳрамонларидан фойдаланган.

ЭРТАКЛАРДА «ШОҲНОМА» ИЗЛАРИ

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»сида, Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида ҳамда шоир Умидийнинг «Жангнома»сида берилган маълумотларга, машҳур ёзувчи, Шарқ илм-фанининг алломаси Садриддин Айний, шарқшунослардан Е.Э.Бертельс, А.Н.Большаковнинг тадқиқотларидаги фикрларга қараганда, шоҳномахонлик ўтмишида энг қутлуг адабий анъана бўлган. Карвонсаройларда, адабий анжуманларда махсус кишилар «Шоҳнома»ни алоҳида усул ва оҳангда ўқиган, кўпчилик тинглаган. Мана шу анъана ҳамда «Шоҳнома» сюжетлари таъсирида турли даврларда «Китоби подшоҳ Афросиёб», «Китоби жангномаи подшоҳ Жамшед», «Рустами дoston» сингари халқ китобларининг яратилиши Фирдавсий дostonларининг кенг халқ оmmasига етиб боришини, тиллардан тилларга ўтиб, халқ оғзида дoston бўлиб кетишини таъминлаган. Бора-бора «Шоҳнома» дostonларининг эшитувчилари асар сюжети-нинг ижрочилари ёки ноқилларига айланган. Бу эса ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларида Фирдавсий дostonлари ёки «Шоҳнома» образларининг янада кенгроқ тарқалишига сабаб бўлган. Зероки, ўзбек халқ дostonларида ҳам, мард-

¹ Адабий мерос. 4 (16). Т.: 1980. 56–58-бетлар.

лик ва жасоратни мадҳ этувчи эртақларда ҳам «Шоҳнома» мотивлари кенг учрайди. Чунончи, қаҳрамонлик дostonларидоги баҳодирлар кўпинча кувват ва келбатда Рустами Достонга ўхшатилади, уларнинг вафодор ва учкур оглари эса Рахшни эслатади. Бир қатор эртақларда Рустам, Золи Зар, Барзуи Дехқон, Деви Сафед, Аквон Дев каби «Шоҳнома» қаҳрамонлари тилга олинади¹. «Қаҳрамон», «Пахлавон Рустам», «Рустам» сингари эртақларнинг бевосита Фирдавсий дostonлари сюжети асосида яратилганлиги эса халқ ижодкорлари орасида «Шоҳнома»нинг хийла машхур ва манзур эканлигини кўрсатади.

«Рустам» эртагини 1940 йили Буюк Каримов Мулла Мўмин Ёқубовдан ёзиб олган. «Қаҳрамон» эртаги эса адабиётшунос С. Долимов томонидан ёзиб олинган. «Пахлавон Рустам»ни таниқли фольклоршунос М. Афзалов ёзиб олган. Улар Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор секторининг 139, 1365, 328 инвентар номерида сақланади. Бу асарлар «Ўзбек халқ эртақлари», «Кенжа ботир» китобларида нашр этилган². Баъзи ортиқча тафсилотларнинг қискартирилганлигини ҳисобга олмаганда, кўлёмалар билан нашрий нусхалар ўртасида моҳият эътибори билан тафовутлар йўқ. Шунинг учун биз, асосан, нашрий ва қисман кўлёмма вариантларидан фойдаландик.

Маълумки, Абулқосим Фирдавсий Русами Достонни чақалоклигидан бошлаб баҳодирларга хос сифат белгилари билан гоътада меҳр-мухаббат, завқ-шавқ билан тасвирлайди. Ўн ёшида ёввойи Оқ филни Фаридун гурзиси билан мажақлаб, ўн тўрт ёшида «боши кўкка етиб турадиган» Афросиёбни забун этган Рустам бутун умрини мамлакат даҳлсизлиги, марказлашган ҳокимият бутунлигини ҳимоя қилиш, эл ва юртни ички сепарат жанглар, ташқи

¹ «Эркажон», «Кашмири», «Кенжа Ботир», «Куёш ерининг пахлаво-ни», «Доро ва Искандарбек» эртақларига қаранг.

² Ўзбек халқ эртақлари. II томлик. Ўзадабийнашр. Т.: 1959. I-том. 358-364-бетлар. II том. 424-431-бетлар. «Кенжа ботир». Эртақлар. «Фан» нашриёти. Т.: 1973. 157-165-бетлар. Нашрга тайёрловчи М. Афзалов.

хонавайронлик хужумларидан ҳимоя этишга сарфлайди, боғу роғларни Аквон дев каби ваҳшийларнинг ғоратидан асрайди, неча маротаба шоҳ бошчилигида қуршов ва асирликка тушиб қолган кўшин, халқни ҳалокатдан қутқаради. У ҳамиша «тадбир ва доноликни» «кибру ҳаво, шошқалоқликка» қарши кўяди, «жангдан кўра сулҳни афзал кўради». Чунончи, сөзанда мусофирлардан Мозандароннинг бойлиги ва гўзал табиати таърифини эшитган Кайковус у ерни забот этмоқчи бўлади. Золи Зар, Рустам бошчилигидаги баҳодирлар шоҳни бу йўлдан қайтаришга уринадилар. Аммо камтадбир, давлат ва бойликка ўч, мутакаббир Кайковус уларнинг насиҳатини инобатга олмай, Гударз ва Тус бошчилигида катта кўшин билан Мозандаронга юриш қилади. Мозандарон ҳокими Деви Сафед эса жодугарлик билан буларни кўр қилиб асир олади. Бу хабарни эшитган Золи Зар Рустамга насиҳат қилиб, шоҳ ва элни қутқаришга юборади. Таҳамтаи «Ҳафт хони Рустам» деб аталмиш етти манзилни кечиб, етти тўсиқни мардонавор енгиб, Деви Сафедни яккама-якка жангда ҳалок этиб, асирларни озод қилади. Рустами Достон фазилатида энг ёрқин саҳифалардан бўлмиш мана шу «Ҳафт хон» воқеаси «Паҳлавон Рустам» эртагига асос бўлган. Унда Фирдавсий достонининг сюжети, гоаявий йўналиши, асосан, тўла қамраб олинган. Эртақда ҳам Кайковус мутакаббир, мансабпараст, молпараст, тадбирсиз узокни кўра билмайдиган, донишмандлар кенгашига қулоқ солмайдиган жоҳил шоҳ сифатида талқин этилади. Шунинг учун созандаларнинг: «Сизларнинг бахтингиз кулган эканки, бизнинг йўлимиз сизнинг юртингиз устидан тушибди. Биз сизларни бойитгани келдик, бизнинг юртимизда олтин худди тупроқдай сочилиб ётибди. Кун ботиш томонига қараб ўн икки кун йўл юрсангиз ва учта тоғдан ўтсангиз, бизнинг юртимизга етасиз. Халта ва араваларни эздан чиқарманглар, етти авлодингизга етгулик олтинга эга бўласизлар», дейиши билан Золнинг: «Бу йўлдан қайт, шайтоннинг феълига кирма», деган ўтитларини «эшитишни ҳам истамай олтинга кўмилиб қайтиш» ниятида йўлга тушади. Натижада очкўзлик қилиб, олтин кетидан

кувиб келганларни Деви Сафед кўр қилиб зиндонга солади. Воқеанинг ривожини, кульминацион нуқтасини ва ечимини худди «Шоҳнома»дагидек. Эртақда ҳам Рустам етти даҳшатли горни енгиб, етти манзилни кечиб, турли хил сеҳр ва тилсимларни ечиб Деви Сафедни ўлдиради ва шоҳ бошлиқ барча халқ озод қилинади; «шундан кейин шодлик билан сафар анжомларини тайёрлаб, олтин ой чўлу бибонларда йўл юриб ўз мамлакатларига етиб келибдилар. Қайтиш шарафига етти қуш тўй-томоша берибдилар. Энди ҳеч ким олтин излаб ўзга юртга бормайдиган бўлади. Улар ўзларининг севимли, гўзал Ватанлари тугамас олтин қони эканлигини англадилар»¹.

Эртақда Фирдавсий достонининг асосий ғоявий мотиви, образлар системаси, воқеалар силсиласи қамраб олинган ҳолда айтувчининг диди, нияти, ниҳоят ўзбек эртақларининг усули ва услуби талаблари тақозосини ўлароқ бир қанча оригинал деталь ва моментлар мавжуд. Авваламбор шуни таъкидлаш керакки, «Шоҳнома»да мазкур воқеа Сеистон ва Зобулистон шаҳарлари билан боғлиқ ҳолда ҳикоя қилинади. Эртақда эса у «Жайхун» дарё бўйларига кўчирилади. «Ниҳоятда гўзал, гуллар ва боғларга бой бўлган хушманзара мамлакатнинг» шоҳи Нодиршоҳ деб олинади. Зол машҳур паҳлавонлар сардори сифатида эмас, «ақлу фаросатда яккаю ягона донишманд»² сифатида тасвирланади. Унинг Иброҳим, Абдулла, Рустам деган уч ўғли бўлган экан. Иккинчидан, эртақда айрим тафсилотлар фольклор асарларининг специфик хусусиятларига мос тарзда баён этилган. «Шоҳнома»да Золнинг насиҳати билан Мозандаронга жўнайди. Эртақда эса Зол хизматкори Мамарайим (бу янги персонаж) орқали уч ўғлини (бир-бирига сездирмай) ўрмон, тоғ орасида имтиҳондан ўтказди. Кичик ўғли Рустам ҳаммадан кўра жасорат ва шердиллик кўрсатгани учун душманга ҳамла қилганда қирқ газ узаядиган «қилич» ва оддий отлардан икки марта катта, чиройли «саман от» билан халоскорлик йўлига ку-

¹ Кейжа боғир. Эртақлар. «Фан» нашриёти. Т.: 1978. 158-бет.

² Кейжа боғир. 165-бет.

затади. Бу ерда шуни қайд этиш керакки, Золнинг аждар суратига кириб ўғилларини синаши, бир томондан, ўзбек халқ оғзаки ижодига хос бир деталь бўлса, иккинчи томондан, Фаридуннинг уч ўглига ном қўйиш мақсадида уларни Яман сафарига кузатиб, аждар суратига кириб йўлларини тўсгани ва ҳар бирининг тадбири, жасоратига қараб Салм, Тур, Эраж деб ном берган (бунгача ўғиллари номсиз юрган) воқеасини ҳам эслатади.

Рустамнинг Мозандарондаги жангу жадаллари тасвирида ҳам янги деталь ва қўшимчалар мавжуд. Масалан: Девн Сафед Кайковус бошлиқ халқни «исми Аъзам» билан эмас, «қўлтигидан бир шиша чиқариб синдириб» кўр қилади. «Шоҳнома»да Рустам девнинг қорнини ёриб, ўтини олиб, ватандошлари кўзига суртгач, улар бино¹ бўладилар. Эртақда эса Рустам асирлар ётган ғорнинг оғзини очиб, Девн Сафед ювиниб, чўмилиб, ярасини тузатиб, мадад оладиган «ҳовузга бошлаб бориб чўмилтирибди... Кўзлари аввалгидан ҳам ёруғ бўлибди»². Бундан ташқари бошқа оригинал лавҳа ва лавҳалар ҳам бор. Уларнинг ҳаммаси «ҳамиша ҳамшаҳарларини ўйлайдиган», уларнинг «нобуд бўлишини» истамайдиган, ҳар қандай даҳшат, бало-қазо ҳамда офатларни жасорат, мардлик, тадбир билан енгадиган халқпарвар, эл-юртининг пушти паноҳи, баҳодир Рустамни ардоқлаб таъриф-тавсиф этишга, донишмандлик, ватанпарварликни улуғлашга, бойликка хирс қўйиш, шошма-шошарлик ва нодонликни қоралашга қаратилган.

«Қаҳрамон» эртагида «Шоҳнома» дostonларининг сюжет ва образлари қайта, ижодий яратилган. Агар эртақнинг бошида «Бежан ва Манижа» сюжетига яқин бир лавҳа эслатилса, воқеа давомида Рустамнинг Аквон девга қарши кураши, Золи Зар билан Симурғ воқеасига ўхшаш лавҳалар киритилади. Воқеалар силсиласи ҳамда тадрижий такомили бу эртақчи Фирдавсий даҳосидан ижодий баҳраманд бўлганлигини кўрсатади. Асарда Рустам –

---

¹ Бино бўладилар – кўрадиган бўладилар.

² Кенжа ботир. 165-бет.

Қахрамон, Зобул шоҳ – ғоратгар, ғайритабиий кучга эга бўлган, «бир юмалаб» турли кўринишда пайдо бўладиган Аквон дев Сакван шаклида келади.

«Рустам» эртаги, биринчидан, халқ оғзаки ижодида «Шоҳнома» мотивларининг нақадар кенг ва чуқурлигини аниқлашга имкон берса, иккинчидан, ёзма адабиёт билан фольклорнинг ўзаро алоқаси, таъсири масаласининг айрим жиҳатларини ёритишга кўмаклашади. Зероки, унда Фирдавсий дostonларининг сюжет ва образлари ҳам «Шоҳнома» мотивлари асосида яратилган «Сомнома», «Барзунома» қиссалари анъанаси ҳам, Хомуший ва Нурмухаммад Бухорий таржималарининг изи ҳам кўзга ташланиб туради.

Фирдавсийнинг Сом, Наримон, Золи Зар, Зол ва Рудоба, Рустам ва Сухроб, «Шоҳнома» сюжетларининг давоми сифатида XVII аерда вужудга келган Сухробнинг ўғли Барзуи Дехқон ҳақидаги дostonлар сюжети эртақда ғоятда ихчам бир шаклда, ягона композицион қолипда изчил баён этилган. «Шоҳнома»дагидек Сом, Наримон, Зол, Рустам, Сухроб, Самангон шоҳи, Симург ва бошқалар ижобий образ сифатида талқин этилади. Симург «Кийик ва эчки сути билан боқиб катта қилган Зол ўн тўртга кирганда илм ўрганиб, қирқ йил ўқиган кишилар билан баробар бўлиб қолади». У «минг йил умр кўриб» донишмандлик ва паҳлавонлик билан халқ ҳамда Ватанга кўп фойда етказади, мамлакатнинг хавфсизлигини таъминлаш учун курашади. Рустам бекиёс паҳлавон, ватанпарвар, халқпарвар шахс, у инсон қадр-қимматини эъзозлайди, эл-юртини ташқи ва ички душманлардан ҳимоя этади. У ваъдасига вафодор, етим-есирларнинг бошини силайдиган чин инсон. Асарда қахрамонлик, кучли лиризм ҳамда кишини тўлқинлантирадиган психологик ҳолатлар хийла изчил ва ҳароратлидир. Буни биз Золнинг мухаббати ва жасорати талқинида, Рустамнинг тугилиши ҳамда ўғли Сухробни ўлдириб қўйгандаги кайфияти тасвирида, айниқса, яққол сезамиз. «Шоҳнома»да тасвирланишича, Рудобанинг вақти-соати етганда Симургнинг маслаҳати билан «донишманд жарроҳ» ёрдамида она қорнини ёриб,

болани олади. Эртақда бу лавҳа қуйидагича: «Малика ўғли Золга ядилардан хотин олиб берибди. Хотини ҳомиладор бўлиб етти ойлик бўлганда боланинг оғирлигидан хотиннинг оёғи бир энлик ерга кирибди. Саккиз ойлик бўлганда беш энлик ерга кирибди. Малика юра олмай қолибди. Зол хотинининг юра олмаганлигини кўриб, тўрт гилдиракли аравага от қўшиб, маликани олиб юрибди. Вақти-соати етибди. Симурғ бошлиқ қирқ хукамо жам бўлиб болани ёриб олишибди. Рустам дунёга келибди. Симурғ бошлиқ қирқ хукамо маликанинг рудасини (ичагини) кийик сути билан ювиб, тикибди. Симурғ қанотидан бир мисқол қон олдириб, маликанинг димоғига хидлатиб, хушига келтирибди. Рустамни говмишнинг сути билан боқибди¹. Маълумки, Фирдавсий «Шоҳнома»да халқлар дўстлиги ғояларини тарғиб этган, ирқчилик, диний ақида ва эътиқодларга кўра кишиларни бир-бирига душманлик қилишини қаттиқ қоралаган. Рустамнинг онаси Рудоба (эртақда ядилардан), Захҳок авлодидан бўлмиш Кобул шоҳининг қизи эди. Зол ов пайтида Рудобани кўриб ошиқ бўлади. Бутун қариндош-уруғлар бу никоҳга қарши туришади. Аммо Сом бу киздан «етти иқлимни тасарруф» этадиган бола туғилажагини «куръаандозлардан» билгач, тўйга рози бўлади. Юқоридаги парчада мана шу лавҳа айнан акс этмаган бўлишига қарамай, «Шоҳнома» сюжетига жуда яқин. «Маликанинг рудаси кийик сути билан ювилиши» эса халқ эртақларида кенг тарқалган деталлардандир.

Воқеалар «Шоҳнома»га яқин бир тарзда нақл этилиб, Фирдавсийнинг мардлик ва инсонпарварлик ғоялари ажойиб бир услубда тарғиб ва ташвиқ этилган бу эртақларда айрим лавҳаларни ташлаб кетиш, оригинал деталь ҳамда лавҳалар илова қилиш мавжуд. Фирдавсий тасвирича, Рустам Сухроб билан яккама-якка олишувда айёрлик қилади, биринчи беллашувда «бизнинг қахрамонлик расмимизга кўра, биринчи дафъа йиққанда харифни ўлдирмайдилар, иккинчи қатла ерга урганда бошини оладилар», деб Сухроб чангалидан қутулади. Эртақларда

---

¹ Ўзбек халқ эртақлари. 2 том. 426-бет.

эса ёш баходир Рустамни «қари экан, деб раҳми келиб қўйиб юборади». Аслида оғир аҳволда қолган Рустам зор-зор йиғлаб, яратгандан ўзининг жавонмардлигидаги қувватини қайтариб беришни ўтинади. Эртаси куни майдонда Рустам ўзгача салобат ва қувват билан ҳунар кўрсатиб, Сухробни ерга уради ҳамда кўксига ханжар санчади. Халқ вариантыда эса «Эртага яна майдонга кириб бу боланинг қонини ичмасам, дунёда ўзимни Рустам атамайман, дебди. Эртаси, яна уруш бўлибди. Рустам Сухробнинг оёғига бир уриб йиқитибди.

– Эй номард чол, мен сени ҳурмат қилиб кеча боғлаб олиб чиқиб кетмасдан, ечиб қўйдим. Бугун сен нимага номарднинг ишини қиласан, – дебди. Рустам аччиқланиб, ханжарини суғуриб олиб, боланинг кўкрагига бир урибди, қони ерга тўкилибди»¹. Бу ерда ситуация бир оз бўшашган бўлишига қарамай, (Сухробнинг ҳарифини отасига ўхшатиб, ундан қайта-қайта аждоди, насабини сўраши, қалбида худди отасига қўл кўтараётгандай аллақандай инсоний ҳиссиёт, меҳрнинг гулгула солиши каби психологик ўринлар кўзга ташланмаслигига) асарда номардликни қоралаб, жасорат ва мардликни улуғлаш ҳийла ёрқин акс этган.

Фирдавсийда ўз ўғлини ўлдириб қўйган Рустамнинг аҳволига ачинган ҳукамолар Кайковус хазинасидан «нўш-дори келтириб» берилса, ўлмай қолажagini айтадилар. Эртақда ҳам бу тафсилот мавжуд. Аммо «қирқ ҳукамо маслаҳати»дан олдин «Рустамнинг додини Симурғ эшитиб, Каён авлоди Зол билан бирга Сухробнинг ёнига келибди. Симурғ Рустамга:

– Қанотимга ханжар ур, етти мисқол қонимдан олиб Сухробнинг оғзига қўй, – дебди. Рустам Семурғдан қон олиб Сухробнинг оғзига қўйибди. Сухроб ўлмай қолибди. Ханжар ярасини ювиб, қорнини боғлабди».

Шунингдек, Сухробнинг отасини қидириб, «Ёхуд дарёсидан ўтиб, Бухоро томонга кетиб, эчки-қўй боқадиган қозоқларнинг ерига келиб қолиши» лавҳаси ҳам мутлақо янги дир.

---

¹ Ўша китоб. 429-бет.

Бу ва бошқа ҳолдаги янги лавҳа ҳамда деталлар бир томондан, халқ оғзаки ижодининг ўзига хос услуб ва усуллари тақозоси ўлароқ кўшилган бўлса, иккинчидан, «Шоҳнома» сюжетларини бевосита Ўрта Осиё туркий халқлари ҳаёти билан боғлаб, уларнинг урф-одати, касб-кори, психологиясига мослаб нақл қилиш айтивчиларнинг хоҳиш-истаги, фантазияси маҳсули ўлароқ содир бўлган. «Кийик сутининг шифобахшлиги, биянинг файзи» иборалари, «Кўхи Қоф», «Кўхи Сарандиб»¹, Урганч, Тошкент, Қовунчи номларининг тилга олиниши, мол ва қўйнинг, эчки боқувчи аҳоли яшайдиган жойларнинг зикр этилиши ҳам бу фикрни қувватлайди.

Афтидан, эртақчилар «Шоҳнома»нинг асли билан ҳам, Хомуший ҳамда Нурмуҳаммад Бухорий таржималари билан ҳам таниш бўлганга ўхшайди. Чунки ҳар икки таржимон қаламига мансуб «Шоҳномаи туркий»даги баъзи ўринлар эртақларда деярли айнан учрайди. Чунончи, Хомушийнинг наср ва назмдаги таржимасида Рустамнинг ов пайтида адашиб, Бешаи Мозандарон соҳилида бир чолниқида меҳмон бўлиши, қизи Гулчеҳрага уйланиб, ундан Жаҳонгири Шер туғилиши воқеаси мавжуд. Эртақда «ов қилиб юрган Рустам «Дарёи Нил»дан ўтиб Чангали Мозандаронга кирибди. Рўпарасидан бир кийик чиқибди. Ўқ отса тегмабди, аччиғидан кийикни қувиб, қайта олмай, бошқа дарёга ўтиб бир тўқайга кириб кетибди. Қилган овларини отига ортиб тўқайдан чиқибди. Қараса, маскани узоқда қолибди. Узоқдан бир қишлоқ кўринибди. «Хайр, бир кеча мусофирга кўноқ берар», деб қишлоққа қараб юрибди. Бир чол дарёнинг ёнида ўтирар экан, Рустам чол яқинига келиб салом берибди.

– Келинг, паҳлавон меҳмон, – дебди чол. Рустам:

– Отажон, мен овга чиққан эдим, диёрим узоқда қолди, бир кеча мусофирга кўноқ берсангиз, – дебди.

– Хўп, майли, ўғлим. Қайси авлоддансан? – деб сўрабди чол. Рустам:

– Мен Каён авлодидан, Золнинг ўғли, Сомуннинг невараси Рустам бўламан, – дебди. Чол:

---

¹ Ўша китоб, ўша бет.

– Хўп, полвон ўғлим, жуда яхши, – деб меҳмонни уйга таклиф қилибди. Отини отхонага олиб кириб, ўз бияси ёнига боғлабди. Бир қўй сўйиб маҳалла одамларини чақириб, Рустамни зиёфат қилибди.

Чол Рустамга қараб:

– Ўғлим, сенга бир арзим бор, – дебди.

Рустам:

– Айтинг, ота, – дебди.

– Бир қизим бор, шуни сенга берсам, сени ўғилликка қабул қилсам, – дебди. Рустам ўрнидан туриб куллуқ қилибди.

Чол яна:

– Ўғлим, қизимнинг бир айби бор. Иккита кўзи йўқ, иккита қўли, иккита оёғи йўқ, – дебди. Рустам:

– Шундай бўлса ҳам қабул этдим, – дебди. Рустам чолнинг қизи Гулчехрани никоҳлаб олибди...»

Хомуший таржимасида бу тафсилот айнан мавжуд. Лекин унда Рустам чолникида бир кеча тунайди, биядан Рахшнинг қулуни туғилади, Гулчехрадан Жаҳонгири Шер дунёга келади. Эртақда мана шу воқеа «Рустам ва Сухроб» достонининг бир қисми сифатида келади. Яъни, Рустам қирқ кун қаллиқ ўйнагач, «Чўнтагидан бир тумор чиқариб чолга берибди:

– Эй отахон, хотиним қиз тугса, ўнг елкасига босиб, ўнг белига боғлаб қўйинг, – дебди. Гулчехра бир ўғил туғибди. Гулчехранинг отаси боланинг отини Сухроб қўйибди. Ўша куни бия ҳам туғибди»¹. Демак, бу ерда «Шоҳнома» мотивлари асосида вужудга келган «Жаҳонгирнома» достонининг Хомуший таржимасидаги лавҳаси Рустам ва Сухроб саргузашти билан қўшилиб кетган. Фирдавсийдаги Самангон – Мозандарон, Шоҳ – чол, Таҳмина – Гулчехра, Сейстон – Зобулистон билан бирга Ёхуд дарёси. Бухоро козоқлари каби янги номлар учрайди. Рустамнинг оти оддий, Сухробники эса Рахш деб аталади.

Қизиқарли жиҳати шундаки, эртақнинг охириги қисмлари яна «Шоҳнома» сюжетидан узоқлашиб, Нурмуҳаммад

---

¹ Ўша китоб. 426-бет.

Бухорий вариантидаги «Рустам ва Сухроб» достонининг хотимасини эсга туширади. Кайковуснинг Сухроб тирилса «етти иқлим Сухроб билан Рустамнинг чангалида қолади», деб нўшдори бермаслиги воқеаси Фирдавсийдагидек баён этилади. Аммо ўғлини ўлдирган Рустамнинг саргузашти мутлако оригинал тарзда келади. Золнинг донишмандлиги, Симурғнинг инсон фарзандига меҳрибонлиги тасвири анча мароклидир.

«Рустам ва Сухроб» достонида воқеа Сухробнинг ўлими ва Рустамнинг Кайковусни «бир сиқим тупрокқа олмайман» деб бош олиб чиқиб кетиши билан тугайди. Эртақда эса Жаҳонпахлавоннинг гамига ҳамдардлик кўрсатган ҳукамолар кенгаши Сухробни тирилтириш пайдан бўладилар. «Ҳеч ким тирилтириш чорасини топа олмаганидан кейин Симурғ туриб:

– Кўҳи Қофнинг нариги томонида Кўҳи Сарандиб деган жойда бир тобути сокина бор. Шу тобути сокинани олиб келиб, Сухробни ювиб-тараб шунга соламиз. Тобутни Рустамнинг бошига қўйиб, ўнг қўлини тобутга боғлаймиз, чап қўлини белига боғлаб, қўйиб юборамиз. Рустам «Ё Сухроб!» деб йиғлаб қирқ кун бошида тобутни кўтариб юради. Қирқ кундан кейин бола ерга тушади, – дебди.

Ҳукамолар бу гапни маъкул топишибди. Симурғ бориб тобутни олиб келибди. Сухробнинг жасадини ювиб, Рустамнинг бошига қўйишибди. Рустам «Ё Сухроб!» деб қирқ кун фарёд урибди. Душманлари Сухробнинг тирилишига бир кун қолганини билиб, бир жодугар кампирга молу дунё ваъда қилиб, Рустамнинг олдига чиқаришибди. Жодугар кампир сув бўйига бориб, қозон осиб, қора кигизни юваверибди. Рустам «Ё Сухроб!» деб тобутни кўтариб келибди. Рустам кампирнинг ҳадеб қора кигизни юваберганини кўриб:

– Эй кампир, қора кигизни ювган билан оқарадими? – дебди. Кампир:

– Эй Рустам, дунё бунёд бўлгандан бери ўлган одам тирилганми! Тобутни кўтариб юрганингга қирқ бир кун бўлди, вақтидан ўтди. Сухробга азоб берма, тобутни Дахмаи шоҳонга қўй, – дебди. Рустам: «Кампир рост

айтади, бугун кўтариб юрганимга қирқ бир кун бўлди. Тирилмайди», деб тобутни ерга қўйиши билан Симурғ етиб келиб, кампирни дарёга ташлабди. Сухробни Дахмай Шоҳонга дафн қилибди. Рустамнинг бўйнида «Ўғлини ўлдирди», деган ном қолибди¹.

Бу лавҳа дostonнинг Нурмуҳаммад Бухорий қаламига мансуб насрий таржимасига хийла яқин. «Шоҳнома»да ўғлининг отаси кўлида ҳалок бўлганини эшитган Таҳмина «саргайиб хазон бўлади». Нурмуҳаммад Бухорийда эса Рустам «Ё Сухроб!» деб бошида кўтариб юриб сув ичмоқ учун чашма бўйига етганда Таҳмина етиб келиб, эрини лаънатлаб, «Сухроб тобути устида ханжар билан ўзини ҳалок этади». Халқ вариантыда Рустам Барзуни забун этганда Таҳмина келиб: «Кўр бўлғур, отасини ўлдирдинг, энди боласини ўлдирасанми», деб Барзуни қутқаради. Эртақда Рустам Сухробни Симурғ маслаҳати билан кўтариб юради. Нурмуҳаммад Бухорийда эса у ғойибдан келган нидога амал қилади. Таржимада ҳам, халқ вариантыда ҳам Рустамнинг душманлари ота-болани йўқотиш мақсадида жодугар кампирни ишга соладилар. Аммо Нурмуҳаммад Бухорий кампирни Пирон билан Афросиёб маслаҳатлашиб юборди, деб масалани ўзаро феодал низолар билан боғламоқчи бўлган. Бошқа деталлар ҳам бирмунча фарқ қилади. Масалан, «Хотун қора кигизни чашмага солиб, бир пора собунни кўлига олиб, кигизни ювиб ўтирди, чашманинг оғзини мағзоба тутди. Бир соат эрдиким, паҳлавон сув ичмакка келди, бир кафт сув олиб ичди, мағзобанинг мазаси маълум бўлди. Сочини кўтариб, кўзини очиб кўрдиким, бир кампир бир қаро кигизни сувга солиб ювиб ўлтириб турур. Паҳлавон сўради: «Не сабабдан бу ишни қилиб турубсен?» Хотун айтди: «Бодиянишин бўлурмен. Бир қизим бор, тўй қилурмен, бир оқ кигиз керак бўлуб турур, бисотимда йўқ эрди. Охир қаро кигизни келтурубмен, ювиб оқартириб берурмен». Паҳлавон айтди: «Ҳеч қаро кигиз ҳам ювмоқ бир-ла оқариб турурми?» Хотун айтди: «Ҳеч ўлук кўтаруб юрмоқ билан тирилурми?»

¹ Ўша китоб. 430-бет.

Эртақда кампирни Симуург «дарёга ташлайди», Нурмухаммад Бухорий таржимасида: «Рустам хотуннинг оёқидин тутиб, бошини атрофида айлантуруб, чарх бериб отиб юборди. Юнонга келиб Иқлидус Ҳакимнинг олди-га тушиб гард-гард бўлди». Таржимада ҳам, эртақда ҳам Рустам, Семурғ, Сухроб, Таҳмина, Зол олижаноб кишилар, адолат, яхшилик, инсонпарварлик учун курашувчи шахслар сифатида талқин этилади. Улар номардлик, макр-ҳийла, зулм-зўрликни, жаҳолат ва разолатни лаънатлайдилар. Пирон, Афросиёб, Кайковус ўта худбин, босқинчи, мол-давлатга муккасидан кетган, адолат ва осойишталик душманидир. Шунинг учун бу кучлар халқ ҳамда мамлакатнинг пушту паноҳи бўлган Рустамнинг ўгли Сухробнинг тирилишини, яъни қирғин урушлар, хонавайронгарчиликларнинг олдини оладиган, шоҳларни тийиб турадиган кучларнинг зўрайишини хоҳламайдилар.

«Рустам» эртаги жаҳолат ва разолат кучларининг Рустам ва Барзу томонидан «тўзитиб юборилиши», уларнинг Тошкент ва Қовунчида осойишта ҳаёт кечириши билан тугайди.

«Шоҳнома» сюжетлари асосида ва таъсирида вужудга келган эртақлар тили ва услуби жиҳатидан бошқа ўзбек эртақларига ўхшайди. Бадий тасвирий воситалар, ҳатто кўпчилик деталлар ҳам анъанавий характерга эга. Чунончи, «Бор эканда йўқ экан, оч эканда тўқ экан» анъанавий бошлама, воқеаларнинг «Боғу роғлари кўп, гўзал мамлакат» тасвири билан нақл этиш, баёнда ички оҳангдорлик, муסיқийликка эътибор бериш мазкур асарлар учун ҳам характерли. «Ҳаётбахш чашма», «Донишманд чол», «Бир юмалаб ўзга тусга кирадиган» дев, жодугар кампир, сеҳрли гор, жаннатмонанд боғ, вафодор от, қуш ва бошқа образлар воқеалар силсиласига, мазмунига гоҳ ҳаётий, гоҳ фантастик ранг ва оҳанг бахш этади. Буларнинг айримлари «Шоҳнома»да мавжуд. Лекин эртақларда ўзгача либос ва ҳаракат манерасига эга. Деярли кўпчилик эртақларда бўлгани каби мазкур асарларда ҳам воқеалар оптимистик яқунланади. Қаҳрамонлар «муроду мақсадларига эришиб», «шоду хуррам» яшай бошлайдилар. Улар «етти ёшда баҳодир», «ўн тўрт ёшда замини замонни ларзага

келтирадиган жаҳонпахлавон» ҳамда «донишманди даврон» бўлиб етишадилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, «Шоҳнома» нинг таъсири классик адабиётимизда ҳам, халқ оғзаки ижодида ҳам сезилади. Бевосита Фирдавсий достонлари сюжети асосида вужудга келган халқ китоблари ҳам йўқ эмас. Бу асарлар, биринчидан, «Шоҳнома» сюжети, образлари билан халқни янада яқиндан ошно қилса, иккинчидан, Фирдавсий куйлаган инсонпарварлик, Ватан, эл ҳақида гамхўрлик қилиш каби гуманистик ғояларни кенг меҳнатқаш оммаси орасида тарғиб ва ташвиқ этишдек муҳим ижтимоий-эстетик вазифани ўтаган.

ХАЛҚ КИТОБЛАРИДА «ШОҲНОМА» МОТИВЛАРИ

Халқ оғзаки ижодида «Жамшиднома», «Рустаму Сухроб», «Подшоҳ Афросиёб», «Шоҳ Каюмарс», «Сиёвуш» каби достону эртақларнинг айримларида «Шоҳнома»-даги мазмун айнан ҳикоя қилинади, образлар ҳам ўзгартирилмайди. Ҳатто «Шоҳнома» «Рустами достон» номи билан ўзбек бахшилари томонидан қайта яратилганлиги ҳам маълум. Аммо кўпчилигида халқ достон ва эртақларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, айтувчиларнинг диди ва дунёқараши тақозоси ўлароқ фабулада ўзгариш юз берган, образлар янги қиёфа касб этади, воқеалар туркий халқлар ҳаётига кўчирилган, янги-янги лавҳалар, персонажлар келтирилган. Ўзбек адабиётшунослигида, жумладан, фольклоршуносликда бу масала ҳали ўрганилмаган. Уни тадқиқ этиш эса, бир томондан, ўзбек ва форс-тожик адабий алоқаларининг айрим жиҳатларини тўлдирса, иккинчи томондан, ёзма адабиёт билан оғзаки ижод ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқани ўрганишга кўмаклашади. Шуни ҳисобга олиб, биз бу ўринда «Шоҳнома» мотивлари асосида яратилган ўзбек халқ китобларидан «Жангномаи подшоҳ Жамшид»ни кўздан кечириб чиқамиз.

Маълумки, Фирдавсий Жамшидни адолатли, тадбиркор ва шон-шуҳрат олдидан эсанкираб қолувчи, амалпараст шоҳ сифатида тасвирлайди.

«Шоҳнома»да тасвирлашганича, Жамшид Таҳмураснинг ўгли бўлиб, етти юз йил ҳукмронлик қилади. У кишиларни тўрт тонфага бўлиб, ҳар бирининг ҳаётда ўрнини белгилайди, касб-кори, вазифасини кўрсатади. Унинг салтанати даврида ер юзидан зулм-зўрлик, бадфеъллик йўқотилади; ҳарбий анжомлар, қурол-яроғларнинг турли хили кашф этилади; ҳар хил юнг ва пахтадан ип йигириб, либос тикиш, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик билан шугулланишни у расмга айлантиради, темирчилик, кон қазиб маъдан чиқариш, кемачилик, меъморчилик, хуллас, инсон ҳаёти ва юрт ободончилиги учун зарур барча ишларни ривожлантиради. Уч юз йил шу зайлда ҳукм суради. Етти иқлимни ўз тасарруфида кўрган Жамшид манманликка берилиб, сарой аъёнлари ва лашкар бошлиқларини йигиб, мен дунёни обод этдим, ер юзидан очлик, зулм-зўрлик, қайғу-ҳасрат ва ҳатто ўлимни йўқотдим. Модомики, ҳамманинг бахту тахти, ҳаёт-мамоти мен билан боғлиқ экан, сизлар мени дунёни яратувчи деб билинг, дейди.

*Гар эдун, ки донед, ман кардам ин,
Маро хонд бояд жаҳонофарин¹.*

(Агар буларнинг барини мен бунёд этганимга иқроп бўлсангиз, у тақдирда мени оламнинг яратувчиси деб аташларингиз керак.)

Аъёнлар индамай, хомуш қоладилар. Юртда, саройда бирлик йўқолади. Мубадлар араб шоҳи Заҳҳокни тахтга ўтиришга даъват этадилар. Бу пайт Жамшид Хитойга қочиб кетган бўлади. Юз йил ўтгач, Заҳҳок уни Хитой денгизи соҳилларида тутиб, арралатиб ўлдиради. Фирдавсийда Жамшид достони шу билан тугайди. Шоир Жамшиднинг тахтни ташлаб қочганидан сўнгги ҳаётини ҳикоя қилмайди.

«Шоҳнома»да асосий мақсад Жамшидни адолатли, раиятпарвар шоҳ, ҳаминша мамлакат ободлиги, халқ фаровон-

---

¹ Абулқосим Фирдавсий. «Шоҳнома». Иборат аз 9 жилд. Жилди 1. «Ирфон», 1964, сах. 56.

лигини ўйлайдиган ҳукмронни таърифлаш, ибрат қилиб кўрсатишдан иберат. Фирдавсий ақидасича, шоҳ манманлик, кибру ҳавога берилса, давлат, халқ олдидаги хизматлари, шон-шуҳратини пеш қилиб худбинликка юз бурса, у лаънатга лойик: ундан донишмандлар ҳам, эл ҳам, кўшин ҳам юз ўгиради. Ундай шахс мамлакатни бошқаришга ноқобил; юртда ғалаён ва бошбошдоқликнинг келиб чиқишига сабаб бўлади, натижада шоҳ ҳам, салтанат ҳам ҳалокатга юз тутади. Ҳақиқатда ҳам Жамшид ишратпарастлик, шон-шуҳрат қайфи билан бадмаст бўлади, бутун юрт унга нафрат билан қарайди. Натижада тахтни ташлаб, юртдан чиқиб кетади.

«Жангномаи подшоҳ Жамшид»да ҳам воқеа худди «Шоҳнома»дагидек бошланади. Аммо дostonда Жамшид Таҳмурас вафотидан кейин эмас, тириклигида тахтга ўтиради. Қариб-қартайиб қолган Таҳмураснинг Қаҳрамон ва Жамшид номли ўғиллари бўлади. Шоҳнинг Жамшидга меҳри кучли эди. Қушлардан бир кун у хизматкорларга қараб: «Бирмунча кўгурчоқ ва бирмунча ошуқ ва ўз ҳолига яраша ўқ-садоғ, найза, қилич олиб келинглр. Ман бу ўғлумни синаб ва азмойиш қилай», деди. Эrsa шул соатда ҳаммасини тайёр қилиб келдилар. Бу нимарсаларни Жамшиднинг олдига қўйдилар. Подшоҳ айдиким: «Эй ўғлум, булардин қайсини хоҳларсиз, олиб ўйнанг». Жамшид кўпуб, кўгурчоқларини ташлаб, ани ошуқларини олуб сандуққа суқуб бир фасл ўйнади. Андин ўқ, садоқ, найза ва қилични олиб белига боғлади. Подшоҳ айтдики: «Бу ўғлумда яхши нишонлар кўрдум. Мандин кейин подшоҳ бўлур»¹. Демак, Жамшид синовдан сўнг отаси томонидан тахтга ўтказилади. У тахтга ўтиргач, бутун хаёли, куч-гайрати ва тадбириин мамлакатни обод, элни фаровон қилишга қаратади. «Аммо у айш-ишратга машғул бўлди. Юрт бирла иши қолмади. Юрт безобита бўлғали турди. Аммо Жамшидни кичик бола деб ҳеч ким кўзига илмай, юртнинг улуглари маслаҳат қилиб айтдиларки, бу кичик бола бирла юрт тутуб бўлмас. Жамшид сафар қилсун ва

¹ «Жангномаи подшоҳ Жамшид». Литогр. Т.: 1916. 7–8-бетлар.

гурбат ихтиёр қилсун. Меҳнат ва машаққат ўтида куйсун ва давлатнинг кадрини билсун»¹.

Кўриниб турибдики, бу ерда «Шоҳнома»даги сюжет чизигидан асар йўқ. Достонда ҳаёт аччиқ-чучукларини тотимаган, билим ва ҳаётий тажрибага эга бўлмаган шахс давлатни бошқара олмайди, деган фикр изчил илгари сурилади. Ҳақиқатда ҳам, умаро ва эл Жамшидни Каёний юртидан чиқазиб юборадилар. Аввал Балхда, кейин Ҳиндистонда дарбадарликда юрган Жамшид не-не машаққатларда тобланади, ўз қилмишидан пушаймон бўлади.

Қайта бошдан Туронда шоҳ бўлган Жамшиднинг кўзи очилади. Энди у сарой аёнлари билан кенгашиб элнинг гамини ўйлаб иш қилади; зулм-зўрликка барҳам беради; мамлакатни обод, элни фаровон қилади. «Андоғ раиятнавоз подшоҳи одил бўлдимки, Турон халқи дуо қилодурлар. Подшоҳ Жамшид кўрдиким, бу олами гаддор инон-ихтиёрини мунинг қабзан иқтидорига берибдур. Бул ҳам жаҳонни доду адл бирла обод айлади ва жабру зулмни беҳу бунёди (илдизи) бирла барбод айлади ва инъому эҳсон бирла оламни ўзига мусаххар айлади... Шабу рўз фикри ул эрдиким, ўзидан санъатлар пайдо қилгай, бу жаҳонда ёдгор қўйгай. Ул фикри дақиқ ва хаёли амиқ бирла олоти ҳарба тайёр этти. Мисли дубулга, совут ва хафтон ва жами ҳарбадин шамшер, камон, тиру табару карнай ул бунёд этти. Олам ичида нечанд шаҳар ва қалъаларни ул пайдо қилди. Боргоҳу саро парда ва чодире шомёнани ул ораста қилди. Кондин олтулар ул чиқорди. Дарёдин дурру уду анбар ул олди. Хушбўй нарсалардин мисли мушку гулоб ва кофури оламорони ул топти. Дарёдан кишти бирла юрмаклик ҳам анинг санъатидир. Пахтани тор этмоқ, ип йигирмоқ ва либос этиб киймоқни ҳам ул таълим берди. Алқисса, уч минг таснифотни андин нақл қилурлар»².

Кўриниб турибдики, достоннинг бевосита «Шоҳнома» сюжетига алоқадор ўришлари хийла муқаммал ва изчил.

---

¹ Ўша бет.

² Ўша китоб. 11-бет.

Унда Фирдавсийдаги адолатли шоҳ, эл-юрт осойишталиги, фаровон ва идеал ҳаёт ҳақидаги ўй-фикрлар янада ривожлантирилган. Бу ва бошқа ўринлар дostonда асосий мақсад зулм-зўрлик, талончилик ва хонавайронликни қоралаш, маърифат ва адолатни улуғлашдан иборат эканлигини кўрсатади.

Дostonнинг охири бир мунча «Шoҳнома» сюжетиға яқин келади. У дарбадар юриб, Авранг шоҳи Зобули қизи дам олаётган боққа кириб, маликанинг ишқини қабул этиб, ўз никоҳига олади. Беш ой яширинча яшайди. Авранг шоҳ билиб, Заҳҳок зулмидан кўркиб, Жамшидни дурру жавоҳир, кийим-кечак, қурол-яроғ билан эл кўзидан яширинча чиқариб юборади. Жамшид Хитой дарёси соҳилиға борганда, «Заҳҳок гумашталари» тутиб саройға элгандилар. Заҳҳок хурсанд бўлиб, ун то Наврўзи оламға қадар сақлатиб, баҳор байрамида устунға боғлаб, бошидан аралатади.

«Қитоби жангномаи подшоҳ Жамшид» зулм-зўрликнинг ҳаддан ошиши натижасида халқ бошиға тушган оғир қулфат, етмиш беш ўғли Заҳҳок аждарига тўйма бўлган Кованинг халққа бошчилик қилиб, салтанатни ларзаға келтириши билан тугайди. Адолат зулм-зўрлик устидан, ақл-идрок, маърифат жаҳолат устидан ғалаба қозонади. Асар худди «Шoҳнома»дагидек халқ куч-қудратига ишонч билан, оптимистик руҳда тугалланади.

«Жангнома»да Кова образи ҳам бирмунча ўзгартириб талқин этилади. У пешдоманини байроқ қилиб, халқни эргаштириб Заҳҳокни маҳв этмайди, балки яқка ўзи ўлдиради.

Кова бошчилигидаги меҳнатқаш халқнинг ғазаб ва нафрати, зулм-зўрликка қарши жанговар руҳи жуда яқши тасвирланган. Тўғри, қиссада ғайритабиий тафсилотлар, сюжет линияси билан алоқасиз узундан-узoқ воқеаларға ҳам кенг ўрин берилган. Лайливаш, Маликан Дилсўз, Баҳромни Хитой, Маликан Зебохусн, Қатронни Румий, Шермард, Шабранги Румий, Сиёмак ва Равшанак, Бодранг, Бодрафтор, Бартанги Занги, Торук, Бомон, Фарҳод, Сайфи Содиқ, Қосим, Баҳмани Косарўйи, Сорун Нарра, Маликан

Мохрўй, Маликаи Зарринтож, Камак, Маликаи Абнус каби бир қатор образлар ана шу қўшимча воқеалар жараёнида фаолият кўрсатадилар. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, мана шу қаҳрамонларнинг аксарияти салобат ва шижоатда Фирдавсий қаҳрамонларига яқин турадилар. Чунинчи, Маликаи Мохрўйнинг ошиғи Дарой Девона образи кўп жиҳатдан Исфандиёрга монанд. Фирдавсий тасвирича, Исфандиёр ўқ-ёй, гурзию шамшир қор қилмайдиган, ўтда куймайдиган рўинатан (пўлат танли) шахс.

«Китоби жангномаи подшоҳ Жамшид»да бир қатор ижтимоий табақа вакиллари: деҳқонлар, ошпаз ва темирчилар, хотин-қизлар образи мавжуд. Айниқса, аёллар образи хийла мукамал, ҳаяжонли тасвирланган. Улар жангу жадалларда, айёрлигу тadbиркорликда эрлар билан баробар турадилар. Масалан, Жамшиднинг машуқаси, «қозоқ хотиннинг қизи» Маликаи Дилсўз ана шундай оқила, вафодор, жасоратли аёллардан. Тақдир уни обу оташга солади, тоғу тошга уради, сахрою денгизга ташлайди. У ҳар қандай мушкулотни ақл-идрок билан ҳал этади, куч-ғайрат билан енгади; беқарор, ҳою ҳавасга берилган Жамшидни «булҳаваслик»да қоралайди. «Ишқ-муҳаббатнинг подшолик била нима иши бор», деб қайта таъкидлайди. Маликаи Дилсўз оғир ва машаққатли пайтларда ўз эли ва тақдирини жанг майдонида, курашларда жавлон кўргузуб, ҳимоя қилишга қодир. У «беш кунлик ерни бир кунда босадиган» оти Бодоми Румий билан кўп қаҳрамонликлар кўрсатади.

Асарнинг бадий хусусиятлари хусусида шунини айтиш мумкинки, услуби қадимий Шарқ қиссалари ва оғзаки ижоддаги халқ қаҳрамонлик эпослари услубига ўхшаб кетади. «Ровиёни ахбор, ноқилони осор», «Андоғ урдиким, гурзу қалқон орасидин хирман-хирман ўтлар чакнади. Сўз бу ерда турсин, эмди бошқа ердан эшитинг», «Булар йўлда кетатурсин, бошқа ердан сўз эшитмоқ керак» каби анъанавий иборалар, зачинларнинг кўп учраши ҳам буни тасдиқлайди. Жанглар тасвири, қаҳрамонлар портрети, руҳий ҳолати, пейзаж тасвирлари гоёта ҳароратлидир. Биз асарда ажойиб муболағалар, ўхшатишларнинг ранг-баранг

кўринишларига дуч келамиз. Жамшиднинг Катрони Румий билан олишувидан бир мисол: «Катрони Румий Жамшидни кўруб, сўзлагунча дармони қолмай, почор жон аччиғида Жамшиднинг бошига шамширини солди. Жамшид кўл узотиб, шамшир аралаш кўлини тутуб тўхтатди. Чап кўли билан яқосидин тутиб олдига тортди, эрса ул нобакор юмалаб отидин йиқилди. Жамшид оёғи остига босиб тамоми аъзосиндаги қувватини сарпанжаи солорига келтируб, бир зарб урдиким, бу дузднинг янчиғон устухонларининг овозаси тамоми Румға эшитилди»¹.

Баъзи ўринларда бевосита эртак ва дostonларда кўп учрайдиган бадий тасвирлар кўзга ташланади. Маълумки, афсоналардаги баҳодирлар майдонгалабликда лоф уриб, ўз ҳарифини жангга чақиради. Мазкур қисса қахрамонларига ҳам ана шу хислат хос. Маликаи Абнуснинг куйидаги сўзлари эса бевосита туркий халқлар фольклорини эслатади. «Малика айди: Эй паҳлавон, ҳар ким мани билан гўштин олишса, бозумни ерга етказса, ани никоҳида бўлурман, йўқ эрса, бошини кесиб, дорга осодурман. Бу бошлар ҳаммаси сенга ўхшаб кучиға ишонған беклар, подшолар ва паҳлавонлар бошидир. Агар ўғлумга ризо берсанг, гўштин олалди»². Малика наъра тортиб деди: «Агар бири кўркса, ўнлаб келсун, ўни кўркса, юзи келсин, юзи кўркса, минги келсун»³. Асарнинг тили анча содда ва равон. Баъзан сажъли тасвирлар ҳам учрайди. Умуман, «Жангномаи подшоҳ Жамшид» «Шоҳнома» мотивлари асосида яратилган ва ўтмиш қиссахонлигида кенг тарқалган китоблардан ҳисобланади.

«ЖАМШИД ҚИССАСИ» ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Ўзбекистон Фанлар академияси Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор бўлимида «Жамшид» номли қисса сақланади. Магнит тасмасига ёзилган бу асар

---

¹ Ўша китоб. 30-бет.

² Ўша китоб. 81-бет.

³ Ўша китоб. 259-бет.

ҳали ўрганилмаган, тавсиф ва тасниф ҳам қилинмаган. Асарда Тамруз шоҳнинг ота-болалари тарихи схематик тарзда санаб ўтилгач, асосий воқеа баёнига ўтилади. Қариб-қартайиб қолган Тамруз ўғил кўради. Унга Жамшид деб ном кўядилар. Бола етти ёшга етганда билимдон, хушёр, тadbиркор бўлади, баҳодирлик кўрсатади. Отаси тахтни ворисга топшириб, дунёдан ўтади. Лекин фавқулодда келган омад, давлат, тож-тахт болани эсанкиратиб кўяди. У бутун умрини овчилик, улоқ чопиш билан ўтказади. Мамлакат ҳалокатга, халқ хонавайронликка юз тутади, Сарой атрофида ғаламислар, хоинлар кўпайиб кетади. Бир вақтлари Чин-Мочин билан бўлган жангда Тамруз ғалаба қилиб, Хунхор шоҳини ўзига тобе этган, у бунга хирож тўлаб турар экан.

Кунлардан бир кун давлат акобирлари кенгашиб: «Бу бола подшоликни уддалай олмади, ёшлигига борди, яхшиси Хунхор шоҳга одам юбориб, тахтга ўтқазамиз» деган қарорга келишибди ва шундай қилишибди. Улар овга кетган Жамшидни мулозимлари билан мамлакатга киритишмабди. Жамшид сарсон-саргардонликда юриб, аввал Балх шаҳрига борибди, ҳеч ким пешвоз чикмабди, у ердан Кобулга ўтибди – егани овқат, тургани жой топа олмабди. Шундан сўнг Қундузга бориб, бир дўсти билан чойхоначи хизматига кирибди. Воқеа давомида Жамшид етти киморбозни мот қилади, Туронзаминдан келаётган қозоқ хонининг савдогарлари сардори Лайливашни бутун қарвони билан ютиб олади. Унинг қарвонида малика Дилсўз деган бир гўзал қиз ҳам бўлади. Мана шу лавҳаларда Жамшид ниҳоятда зеҳни ўткир, узоқни кўра биладиган, ўзини босиб олган, уста қиморбоз сифатида тасвирланган. Характерлиси шундаки, ақл-идрок Жамшидга ҳамиша омад келтирди. Кунлардан бир кун маликаи Дилсўз сайргоҳга чиқиб айланиб юрганда, Туронзаминнинг шоҳи кўриб, унга ошиқ бўлиб қолади. У вазир-вuzароларини йиғиб, маликаи Дилсўзга ишқи тушганини ва Жамшид устига лашкар билан бориб, уни тортиб олажагини айтади. Улар «Сен шаҳаншоҳ, лашкаринг кўп, у дайди шаҳзода, маликани тортиб олиб, ўзини ҳайдаб юбор» дейишади.

Донишманд вазири бўлса, «ундай қилманг, бу номардлик бўлади, дунёда бадном бўлиб қоламиз. Сиз донишманд, билимдон шоҳсиз. Яхшиси, у билан қимор ўйнанг, ўзини ҳам, маликани ҳам ютиб оласиз», деб маслаҳат беради. Ўйинда эса шоҳ бутун мамлакатини ютқазиб қўяди. Ўн тўрт яшар Жамшид Туронзаминга шоҳ бўлади. «Бир йилда юртни обод, элни шод этади», халқ тўқликда яшаб, Жамшид шаънига дуои хайр қилади. Кунлардан бир кун Жамшид акобирларини йиғиб, ўз саргузаштини гапириб беради ва юртини соғингани, Хунхоршоҳ устига лашкар тортажагини айтади. Лекин бир донишманд «Отангининг мулкани сўраб мактуб ёзиб, элчилар юбор, элчига ўлим йўқ», деб маслаҳат беради. Тўрт элчи Жамшид мактубини олиб Хунхоршоҳ хузурига келади. Чегара посбонлари элчиларни тутиб шоҳ олдига элтадилар. Хунхоршоҳ элчиларни қамаб қўяди-да, акобирларини йиғиб маслаҳат солади. Улар «Элчиларнинг кулоқ-бурнини кесиб, ҳайдаб юбориш керак», дейишади. Лекин Хунхоршоҳнинг бир донишманд вазири: «Жамшид зўр, адолатли шоҳ, лашкар тортиб келиб, хароб этиши, кунпаякун қилиши мумкин. Номага яхшилик номаси билан жавоб бермоқ керак» дейди. Хунхоршоҳ «Икковимиз ҳам ўз ўрнимизда, юртимизда яшайлик» деб Жамшидга нома ёзади ва элчиларга совғасаломлар бериб жўнатади.

Воқеа тобора таранглашиб, воқеа ичида воқеалар содир бўлади, зиддиятлар авж нуктасига кўтарила боради. Янги-янги образлар, асар бадний қимматини оширадиган деталлар яратилади. Халқ қиссаларидаги анъанавий туш таъбирини айтувчилар, фолбин-қуръачилар, юлдузчилар, Шабранг ва Бодрафторлар бошчилигидаги айёрлар, новвой, жувозкаш, кабобпаз, жандафуруш, чўпон, мирохўр-отбоқар образлари киритилади. Гарчи Хунхоршоҳ Жамшидга нома юборган бўлса-да, қалби тахликада бўлгани учун қуръандозларни ишга солади. Улар «Жамшид албатта лашкар тортиб келиб сени «кунпаякун қилади», лекин бизнинг юртда унга тенг келадиган баҳодир йўқ, Хитой подшосининг Баҳром Хитойи деган баҳодир бор. Ўша бас келади», дейди. Хунхоршоҳ

қимматбаҳо совғалар билан Хитойга элчи юборади ва «Баҳроми Хитойини юборсанг, сенга олтин бераман, юрт инъом этаман, қизим малика Зувосинни бераман» дейди. Хитой подшоҳи бу илтимосни қабул қилади. Баҳроми Хитойи 700 лашқари билан «Подшоҳ Жамшид хотамтой экан, обод йигит экан, бир кўрайин деб йўлга тушиб юра-берибди».

Жамшид ҳам ўз ўрнига маликаи Дилсўзни шоҳ тайинлаб, «адолат йўсинини барпо этиб», Носир Хитойи тахаллуси билан «олти ойда келаман, деб йўлга тушибди», Баҳроми Хитойи тенгсиз жаҳонпахлавон, айни адолатли, тadbиркор, бекорга қон тўкмайдиган, андишали, мулоҳазакор, ҳаддидан ошмайдиган инсон экан. Хунхоршоҳ пахлавоннинг келиши муносабати билан базм уюштиради. Бу зиёфатга Носир Хитойи ҳам кириб келади. Шоҳнинг қизи маликаи Зувосин пахлавонларга хизмат қилади, шароб тортади. Носир Хитойининг Жамшид эканлигини сезади. Яна даврада Жамшиднинг шавкати-дан, уни енгил мумкин эмаслигидан гап кетади. Шунда Нух пайғамбардан қолган камонни чиқариб пахлавонлар олдига қўядилар. «Буни Жамшид етти яшарлигида тортган. Ҳозир у ўн тўртдан ошди. Ким бу камондан ўқ ота олса, уни енга олади», дейдилар. Ҳамма таажжубланади. Баҳром камонни кўлига олиб тортганда «устухоилари қисирлаб, она сути оғзидан келади, кулоқ-бурнидан қон отилиб чиқади». Жамшид бўлса камонни бемалол тортиб ўқ отади, «ўқ Аскар тоғининг учини кўпориб кетади». Бу пайтда Хунхор ўрдасига кетган бўлади. Кечкурун маликаи Зувосин барча пахлавонларнинг шаробига хушсиз қиладиган дори қўшиб беради. Носир Хитойидан «Сен Жамшидмисан?» деб сўрайди. У «Йўқ, мен Жамшидга ўхшайман, холос, унинг оддий хизматкориман», дейди. Қиссада Жамшид мислсиз куч-қудратга эга бўлган баҳодир, одил шоҳ сифатида тасвирланади. Бундан ташқари, у ҳақиқий инсон, бировларнинг изатнафсини топтамайди, ахлоқий жиҳатдан ҳам юксак шахс. Хунхоршоҳ Шавкат Шевашга қизи малика Зувосинни бермоқчи бўлади. Шавкат Шеваши шу умидда унга етти

йил хизмат қилади. Хунхоршоҳ ваъдасига вафо қилмайди. Бахроми Хитойи шарафига берилган базмда эса малика Жамшидни севиб қолади. Жамшид унинг севгисини рад этиб, «Хатто осмондаги малойиқлар ҳам ҳуснига маҳлиё бўладиган маликаи Дилеўзим бор. Унинг устига сени олишдан номус қиламан, кундошлик турмуш азоби гўр азобидан баттар. Шавкат Шеваш сени чин дилдан севади» дейди ва севишганларнинг муроду мақсадларига эришиши учун биргаликда курашади. Жамшид билан маликанинг ўзаро суҳбатини эшик орқасида эшитиб турган жодугар кампир кечаси бориб Хунхоршоҳга чақади. Асарнинг шу еридан бошлаб анъанавий «Жангноман подшоҳ Жамшид»да учрамайдиган лавҳалари бошланади. Анъанавий сюжетга оригинал образлар киритилади. Равшан ва Равшанак, Шавкат Шеваш, Сандал Мушовир сингари қатор паҳлавонлар воқеа майдонига чиқади. Улар билан боғлиқ саргузаштлар Ангрэн, Ховос, Чоч, Урганч шаҳарлари атрофида рўй беради. Энг муҳими шундаки, оддий халқ орасидан чиққан бу баҳодирлар Хунхорнинг номардлиги, инсоннинг қадрига етмаслигини ҳис этиб, «Хотамтой, одил Жамшид» томон интиладилар. оғир дамларда унга мададкор бўладилар, ҳақиқий дўстлик, ваъдага вафо, мардликни чин инсоний ҳислат, деб биладилар. Чунончи, жодугар кампир хабаридан сўнг Хунхоршоҳ «ҳисобига худо етмаса одам ета олмайдиган» лашкар билан кўрғонни камал қилади. Жамшид «Олти ойда келаман» дегани учун «бир сукум тупроқни олиб «туф», дейди. Дунёни зулмат босади, кўздан гойиб бўлади. У кўп сарсонликдан сўнг бир жувозкашникида хизматкор бўлиб ишлайди. Хунхоршоҳ қалъани эгаллайди. Қизини калтаклатади. Равшан ва Равшанакларнинг гуноҳини кечиради. Аммо Шавкат Шевашни хоинликда айблаб, уч жаллодга калтаклатиб, бутун элга жар солдириб, дорга осмоқчи бўлади. Шавкат Шеваш дор остида Жамшидни номардликда, вафосизликда айблаб гапирди. Бу пайт Жамшид жувоз ўқини судраб дорга яқинлашган эди. Бир ҳамла билан жаллодларни «кунпаякун қилади». Жамшид, Шавкат Шеваш, маликаи Зувосин жангда кўпчиликни

йиқиб, оломондан чиқиб, кўздан гойиб бўладилар. Қисса маликаи Дилсўзнинг тадбиркорлик билан Жамшид ва Бодрафторни Партанги Зангий кўлидан кутқариши билан тугайди. Анъанавий сюжетга кўра, Жамшид ога юртини эгаллаб, мамлакатда адолат ўрнатиб, одил шоҳ сифатида донг таратади. Демак, асар тўла ёзиб олилмаган.

Қисса сюжет чизини ва композицион қурилиши жиҳатидан ўзига хос хусусиятга эга. Унда кўпчилик саргузашт қиссаларга хос фавқуллодда ўзгаришлар, «ўта фантастик ёки диний-илоҳий унсурлар» ҳам учрамайди. Бутун диққат-эътибор Жамшиднинг саргузаштини, асосан, Хунхоршоҳ кўлига ўтиб кетган мамлакатини қайта қўлга киритиш йўлидаги хатти-ҳаракатларини изчил ҳикоя қилишга қаратилган. Воқеадан воқеага ўтишда эса, фольклордаги «Энди улар йўлда кетатурсин, сўзни Хунхоршоҳдан эшитинг», «булар бу ерда туратурсин, гапни маликаи Дилсўздан эшитинг», «буларни бу ерда қўйиб, гапни бошқа ёқдан эшитинг» сингари анъанавий иборалар ишлатилган. Қисса ниҳоятда содда, жонли халқ тилида яратилган. Айни пайтда, ана шу содда баёнда юксак кўтаринкилик, жўшқинлик, кучли эҳтирос ҳам мавжуд. Айтувчи фольклорга хос баъзи бадий-тасвирий воситалардан ғоятда усталик билан фойдаланган. Биз унда муболага, сифатлаш, ўхшатиш, қиёслашнинг ранг-баранг кўринишларини учратамиз. Масалан, «донги етти иклимга етган» Жамшид «сен шапати уришни билмас экансан» деб, Баҳроми Хитойининг юзига бир тушурувди, боши узилиб, еттинчи фалакка тўпдай чиқиб кетди». Бундан ташқари, «Хунхоршоҳ уйқуда эди, бедор бўлди, маст эди, хушёр бўлди», «очилмаган бўғчамни ўзинг очдинг, чечилмаган бўғчамни ўзинг чечдинг», «қони очди» (кўркиб кетди), «нафси қичиди» (очкўзлик килди), «ўзбекларнинг куёвига ўхшаб» (уягчанлик ҳақида) сингари ранг-баранг ўхшатишлар, жонлаштиришлар ҳам қиссанинг бадий қимматидан далолат беради.

Лекин, шу билан бирга, асарда баъзи бир маънавий ноизчиликлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, қисса бошидан охиригача Жамшид тадбиркор, ақли, дониш-

манд, адолатли шоҳ сифатида тасвирланади. Айни чоқда у жаҳонпахлавон ҳам, Шавкат Шеваш, Баҳроми Хитойи, Равшан, Равшанак, Сандал Мушоварлар «қўлида Нух пайғамбар ёйи борлиги» учун унинг томонига ўтадилар. Хунхоршоҳ буларни хонликда айблаганда ҳам шу баҳонани пеш қиладилар. Аммо қўлида «бир ўқ билан тоғни қўпорадиган» ёйи бўлган Жамшид Хунхоршоҳ лашкари ўраб олганда ўзини ночор сезиб «бир сиқим тупроққа исми аъзамни ўкиб, ҳаммаёқни зулматга айлан-тириб», ҳамроҳларини ўз ҳолига ташлаб ғойиб бўлади. Бу, асар ғоявий йўналишига, тадрижий такомилга мантқан мос эмас.

Асарда ҳозирги замон халқ жонли тилига хос «ва» боғловчиси ўрнига русча «и»ни ишлагич, «Сопсем», «солдат», «электр лампаси», «электр чирогги», «катта асфальт йўл» каби сўзлар ишлатилгани ва айрим гапларнинг тузилиши қиссағўйнинг яшаган муҳити, турмуш тарзи билан боғлиқ ҳодисадир.

Юқорида таъкидланганидек, бу қиссанинг асли «Жанг-номаи подшоҳ Жамшид»га бориб тақалади. Зероки, бунда ҳам маликаи Дилсўз, Хунхоршоҳ, Бадрафтор, Шабранг, Лайливаш образлари мавжуд. Лекин, шунга қарамай, асарда воқеалар мутлақо оригинал баён ва талқинга эга. Сюжет айтувчи томонидан ғоятда ихчам ва пухта ишланган. Анъанавий Жамшид қиссаларидаги ўткинчи, диний-фантастик, ақлга сиёмайдиган воқеа, тафсилотлардан, ҳар бир масални диний эътиқодга олиб бориб тақашдан деярли холидир. Бизнингча, бу асар тилдан-тилга, авлоддан-авлодга ўтиб, сайқалланиб бораётган ўзбекча «Жамшид қиссаси»дир. Дастлабки кузатишлар асарнинг давомини ҳам ёзиб олиб, жиддий ўрганиб, ўзбек халқ наслрининг намунаси сифатида нашр этиш лозим, деган хулосага келиш ҳуқуқини беради.

ДОСТОНЛАРДА «ШОҲНОМА» АНЪАНАЛАРИ

Ўзбек халқи кўп асрли бой ва ранг-баранг оғзаки ҳамда ёзма адабиётга эга. Бошқа халқларда бўлганидек, ўзбек фольклори билан ёзма адабиёти асрлар давомида ўзаро

алоқада бўлиб, бир-бирини тўлдириб, бойитиб келади. Бундай алоқалар, айниқса, халқ китобларига хос бўлиб, у гўё икки хил ижоднинг ягона бирлигидир. Шу билан бирга, халқ китоблари халқлараро адабий алоқаларнинг ҳам бир кўзгусидир. Буни, фольклор сюжетлари асосида яратилган халқ китобларида вужудга келган эртақ, дoston ҳамда хикояларда яққол кўраимиз. Бундан ташқари, турли даврларда халқ бахшилари томонидан яратилиб, кейинчалик ёзиб олинган дostonларда ҳам ё бевосита ёки билвосита ёзув адабиёти билан боғланиш мавжуд. Бу, бир томондан, айтувчи ёки ижрочиларнинг ёзма адабиёт вакиллари билан бевосита танишлиги натижаси бўлса, иккинчи томондан, ўтмиш қиссахонлигида оғзаки ижод намуналари қаторида ёзув адабиёти асарларининг ҳам мустақкам ўрин олганлиги натижасидир. Жумладан, ўтмишда чойхона ва карвонсаройларда «Гўрўғли» циклидаги дostonлар, «Алпомиш» ва бошқа халқ дostonлари билан бирга Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий, Навоийнинг дostonлари ўқилган, «Минг бир кеча», «Чор дарвеш» ривоят этилган. Натижада, фольклор асарлари билан ёзма адабиёт ўртасидаги ўзаро таъсир, боғлиқликнинг объектив замини вужудга келган. Халқ дostonларида «Шоҳнома» анъаналарининг кенгрок ва чуқуррок ўрин олишининг боиси ҳам шундадир. Энг марокли ўзбек халқ дostonларидан бири «Алпомиш»дир. Бу дostonда меҳнаткаш халқнинг орзу-умидлари, адолат учун, юксак инсоний фазилатлар тантанаси учун кураш гоёлари юксак санъаткорлик билан ифодаланган. Феодал ўзаро урушлар, мунофиқлик ва разиллик қаттиқ қораланган. Дostonда туркий халқлар эпик поэзиясининг энг яхши хусусиятлари мужассамланган. Шу билан бирга, «Алпомиш»да ҳам халқлар ўртасидаги, Ўрта Осиё ва Хуросонда қадим ул-айёмдан бирга яшаб келаётган туркий ва форсий тилда сўзлашадиган халқлар адабиёти алоқалари изи ҳам сезиларлидир. Бу алоқалар ва анъаналар адабиётга хос типология доирасини ҳам тўлдириб такомиллаштиради.

Маълумки, «Алпомиш»нинг мукамалроқ варианты Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган. Аксарият

тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Фозил Йўлдош Шарк халқлари фольклори ҳамда ёзув адабиётни пухта билган. Жумладан, у «Шоҳнома» ва унинг мотивлари асосида яратилган дostonларни куйлаб юрган. «Рустами дoston» асари унинг ижрочилик репертуаридан мустаҳкам ўрин олган. Афсуски, бу дoston шоир ижодини ўрганувчилари эътиборидан четда қолиб, ёзиб олинмаган. Бир томондан, шоирнинг улуғ Фирдавсий асарини яхши билгани, иккинчи томондан эса, «Шоҳнома» дostonларининг баъзи сюжетлари бевосита Ўрта Осиёда тарқалгани натижасида бўлса керак, «Гўрўғли» цикли ва «Алпомиш» дostonида Фирдавсий даҳосининг таъсири сезиларлидир»¹.

Зотан, шуни ҳам таъкидлаш керакки, «Шоҳнома»нинг ўзи учун ҳам халқ оғзаки ижоди, жумладан, туркий фольклор бир манба бўлиб хизмат қилган.

«Шоҳнома»да тасвирланишича, Рустам етти ёшлигидан барча ҳунару билимларни эгаллайди, ўн тўрт ёшда жаҳонпахлавон даражасига етади. Рустам ва унинг оти Рахш Алпомиш ва унинг Бойчиборига жуда кўп жиҳатлари билан ўхшаб кетади.

Рахш ҳам Бойчиборга ўхшаб ақлли, «етти ойлик йўлни етти кунда» босади, керак бўлса қанот пайдо қилади, эгасини бало-қазодан ҳимоя этади, қутқаради. Алпомиш кўп ўринда «Юсуф талъатли ва Рустам сифатли», «Рустамдайин бул иши», «Жасади бор Рустамдан ҳам зиёда» деб таърифланади². Рустам яккама-якка олишувдан олдин ҳарифи билан қўл бериб кўришганда папжаларини симобдай эритиб юборади. Алпомиш биринчи дафъа Қоражон билан учрашиб, бел олишиб кўришганда, «Қоражоннинг етти қобиргаси синди, иши тинди, таппа тушиб ётиб қолди»³.

Алпомишнинг кураши, қалмоқлар билан олишуви таърифида эса, қуйидаги фикрларга дуч келамиз.

---

¹ Муродов М. Жапровые идейно-художественные особенности дастанов «Гор-огли». Т., 1976. стр. 16.

² Алпомиш. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1979. 91-96-бетлар.

³ Алпомиш. 101-бет.

*Урушли кун Рустамдайин бул иши,
Қайсардайин бордир анинг савашин!*

Фозил шоир асарларида Рустамнинг паҳлавонлик лақаби Таҳамтан ҳам кўп тилга олинади.

Маълумки, Фирдавсий Шарқ достончилигида биринчи бўлиб ўтда куймас, сувда чўкмас, ўқ ўтмас руинатан Исфандиёр образини ҳамда Бодрафтор, Бодранг каби айёр-жосус аёллар образини яратган эди.

Рустам Исфандиёр билан олишувда ана шу тиг ўтмас, гурзи таъсир этмаслиги учун енга олмайди. Фақат Симурғ келтириб берган захарли ёғочдан ясалган икки ўқни икки кўзига тегизибгина ҳарифи устидан галаба қозонади.

Бодрафтор ва раққоса Сусана жосуслик йўли билан ҳарифларини беҳуш қилади, керакли баҳодирни олиб қоладилар, қолганларини ҳалок этадилар.

Тўғри, халқ оғзаки ижодида ҳам бу лавҳа мавжуд. Аммо «Шоҳнома» мотивлари асосида яратилган достонларда айёрлар ҳариф йўлида қишлоқлар, иморатлар барпо қилиб, чодир айвонлар қурдириб, айшу тараб дастурхонини тайёрлаб турадилар. Жодугар Сурхайл ҳам Қалмоқшоҳ ёрдамида Чилбир даштида иморатлар қурдириб, донмий яшаётгандай манзилгоҳ яратади. Демак, Сурхайл кўп жиҳатдан ана шу айёрларга яқин туради. У Қалмоқшоҳга хизмат қилиб Алпомиш бошчилигидаги алпларни беҳуш қилиб ёқиб юборади. Ўтда куймас Алпомишгина омон қолади. Алпомишни бир неча йил зиндонда омон қолиши, тиг ўтмаслиги, гурзининг унга таъсир қилмаслиги «Шоҳнома»да тасвирланган отаси томонидан ҳибс этилган Исфандиёрни эслатади. Алпомиш зиндонга тушганида оти Бойчибор Рустамнинг оти Рахш сингари изтироб чекади, сайҳа тортади. Бундан ташқари, жангу жадаллар тасвирида ҳам биз «Алпомиш» билан «Шоҳнома» ўртасида айрим ўхшашликларни кўрамиз.

«Алпомиш» билан Шарқ ишқий саргузашт достонлари ўртасида ҳам айрим монанд, типологик хусусият-

---

¹ Алпомиш. Ўша нашр, 119-бет.

лар мавжуд. Сурхайл Алномиш ўтадиган йўлда алпларни пешвоз олarkan:

*Қалмоқ шоҳи лашкар тортиб келгандир,
Қабоҳат кунларни менга солгандир.
Қалмоқшоҳ зулмидан болам ўлгандир,
Қалмоқшоҳим менга азоб бергандир,
Менинг ҳам бир етти ўғлим бор эди.
Қаторда гуркираб юрган нор эди.
Хар қайсиси мингга баробар эди,
Армон билан етти ўғлим ўлдирди¹, –*

деб Қалмоқшоҳнинг «дастидан дод» дейди. Шум, сотқин, маккора Сурхайлнинг бу хийласи Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Мастон кампирнинг сеҳрли ноласига яқиндир.

«Гўрўгли» туркумига кирадиган дostonларда ва бошқа қаҳрамонлик, ишқий саргузашт характеридаги асарларда ҳам худди шу ҳолни кузатиш мумкин. Аксарият ҳолларда бахшилар воқеа баёнида, у ёки бу қаҳрамон жасоратини алоҳида бўрттириб кўрсатишда «бўлар Рустамнинг савашини», «Рустамона кор қилди» сингари сўз ва ибораларни қўллайдилар. Агар «Ҳасанхон» дostonидаги Саҳмон полвон уриш ва юришда Рустамга қиёс қилинса, Гулчеҳра билан олишуви «Рустам ва Сухроб» дostonидаги Гурдофарид ва Сухроб жангига монанддир:

*Саҳмон биша Гулчеҳра,
Мисли Рустамдай бўлуб,
Банги баҳайбат тортиди,
Оч бўридай иккови
Қистаб майдонга етди².*

Маълумки, «Шоҳнома»нинг бошидан охиригача ижобий ва салбий қаҳрамонлар билан бирга адолат, озодлик,

¹ Алномиш, ўша нашр, 208-бет.

² Ҳасанхон. Г. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1976. 72–84–139-бетлар.

яхшилиқ ва униб-ўсиш душмани – қора кучлар тимсоли Оқ дев, Қора дев, Аквон дев, Кўк дев сингари ўнлаб девлар образи ҳам тасвирланган. Рустам бошлиқ халқ қаҳрамонлари эл-юрт озоддиги, тинчлик ва адолат ҳимояси йўлида инсоният душмани бўлмиш ана шу қора кучларга қарши кураш олиб борадилар. Гайритабиий кучларга қарши жангда унга меҳрибон оти Рахш ҳамиша ёрдам беради. «Авазнинг арази», «Гулхиромон» сингари қатор дostonларда ҳам Гирот майдонга кирганда аждаҳога айланади, ўз эгасини ҳар қандай фалокатдан асрайди, ғанимга қирон келтиради.

Чунончи, «Авазнинг арази»да Гирот қуйидагича таърифланади:

*Майдон кириб ўйнар бўлса кўк гирот,
Душман қони селдай бўлиб оққанди.
Унга битган қарчиғайнинг қийғи,
Душманларга Азрошдай сиёғи,
Қаттиқ қорда юрса қарши ботади,
Пўлатдан битганда отинг туюғи,
Чу деганда қарчиғай қушга тенгди.
Кишимшидан берганда овқатман емни¹.*

Рустам ёшлигиданок овқатга тўймайди, мактаб ёшида Фаридун гурзиси билан Оқ филни мажақлаб ташлайди, йигитлик чоғида оғирлигидан тиззасигача ер ботиб юради, отлар уни кўтаролмай, бели синади. «Авазнинг арази» дostonидаги Ҳасанкўлбар образи тасвири мана шу лавҳани эслатади. Гўрўғлининг Ваянгандан келтирган бу ўғли ўзининг савлати ва жасорати билан бошқа баҳодирлардан ажралиб туради: «Ҳасанкўлбар уч кунлик бола эди. Асли Зангиннинг боласи эди. Гўрўғли ўз кўлида сақлаб вояга етказган эди. Ҳасанкўлбарнинг бўйлари минордай бўлди. Ўзини манман дейди, ҳар еганида овқатига тўрт ботмон талқон ейди. Уни от кўтаролмади, туя ҳам кўтаролмади, фил ҳам кўтаролмади, бу эса томоққа тўймайди»².

¹ Гулхиромон. Ўзадабийнашр. Т., 1965, 29-бет.

² Гулхиромон, 11-бет.

Достонда Аваз «гўёки Рустами достон», «Таҳамтани замон» сифатида кўп таърифланади. Бўтакўз ойим Авазга қараб шундай дейди:

*От устида кўрдим хуш қоматингни,
Билдим мисли Рустам сиёсатингни¹.*

Биз жангу жадаллар тасвирида ҳам, қаҳрамонлар сифати баёнида ҳам, «Шоҳнома»даги образларга ўхшаш ўринларни, қиёсларни кўп учратамиз. Лекин бош қаҳрамонлар деярли ҳамма ҳолатда Рустамга ўхшатилади, жаҳонпахлавоннинг яхши хислатлари ўзбек баҳодирларида мужассамланади: Хунхоршоҳ Авазни дор остига келтирганда Гулжамол дорнинг ўнг тарафига келиб турган Гўрўгли султон ва Ҳасанхон, яна қирқ йигитни кўриб Авазхонга қараб, бир сўз деб тургани:

*Кўрганда титратар анинг ҳайбати,
Замонида мисли Рустам ҳайбати.
Кўзлар ҳаводаги учган юлдузни,
Остидаги минган қизил-кўк оти².*

Бундай анъанавий образларга ўхшатиб тасвирлаш, улардаги баъзи хислатларга эргашиб, оригинал тасвирий воситалар яратиш ҳолати «Рустамхон», «Кунтуғмиш», «Ширин билан Шакар», «Варқа ва Гулшоҳ» сингари қатор достонларда фақат Рустам образигина эмас, балки «Шоҳнома»нинг Сухроб, Баҳром Гўр, Исфандиёр каби бир қатор қаҳрамонлари ҳам тилга олингандир. «Кунтуғмиш» достонидаги айрим тасвирларга диққат қилайлик. Кунтуғмиш савдогар суратида Холбеканинг кўшки олдида маго сота бошлайди. «Замонгул канизни юборади. Улар кўшкидан пастга тушиб тўрага қараса, шердай ҳайбатига, аждардай суратига, Рустамдай қувватига, арслондай сиёсатига, булутдай савлатига босиб келолмади, молига хари-

---

¹ Гулихиромов, 34-59-бетлар, 103–110-бетлар.

² Гулихиромов, 34-59-бетлар, 103–110-бетлар.

дор бўлолмади, молини ололмади»¹. Бу ерда дoston бош қаҳрамонини «Рустамдай қувватга» эга деб таърифлашдан ташқари Таҳамтаннинг савдогар ниқобида Туронга бориб, Бежанны зиндондан кутқариб кетиши воқеасига ҳам ишора бор. Ёки Қўрбоши «йўлбарсдай чирпиниб, қоплондай юракланиб, Рустамдай ҳайбат қилиб кета берди»² жумласида паҳлавоннинг савлати ва салобати тўла гавдаланган.

«Ширин ва Шакар» достонида «Шоҳнома» ва унинг мотивлари асосида яратилган дostonларнинг таъсири борга ўхшайди. Рустамнинг оти бегоналарни миндирмайди, ганимга аждардай ҳамла этади, одамдай хатти-ҳаракат қилади, гапиради. Шакарбекнинг оти ҳам ҳар нарсани олдиндан ҳис этади, гапиради. «Кампир мингандан кейин от кишнай берди. Нимага кишнаганини Шакар билмади. Бу от гапирар эди. Бу отнинг тилига Гулгун пари тушунар эди»³. Одатда Рустам майдонга кирганда ҳарифларни яккама-якка ёки тўп-тўп бўлиб жангга тушишга даъват этади. Шакарбек Қорахоншоҳ лашкарига қарши жангга кирар экан, шундай дейди:

*Тўп-тўп бўлиб келгин беи юз,
Менинг сўзим аниқ билгин.
Мингта-мингта бўлиб келгин,
Бир аломат бўлсин қиргин!*

Фозил шоир дostonдаги айёр кампирни «бул бозингар» деб Фирдавсий дostonларидаги раққоса Сусанани эслатади. Ҳақиқатда ҳам бу кампир муғомбирлик, пухтакорликда ва бошқа кўп хислатлари билан Сусанага ўхшаб кетади. Қорахоншоҳ вазиру вузаролар ҳамда айёрларини йиғиб Шакарбекни «Уруш кунда Рустамча бор гайрати», «Таҳматанча бордир шиддати» деб таърифлайди. Чибич кўли ёнидаги тогдан чиққан аждарнинг таърири

¹ Орзигул. Ғ. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1975, 124-бет.

² Орзигул. 248-бет

³ Орзигул. 74-бет.

⁴ Орзигул. 60-бет.

фи Рустамнинг етти тўсикни енгиб, халқни Мозандарон девлари қўлидан озод қилишдаги аждар билан олишувига жуда ўхшайди.

*Пишқириб аждаҳо дамга тортади,
Чибич кўлиниг сувин бирдан ютади.
Чобиниб аждарҳо дамга тортади,
Кўлиниг қилмишлари татпа ётади.
Ишқириб аждарҳо дамга тортади,
Тоғлиниг тиши зингирлашиб ўтади⁵.*

Рустам яккама-якка олинув ҳамда қирғин урушларда атайлаб душманининг энг номдор баҳодирини найзада кўтариб, ганим лашкарини ваҳимага солади. «Варқа ва Гулшоҳ» достонида биз худди шунга ўхшаш манзарани учратамиз. Умуман, шоир Варқа ва Тигён полвонларни Рустам, Баҳром Гўр, Сухроб снигари забардаст қилиб тасвирлайди. Варқа Тигён полвон лашкарига қарши жангга киришар экан:

*«Мен майдонда шердай бўлиб,
Рустам, Баҳром Гўрдай бўлиб,
Урушайлик бирдай бўлиб,
Келабертиг якка-якка, –*

дейди ва Варқа полвон... зар попукли найзаси билан «Тигённи кўлтигидан санчиб, осмонга кўтариб дўнгликнинг устида турди. Бир наъла душман кўшинлари караса, сардорларини Варқа полвон найзага санчиб, осмонга кўтариб турибди. Тигён полвоннинг оёғи осмонда, боши пастда бўлиб, шалвираб турибди. Буни кўрган душманлар «ал-амон», «ал-амон» деб найза, қиличларини ерга ташлай берди»⁶. Ёш йигитча Рустам биринчи жангида Афросиёбни даст кўтариб ҳавода айлантирганда, рақиб лашкари тумтарақай қочган эди.

⁵ Орзигул. 43-бет.

⁶ Тоҳир ва Зухра. Г. Гулом номидagi Адабиёт ва санъат нашр. Т.: 1974, 143–147-бетлар.

Шундай қилиб, ўзбек халқ дostonларида «Шoҳнома» лавҳалари ёки ундаги манзараларга ўхшаш картиналарни, унинг қаҳрамонларига ҳос хусусият ва ҳислатларни учратиш мумкин. Бу Фирдавсий ва унинг «Шoҳнома»си ўзбек бахшилари учун ибрат мактаби бўлганлигини кўрсатади. Аксарият дostonларининг сюжети бевосита халқ оғзаки ижодидан ёзиб олиниб, қайта яратилган, «Шoҳнома» меҳнаткаш халқнинг асрий орзу-умидлари ифодаланганлиги туйфайли барча девлар ва авлодлар учун сўз санъатининг юксак обидаси сифатида хизмат қилаверади.

ЭЛЛАРДАН-ЭЛЛАРГА, ТИЛЛАРДАН ТИЛЛАРГА

Кишилиқ жамияти тарихида шундай донишмандлар борки, улар ўзларининг инсонпарварлик, адолатсеварлик, дўстлик, ватанпарварлик, ҳамкорлик каби гуманистик фикрлари билан бир халқ доирасидан чиқиб, умуминсоний моҳият касб этадилар. Фирдавсий ҳам ана шундай умумбашарий аҳамиятга молик мутафаккирдир. Зотан «Шoҳнома»даги ватанпарварлик, инсонсеварлик, қаҳрамонлик, ўзаро урушларга, зулм-зўрликка қарши нафрат, адолатпарварликка даъват, чинакам инсоний ҳислатларни тарғиб этиш гоялари ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Шунинг учун ҳам турли даврларда дунё адабиётининг жуда кўп намояндалари Фирдавсийни ҳурмат билан тилга олганлар. Чунончи XIII асрда яшаб ижод этган машҳур ёзувчи Муҳаммад Авфий ўзининг «Лубоб ул-албоб» тазкирасида «...Кимда-ким «Шoҳнома» мутолаасини ихтиёр этса, Фирдавсий қудратининг қай даражага бориб етганини билиб олади» деса, Зайниддин Восифий «...Абулқосим шоир ва фозил ва ягонаи даврон эрди»¹ деб шоир ижодини юксак баҳолайди.

Ўтмишда рус ва Европа олимлари, шоир ва адиблари ҳам Фирдавсий ижодига қизиқиш билан қараганлар, унинг «Шoҳнома»сини юқори баҳолаганлар. Адабиётшунос В. Григорьев Фирдавсий ижодини таҳлил этар экан,

---

¹ Зайн-ад-дин Васифи. Бадаъ-ал-вакаъ, том I, ИВЛ, М., 1960, стр. 455.

«Гоясининг кучлилиги, ҳажмининг кенглиги ва юксак бадий маҳорати жихатини на Ўрта Осиё ва на Европа адабиётида у билан («Шоҳнома» билан - Х. Ҳ.) рақобат қила оладиган асар йўқ»¹ деган эди. Гёте, Гейне, Жуковский, Чернишевскийларни Фирдавсийдаги ана шу бадий юксакликда ифодаланган кучли гоя, теран мазмун, чинакам инсоний хислатларга эга бўлган етук образлар ҳайратда қолдирган. Машхур адиб ва ташқидчи Н. Г. Чернишевский 1863-1864 йилларда «Қиссадаги қиссалар» («Повести в повести») романини ёзар экан, Шарқ эртақлари ва ривоятларидан баҳраманд бўлганлигини таъкидлайди, Фирдавсий ва унинг қаҳрамонларини ҳурмат билан тилга олади, уни Гарбнинг Данте, Гомер, Мильтон, Шекспир, Боккаччо каби адиблари билан бир қаторга қўяди. «Шоҳнома»даги гўзал эпизодлар «Илиада»да ҳам «Одиссея»да ҳам учрамайди, Гурдофарид ўзининг ички ва ташқи гўзаллиги, жасурлиги ва ватанпарварлиги билан Шекспирнинг Дездемона ва Жульетталарини ярим йўлда қолдириб кетади, дейди. Зол билан Рудоба ўртасидаги ҳақиқий севгини, Рустамнинг халқсеварлиги, ватанпарварлигини алоҳида таърифлайди².

Улуғ немис ёзувчиси Гёте ҳам «Шоҳнома» қаҳрамонларини таърифлайди, Саъдий, Ҳофиз, Низомий ва Фирдавсийларнинг сафида бўлишни орзу этади³. «Шоҳнома»дан руҳланган Генрих Гейне жаҳон адабиётида биринчи бўлиб Фирдавсий образини яратишга уриниб, «Шоир Фирдавсий»⁴ деган шеър ёзган эди. Гейне шеърда Фирдавсийни улуглайди, у халқ тарихини ва она Ватанини куйлагани, унга мангу ҳаёт бахш этгани билан буюқдир, дейди.

Фирдавсий «Шоҳнома»си, унинг қаҳрамонлари Шарқнинг деярли барча халқлари орасида кенг тарқалган. Халқ

¹ Григорьев В. Фирдоуси довершитель возрождения национальной поэзии в Персии. В кн. Одески Альманах на 1839 год. Одесса. 1839. стр. 353.

² Чернишевский Н. Г. Повести в повести. Полн. собр. соч., том 12, ГИХЛ, М., 1949. стр. 132-137.

³ Гёте И. В. Избранные произведения, ГИХЛ, М. 1950. стр. 99-104.

⁴ Гейне Генрих. Собрание сочинений в десяти томах. том 3. ГИХЛ, М., стр. 43-48.

огзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам «Шоҳнома» таъсирини кўриш мумкин. Сому Наримон, Золи Зар, Рустам ва Сухроб ҳақидаги ривояту афсоналар, айниқса, Кавказ ва Ўрта Осиё ҳамда араб мамлакатлари халқлари орасида кенг тарқалган. «Шоҳнома»нинг баъзи дostonлари ана шу халқлар тилларига қайта-қайта таржима қилинган. Айрим маълумотларга қараганда, «Шоҳнома» XI–XII асрлардаёқ грузин тилига таржима қилинган. Шунинг учун ҳам, бу асарни грузин халқи ўз классик адабиётининг энг яхши намунаси ҳисоблайди. Унинг қаҳрамонлари Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» асари, Довид Бинокор, қиролича Тамара ҳақидаги одаларда, «Картлис Цховреба» каби тарихий хроникаларда васф этилади. Лекин энг қадимги таржималар бизгача етиб келмаган¹.

XV–XVI асрларда «Шоҳнома»нинг анчагина қисми «Рустамиани» номи билан грузин тилига насрий таржима қилинади, кейинроқ уни шоир Серапион Сабашвили назмга айлантиради. XVIII асрнинг иккинчи чорагида «Шоҳнома»нинг Заҳҳок саргузашти билан боғлиқ бўлган қисмини Мамук Таваккалашвили грузин тилига ағдаради. Грузинча таржималар ичида Хосро Турманидзе томонидан оригиналдан қилинган «Ростамиана» шеърий таржимаси (XVII аср) кенг шуҳрат қозонган. Таржимон асосий эътиборни «Шоҳнома»нинг халқпарварлик, ватанпарварлик, қаҳрамонлик қисмларига жалб этиб, шоҳларнинг саргузаштларини қисқартирган. Шунинг учун ҳам, у «Шоҳнома»нинг бош қаҳрамони – чин инсон, мамлакат ва халқнинг таянчи Рустам номи билан аталган. 1916 йили профессор Ю. Абуладзе грузинча таржималарнинг бир қисмини нашр эттирган.

«Шоҳнома»нинг бизгача етиб келган энг қадимги таржимаси машҳур тарихчи ал-Фатҳ ибн Али ал-Бундарий ал-Исфажоний 1218–1227 йилларда араб тилига қилган таржимадир (бу таржима 1937 йил Қоҳирада нашр этил-

---

¹ Марр Ю. Н. Статьи и сообщения. Изд-во АН СССР. М.-Л., 1939, стр.91–92.

ган). Бундарий таржимаси оригиналга жуда яқинлиги ва уни деярли тўла сақлаб қолганлиги билан қимматлидир. Бу таржима Фирдавсий «Шоҳнома»сининг танқидий матнини тайёрлашда, илмий тадқиқот ишларида энг яхши манба сифатида катта фойда берди ва бермоқда.

Фирдавсий «Шоҳнома»сининг тўла ва мукаммал таржималаридан бири усмоний турк тилига қилинган таржимадир. Бу таржима XV асрнинг охири XVI асрнинг бошларида Шариф Амидий (1510 йилда вафот этган) томонидан Мисрда бажарилган ва мамлюклар султони Қонсух Ғўрийга тортиқ этилган. Бу ҳақда таржимоннинг ўзи муқаддимада «...Ал-Ғўрий аввал салтанат йилинда ибтидо ўлинди, ўн йилда туганди»¹, деб қайд этган. (Таржима назмда, лекин вазн ўзгартирилган.) Амидий оригиналнинг асосий композицион тузилиши, сюжет линияси, шоҳлар силсиласи, дostonлари сирасига қатъий риоя этган, сарлавҳалар аслича (форс тилида) қолдирилган. Дostonнинг кириш қисми анча чўзиб юборилган. Шоир худо, пайғамбар, меърож, чаҳорёрларга алоҳида-алоҳида наът бағишлаган. «Шоҳнома»нинг таржима этиш сабаби, Қонсух Ғўрий ва отасининг мадҳи ҳақида алоҳида бўлимлар берган. Асосий матн «Сабаби таълифин баён эдур»дан кейин бошланади. Баъзи дostonлар «Ривоят айлади Фирдавсий они» деган ибора билан бошланади. Таржиманинг охирига «Бойсунгур сўз бошиси» илова қилинган. Биз бу таржимага кенг тўхталиб ўтиш имкониятига эга эмасмиз. Уни оригинал билан чоғиштириб ўрганиш фирдавсийшуносликнинг галдаги вазифаларидандир.

«Шоҳнома»нинг айрим дostonлари озарбайжон тилига бир неча марта таржима қилинган. 1906 йили «Рустам ва Сухроб» дostonини машҳур муаллим ва ёзувчи Рашид Афандизода халқ дostonлари йўлида – назм ва насрда озарбайжон тилига ағдаради. Лекин бу таржима унчалик шуҳрат топмайди. 1908 йили Чалил Маматқулизоданинг маслаҳати билан шоир Аббос оға Ғойибов Назир бу дostonни оригиналдан назм билан тўла таржима қилади ва

---

¹ А. Зайчковский. Туреска версия «Шахнаме». Варшава, 1965, стр. 10.

Тифлидаги «Ғайрат» матбааси босиб чиқаради. Бу таржима оригинални тўла сақлаб қолиши, равонлиги, она тили бойликларидан фойдалана билиш, бадиий юксаклиги билан алоҳида ажралиб туради¹. «Шоҳнома» озарбайжонлик драматург ва бастакорларнинг диққатини ўзига жалб этган. 1906 йили Шамсиддин Сомибей Кова достони асосида драма ёзди: у «Кова» ёки «Коваи оҳангар» номи билан сахнага қўйилган. Машхур бастакор Узайр Ҳожибеков 1908 йили тўрт пардадан иборат «Рустам ва Сухроб» номли драматик опера ёзди.

Операда Фирдавсий достонининг мазмуни айнан берилган, асосий қаҳрамонлар сақланган. У 1910 йилнинг 12 январида биринчи марта намоиш этилади ва халқнинг сеvimли спектаклига айланиб қолади.

Фирдавсий асари ўтган асрдаёқ қозоқ тилига таржима қилина бошлаган. Атоқли қозоқ шоири ва таржимони Ўроз Молда XIX асрнинг ўрталарида Фирдавсий, Навоий, Фузулий асарларини қозоқ тилига таржима қилиш билан шуғулланади. У таржима қилган «Шоҳнома»нинг айрим қисмлари қўлёзма шаклида сақланиб қолган. XX асрнинг бошларида шоир ва публицист, прогрессив «Айқап» журналининг муҳаррири Муҳаммаджон Сералин «Шоҳнома»нинг бир қисмини русча таржимадан ағдарди. Таржима журналнинг 1914 йил 22–24 ва 1915 йил 2–5-сонларида босилган.

Лекин «Шоҳнома» билан қозоқ халқини тўлароқ таништирган киши Шарқ адабиётининг мухлиси, актив ташвиқотчиси ва сермахсул таржимони Турмағамбет Изтилеуовдир. Турмағамбет Бухоро мадрасаларида ўқиб юрган (1891–1905) вақтларидаёқ араб, форс-тожик тилларини яхши ўрганиб, Шарқ классикларининг асарларини мутолаа қилар эди. Уни кўпроқ Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си қизиқтирар, асарнинг оригиналини ҳам, 1906–1908 Тошкентда босилган Хомушийнинг ўзбекча таржималарини ҳам қайта-қайта ўқиб чиққан эди. У «Шоҳнома» асосида «Семург», «Доробнома» дostonла-

---

¹ Султанов М. Азарбайжон эдбиятида «Рустам ва Соҳраб» дастанн, в кн. Фирдовси, Рустам ва Соҳраб ЛУКЭН, Баки, 1959, 12-бет.

рини яратади¹. Шоирдаги зўр талант ва дostonчиликка кизиқишни кўрган дўстлари унга «Шoҳнома»ни қозoқ тилига таржима қилишни маслaҳат берадилар. Шоир бу жуда oғир ва масъулиятли вазифани бажаришга киришадди. Дастлаб у «Шoҳнома»нинг қўлёзма ва босма нусхаларини яна кўздан кечириб чиқади, халқ oғзаки ижодидаги турли нақл ва ривоятларни ўрганади. 1937 йилнинг бошида таржимага киришиб ўн ой давомида қирк минг йўлдан иборат қозoқча «Шoҳнома»ни халққа тақдим этади. Таржиманинг бир қисми 1965 йили «Рустам дастан»² номи билан босилиб чиқди.

«Ўзидан кейин бир ёдгорлик қолдиришни истаган» шоир «Шoҳнома»ни қозoқ халқининг кенг тарқалган ўн бир бўгинли «қора ўлани» формасида таржима қилади. Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари: хурсандчилик, шодлик каби кайфиятларни эса халқ oғзаки ижодидаги «айтысув» формасида беради. Турмағамбет асарни байтма-байт эмас, умуман, сюжети асосида (айрим шеърини парчалар бундан мустасно) таржима қилган. Натижада, бир қанча чекинишлар, қисқартиришларга йўл қўйган, баъзан ўзича воқеаларни давом эттирган ёки янги кўшимчалар киритган.

Таржимон қаҳрамонларнинг портретини чизиш, пейзаж тасвири, ов ва турли маросимларни тасвирлашда қозoқ халқига хос миллий колоритни асар воқеаларига сингдириб юборган. Чунончи, тўй ва базмлар «Кулон сўйиб, улоқ чопиш» билан тугайди, қаҳрамонлар овга чиққанда «билақларига қуш кўндириб, ит эргаштириб» юрадилар. Турмағамбетнинг қаламидан чиққан Ашкбуснинг портрети қозoқ халқ дostonларидаги баҳодирларни эслатади:

*Қулаги – кийиз уйге узи болар,
Туктері – болатуган тартса желі.
Шинардын саусақтары авашиндай,
Тырнагы – тулпарлардын тағасындай.*

¹ Исмоилов И. Навоий ва қозoқ адабиёти. Низомий номи ТДПИ. Илмий асарлар. Тил ва адабиёт масалалари. XXIX том, 1961, 34–35-бетлар.

² Фирдавсий. Рустам дастан. ҚМКАБ, Алматы, 1961.

*Аузы – унгіріндей Асқар таудын,
Мурыны – улкен унген шоқат шамасындай¹.*

Қозоқ халқ мақол, матал, ибораларидан ҳам таржимон усталық билан фойдаланған. Шунчалық улқан асарның қысқа вақта таржима қилинганига қарамай Турмағамбет оригиналның асосий мохиятини сақлап қола олған.

Қозоқ тилига «Бежан ва Манижа», «Рустамның Чин Хоқони билан жанги» каби достонлари ҳам русчадан таржима қилинған. Бу таржима алоҳида ўрганишни талаб қилади².

Туркман халқ оғзаки ижодида, ёзма адабиётида ҳам «Шоҳнома» ва унинг мотивлари кўринади. Шайдойи, Махтумқули, Мулланапас, Сайёдий каби шоирларның ижодида Фирдавсийның таъсири сезилади. Улар Фирдавсийни хурмат билан эслайдилар, «Шоҳнома» қахрамонларидан турли мақсадларда фойдаланадилар. Туркман шоирлари орасида Фирдавсийга таклид қилиш, достончиликда унга эргашиш ҳоллари ҳам мавжуд. Чунончи, XIX аср туркман шоири Абдусаттор Қози «Жангнома» достонини «Шоҳнома»дан таъсирланиб ёзган. Абдусаттор достондаги жанг тасвири, қахрамонларның хатти-ҳаракатини тасвирлашда Фирдавсийга эргашади, ўз қахрамонларини Сухроб, Рустам, Баҳром Гўрларга ўхшатади, доим халқ ва мамлакат гамини ўйлайдиган адолатли шоҳ ҳақида сўзлаганда Ануширавонни тилга олади. Умуман «Жангнома»ни ўқиган киши шоирның Фирдавсий даҳосидан илҳомланганлигини кўради. Чунончи, шоир жанг тасвирида шундай дейди:

*Совеш эйлэн булар Бэхрам Гуртек,
Гыран эйлэдилер Сухрабы шуртек³.*

1934 йили бутун дунё прогрессив жамоатчилиги билан бир қаторда мамлакатимиз халқлари улуғ Фир-

¹ Карагаев М. Шеберлік шынына, ҚМКАБ. А. 1963, 278-бет.

² Фирдоуси. Кей-Хосроу. «Жазушь», 1976. Лударған Бегдилли Алдамжаров.

³ Абдысеттар қазы. Женнама. Такелерин уруш қысса китаби. Туркмендовисенир. Ангабаг. 1943, 96-бет.

давсийнинг тугилганига 1000 йил тўлишини кенг нишонлади. Туркменистонда ҳам бу тўй умумхалқ байрамига айланди, адабий кечалар ўтказилди. Туркменистон Давлат нашриёти «Шоҳнома»дан айрим дostonларнинг оригиналини босиб чиқарди¹. 1962 йили эса, ўша нашриёт Заҳҳок, Фаридун, Рудоба, Баҳроми Чубина дostonларини Қ. Тангриқулов, М. Сайидов, Я. Пирқулиев таржимасида босиб чиқарди². Бу таржиманинг сифати у қадар яхши эмас, таржимонлар оригинални кўп ўринда қисқартириб юбориб, асарнинг гоъвий-бадий қимматига путур етказганлар, таржимада вазн ҳам сақланмаган.

* * *

Рус ва украин халқлари ҳам Фирдавсийнинг ижоди билан қадимдан қизиқиб келган, «Шоҳнома»нинг дostonлари украин ва рус тилларига таржима этилган, олимлар Фирдавсий ижодини ўрганиш ва китобхонлар оmmasига етказиш билан шугулланганлар. «Шоҳнома»нинг баъзи бир дostonлари XIX аsrнинг бошларидаёқ рус тилига ағдарилади. Чупончи, 1815–1818 йилларда «Вестник Европы» журналида «Шоҳнома»дан баъзи парчалар, «Бежан ва Манижа» таржимаси эълон қилинади³. Бу парчалар «Шоҳнома»нинг рус тилига биринчи марта чет тил – француз тилидан қилинган таржималари бўлиб, унда оригиналнинг фақат мазмуни баён этилган, холос. 1818 йили «Пантео иностранной словесности» журналда ҳам «Шоҳнома»дан бир неча парча эълон қилинади⁴. Дастлабки таржималар билан бир қаторда рус фирдавсийшунослиги ҳам вужудга келади. 1838 йили адабиётшунос В. Григорьев «Фирдоуси, довершитель возраждения

¹ Фирдавсий. Шоҳнома. Дostonҳои мухтаб. НДТ. Ашкoбoд, 1935.

² Фирдавси. Шанома. Туркменденвешир, Ашгабат, 1962.

³ Фирдоуси. Сагира на Махмуда и отрывки из поэмы «Шахнаме», журн. «Вестник Европы», 1815, № 10, Фирдоуси. Отрывки из «Шахнаме», журн. Вестник Европы», 1918, № 28. Эпизод о Бижане и Маниже.

⁴ В. Григорьев. Фирдоуси, довершитель возраждения национальной поэзии въ Персии. Одесский альманах на 1839 годъ. Одесса, 1839, стр. 338–357.

национальной поэзии в Персии» деган мақола ёзади ва у 1839 йили «Одесский альманах»да эълон қилинади. Муаллиф турли тарихий манбалар, тазкиралар асосида Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юритади. «Шоҳнома»нинг яратилиши, шоир ва Султон Маҳмуд ҳақидаги ривоятларни келтиради. Григорьевнинг хизмати шундаки, у биринчи марта рус китобхонларини Фирдавсий ҳаёти ва «Шоҳнома»нинг моҳияти билан таништиради. Муаллиф «Шоҳнома»нинг қаҳрамонлик, ватанпарварлик ва халқсеварлик ғоясини, бадиий қимматини алоҳида таъкидлаб, бу поэзия қадимги Рим, грек ва ҳинд поэзиясидан асло қолишмайди, дейди.

Машҳур шоир ва таржимон В. Жуковский 1847 йили «Шоҳнома»нинг Фр. Рюккерг томонидан немис тилига қилинган таржимасидан «Рустам ва Сухроб» достонини эркин таржима қилади. Жуковский таржимасида оригиналнинг вазни ва оҳангдорлигига эътибор берилмаган, қаҳрамонларнинг номлари ҳам бузиб ёзилган. Аммо шунга қарамай, рус китобхони ана шу таржима орқалигина Фирдавсий достони билан кенгроқ танишишга муяссар бўлади, ундаги қаҳрамонлик, баҳодирлик, ватанпарварлик мотивлари рус китобхонини мафтун этди. 1835 йили эса, Д. Цертелев Эраж лавҳасини қисқартириб таржима қилган.

Украин халқини Фирдавсий асари билан илк маротаба шарқшунос А. Кримский таништиради. У 1895 йили Моҳолнинг французча таржимаси асосида «Шоҳнома»нинг бошидан Манучехрнинг туғилишигача бўлган қисмини украин тилига ағдариб, «Жите слова» журналида эълон қилади. Таржима наср ва назмда бўлиб, асосий эътибор оригиналнинг мазмунини тўла беришга қаратилган¹.

1905 йили С. И. Соколов «Шоҳнома»дан 500 байтни, яъни бошидан то «Рустам ва Сухроб» достонигача оригиналдан шеър билан рус тилига таржима қилади. 1914 йили эса, В. С. Соколова бир неча парчаларни таржима қилиб, «Вестник Ленинградского университета»да бостиради. Бу

---

¹ Эдельман А. Аз таърихи таржимаҳои назми тоҷик ба забони украинӣ, журн. «Шарқи сурх», 1956, № 7, сах. 104–110.

таржималарда, асосан, мазмун сақлаб қолинган бўлса-да, бадий ҳарорат, поэтик жўшқинлик хийла заифдир.

* * *

Фирдавсийнинг 1000 йиллик юбилейи муносабати билан «Шоҳнома»ни таржима қилиш ва тарғиб этиш анча жонланиб кетади. Шоирнинг ҳаёти, ижодига бағишланган илмий-тадқиқотлар вужудга келди. Уларнинг бир қисми «Фэрдовси»¹ номли тўпламда эълон қилинди; «Гев ва Талханд», «Маздак», «Бежан ва Манижа» дostonларининг насрий ва шеърий таржималари вужудга келди². Бу таржималарнинг энг муҳим фазилати шундаки, улар бевосита оригиналдан рус тилига ағдарилган, асл «Шоҳнома»нинг гоёвий-бадий қиммати бирмунча яхши сақлаб қолинган.

Ўтган асрда «Шоҳнома»ни таржима қилиш билан махсус шуғулланадиган таржимонлар сафи вужудга келди-ким, улар рус китобхонлариши дунё маданиятининг аша шу ўлмас ганжинаси билан таништиришда самарали хизмат қилдилар. Агар XX асрнинг 30-40-йилларида поэманинг айрим дostonлари И. Сельвинский, М. Лозинский, М. Дьяконов томонидан таржима қилинган бўлса, кейинчалик Ц. Бону, В. Державин, С. Липкин ўртоқлар «Шоҳнома»ни тўла таржима қилиш йўлида катта муваффақиятларга эришдилар.

«Шоҳнома» ва унинг айрим дostonлари кўп кишилар томонидан қайта-қайта таржима қилинган, уларнинг сифати, услуби, бадий қиммати ҳам турлича. Лекин афсуски, мана шу катта бир ижодий меҳнат адабиётшунослар диққатидан четда қолиб келмоқда. Бу таржималарни қиёсий ўрганиш, илмий тадқиқ қилиб умумлаштириш, Шарқ классикларининг асарларини рус тилига таржима қилишнинг истиқболи учун ҳам амалий, ҳам назарий аҳамиятга эга.

¹ Фэрдовси (934–1934). Сборник I, Изд-во АН СССР, Л., 1934.

² Орбели И., Треввер К. Шатранг: Изд-во АН СССР, Л., 1935. «Восток», сборник II. Литература Ирана X-XV в.в., Изд-во Аса. М.-Л., 1935. «Биджан и Манижа», «Маздак», перевод М. Дьяконова.

Ҳозиргача «Шоҳнома»нинг ҳаммаси ёки айрим дostonлари француз, инглиз, лотин, итальян, голланд ва бошқа тилларга таржима қилинган. Биринчи марта «Шоҳнома» Я.Чемпион томонидан Бўйсунғур сўзбошисининг катта қисми илова қилинган ҳолда Зол ва Рудобанинг тўйигача инглиз тилига эркин таржима қилинган. Лекин бу таржима оригиналдан анча узоқ. Айни вақтда Я. Р. Валленбург француз тилига таржима қилишга киришади, лекин таржимани тугата олмай қолган. «Шоҳнома» Я. Торрес, А. Ф. Шак, Фр. Рюккерт томонидан немис тилига, Т. Макан матнидан И. Пизи томонидан итальян тилига ҳам таржима этилган. Булар орасида Фр. Рюккертнинг немисча, Я. Моҳолнинг (1800–1871) французча таржималари анча шуҳрат қозонган¹. Улар орасида Цициля Бонунинг русча таржимаси нисбатан тугалроқдир.

«ШОҲНОМА»НИНГ ЎЗБЕКЧА ТАРЖИМАЛАРИ

Ўтмишда «Шоҳнома» ўзбек тилига бир неча бор таржима қилинган. Қадимийроқ таржима бўлмиш «Сийёвуш» достони таржимасининг (XVI аср) бир қисмигина сақланиб қолган. Афсуски, Шоҳ Ҳижрон таржимаси (1750–1751) кенг тарқалмаган, ҳали ўрганилмаган. Мукамал сақланган, китобхоналарга манзур бўлган ва шуҳрат топган «Шоҳнома» таржимаси Хомуший қаламига мансуб. Худди шунингдек, Нурмуҳаммад Бухорий таржимаси ҳам тўла сақланиб қолган, бироқ бу таржима у қадар кенг тарқалмаган, шуҳрат қозона олмаган.

Оригиналнинг асл моҳиятини сақлаб қола билиш, баддий савия, ўзбек халқ оғзаки ижоди, ўзбек классик адабиёти анъаналаридан, ўзбек тили бойликларидан кенг фойдаланиш Хомуший таржимасининг муҳим хусусиятларидан биридир.

---

¹ Бертельс Е. Э. История таджикско-персидской литературы. ИВЛ, М.: 1960, стр. 178.

ХОМУШИЙ ВА УНИНГ ИЖОДИ

XVIII асрнинг ўрталарига келиб Ёркентда тож-тахт талашиш, шайхлик мансаби учун кураш авжига чиқади. Оқсув билан Ёркент, Қашқар билан Ёркент ўртасида, Қўқон хонлиги билан Қашқар ўртасида тез-тез ўзаро шиддатли жанглار бўлиб туради. Бунинг устига игвогар, бадбин сўфийлар тоғли кипчоқ ва қора хитойлар билан тил бириктириб, Ёркент хонлиги ва халққа кўп зарар келтирадилар. Ёркент ҳокими Хўжа Жаҳон Хўжамнинг укаси ва тарафдорларини ўлдириб дарёга ташлайдилар, унинг ўзи вақтинча Хўжандга қочиб кетишга мажбур бўлади¹. Оқсув ва Қашқар ҳокимларининг ҳужуми натижасида Ёркент аҳолисининг кўпи қирилиб кетади, шайх ва сўфийларнинг бебошлиги кучаяди. Муҳаммад Ёртол ҳокимлиги (70–80-йиллар ўртасида) даврида ҳам бундай ўзаро урушлар давом этиб турар, халқ қони бекорга тўкилар эди.

Хомуший ана шундай мураккаб бир тарихий шароитда яшаб ижод этди. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида аниқ бир маълумотга эга эмасмиз. Лекин «Шоҳнома»дек улкан ва мураккаб бир асарни муваффақият билан таржима қилган киши, албатта, катта бир ижодий тажрибага эга бўлиши, мустақил асарлар ижод этганлиги табиийдир. Лекин XVIII–XIX асрлардаги тарихий асарларда ҳам, тазкиралар ва баёзларда ҳам шоир ва унинг ижоди ҳақида маълумот йўқ. Муҳаммад Тоҳир эшон Хоразмий 1145 ҳижрий йилда ёзилган «Силсилаи хожағони нақшбандия» китобида Низомиддин Хомуш деган шахснинг номини тилга олиб, уни бухоролик эди², дейди. Муҳаммад Содик Ёркандай ҳам «Китоби хожағони Қошғар» деган асарида Хўжа Жаҳон Хўжамнинг ҳаёти ва саргузаштини баён этиб, унинг Хўжа Низомиддин Хомуш деган укаси борлигини уқтириб, илми зоҳир ва ботинда, шеърғўйликда машхур эди, Оксуда ҳоким эди³, дейди. Лекин буларнинг

¹ Муҳаммад Содик Ёркандий. Таворихи хожағони Қошғар. ЎзФА ШИ, инв. № 45. II, 49-бет.

² Силсилаи хожағони Қошғар. ЎзФА ШИ, инв. № 6832. 106-бет.

³ Муҳаммад Содик Ёркандий. Ўша асар, 48-а варак.

иккови ҳам нақшбандия хўжаларидан бўлиб, XVIII асрнинг 50-60-йилларида яшаган, 1907 йили Тошкентдаги Орифжонов литографиясида босилган бир баёзда Хомуш тахаллусли шоирнинг «Чикти гулгун кийибон, бўлди қиёмат хай-хай» деб бошланадиган газали мавжуд. Бу шеър баёзларда ҳам учрайди, лекин унинг муаллифи ҳақида ҳеч қандай маълумот мавжуд эмас. Ҳар ҳолда бу бизни кизиқтираётган Хомуший бўлмаса керак.

«Шоҳнома» таржимасидаги сўзбони, Муҳаммад Содик Ёркандийнинг маълумотларига қараганда Хомуший XVIII асрнинг иккинчи ярмида Ёркендда яшаб ижод этган талантли шоир ва таржимон бўлган. Гарчи Хомушийнинг ижоди бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган бўлса-да, «Шоҳнома» таржимасидаги шоирга тааллуқли рубоий, қитъа, фард, соқийномалар ва таржиманинг ўзи Хомушийнинг истеъдодидан далolat беради. Қўлэмаларнинг сўзбошида қуйидаги шеър мавжуд:

*Юз гул орасида бир тикоя бўлса керак,
Юз яхши орасида бир ёмон бўлса керак.
Дур бўлса доғи садаф бўлур уммонда,
Гул бўлса доғи тикоя бўлур бўстонда.
Сўз қадрига еткали киши бўлса керак,
Табъ аҳли бирла ани иши бўлса керак.
Сен жинси ёмонга сўзни зинҳор дема,
Билмасликдин ёмон иши бўлса керак.
Китобатга ҳукм этар мен хастага,
Хомуши зарраю мўри шикастага.
Ва гарна йўқ эрди муносиб хатим,
Китобат қилурга салоҳиятим.
Халойиқ орасида машҳурдур,
Ки, албатта, маъмур маъзурдур¹.*

Бу ерда, биринчидан, шоир камтарлик билан ўз меҳнатини кўз-кўз қилишдан қочаётир. «Шоҳнома»дек

---

¹ «Шоҳнома»и Фирдавсий. ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик инст. Инв. № 1953, 1-варақ.

улкан асарни таржима қилиш юксак масъулият, катта меҳнат талаб қилажагини ҳис этган шоир, ўз ишида камчиликлар бўлишини табиий деб билади. Чунки иш бор жойда камчилик ҳам мавжуд. Агар шоирнинг меҳнати кишиларга ёқса, уни қадрласалар, у хурсанд; агар таржима иши «жинси ёмон»лар кўлига тушиб қолса, шоир қайгуради. Бу ўринда «Шоҳнома»нинг Шоҳ Ҳижрон томонидан қилинган таржимасининг йўқолиб кетиши воқеасига ишора ҳам бор.

Шу кўлёманинг охирида «Соқийномаи Мулло Хомуш Охунд» мавжуд. Шоир соқийномада Фирдавсий даҳосини улуғлайди. «Унинг дур каби назмига чанг урмоқ полойиқ бўлса ҳам», лекин турк тилида сўзлашувчи халқларни ундан баҳраманд этмоқ албатта зарурлиги учун бу огир ишга кўл урганини уқтиради:

*Кел, эй соқий сўз нашъасини етур,
Кўнгулдин бори гуссан ғам кетур.
Ичиб сўз шаробини маст ўлай,
Ки табъ аҳли базмида ҳамдаст ўлай.
Навосоз ўлуб тут майи хушгубор,
Олиб ситқорай ташнаи хоксор.
Ки Фирдавсий бориға сургоч қалам,
Манам туркий лафзига кўйдум қадам.
Чу Фирдавсий алфози саломатда дақиқ,
Саломатда ҳар сўзларидур амиқ.
Жаҳон ичра эди сўзи таърифни нағз,
Эди даҳр аро тури нокиза мағз.
Чанг урмоқ анинг дур каби назмига,
На лойиқ эди турк ҳар лафзига.
Вале дурға йўқтур садаф ичра ор,
Юрур шамъ бошида парвонавор.
Менинг ҳам хаёлимга тушти ҳавас,
Бўлай шеър аҳлига ҳамнафас.
Тикон гулға бўлгон каби ошён,
Масалдурки: бир яхшига бир ёмон¹.*

---

¹ Ўша кўлёмма. 265-а варақ.

Афгидан, Хомуший таржимага киришидан олдин кўп ўйлаган, унинг уддасидан чиқа олишига шубҳа ҳам қилган. «Яхши ойни ямон демоқ», «Не ҳад зарра бергай куёшдин нишон», «Не ҳад мўр васфи Сулаймон қилур» деб Фирдавсий даҳосини улуғлайди, ўзини тупроқ, Фирдавсийни осмон деб билади. Лекин барибир турк халқини «Шоҳнома» лагофатидан баҳраманд қилиш вази-фасини ўз олдига кўйган шоир, ўзини «халқаро Хомуш тута олмагач», таржимага киришади. Шу «Соқийнома»нинг ўзи ҳам Хомушийнинг етарли тажрибага эга бир санъат-кор эканлигини кўрсатади. «Соқийнома»нинг тили сод-да ва равон, бошидан охиригача кучли иборалар, халқ мақоллари ва турли ўхшатишлар, сифатлашларга тўла.

Қўлёзма ва тошбосма нусхаларда форсий ва ўзбек ти-лида бир неча шеъринг парчалар, рубоий китъа, фардлар мавжудким, уларни Хомушийнинг ижоди ҳисоблаш мум-кин. Бу шеъринг парчаларнинг кўпчилиги панд-насиҳат, қиссадан ҳисса чиқариш характериға эга. Чунончи, Рустам ва Таҳмасб жанги тасвирида қуйидаги рубоий мавжуд:

*Шаб ҳомиладур, то не тугса кўрайин,
Ангушти замона то не тишлар билайин.
Умр аввалида ҳар не келибдур кўрдум,
То охири умр ҳар не келса, турайин.*

* * *

*Аз марг ҳазар кардан дуруза раво нест,
Рўзе ки қазо бошаду рўзе ки қазо нест.
Рўзе ки қазо бошад кўшиш нақунад суд,
Рўзе ки қазо нест, дар ў марг раво нест¹.*

Биринчи рубоийда Зол ва унинг авлоди Таҳмасбнинг шон-шавкати, лашкаридан ваҳимага тушганда, Рустамнинг уларга тасалли бериши ифодаланган. Иккинчи рубоий эса, Кайхусрав тилидан келтирилган бўлиб, у ҳам жанг олдида кўрқинчга тушган лашкарга панд-насиҳат қилиш учун айтилган. Паҳлавонлар руҳияси, маъшуқалар тавси-

¹ «Шоҳнома»и туркий. Т.: 1906, 315-бет.

фи. кун боғиши ва қуёш чиқниши, жанг ва турли юришлар тасвирида ҳам шоирга тааллуқли катор шеърлар учрайди. Қуйидаги шеърнй парча шоир-гаржимон ҳар воқеа тасвирига ўз муносабатини билдириб, оригинал руҳига мос мисралар илова қилинганини кўрсатади. Икки томондан саф тортиб турган Гуштаён ва Аржаснинг лашкари кеч тушиб қолгани учун ўз қароргоҳларига қайтадилар:

*Намози шом вақтида анқойи фартут,
Жаҳон бўлди қаронгу мисоли шоҳтут.
Қанот бирла ҳавони ёбти ул зог,
Ошиди минг гул андоғ мисоли боғ¹.*

Яъни анқойи фартут қора қаноти билан қуёш юзини тўсди, зулмат тушиб, унинг ичидан минг гул-юлдузлар чараклаб чиқди. Гарчи мисраларда сакталиқ мавжуд бўлса-да, фикр аниқ, равшан ва образли ифодаланган.

Харрод Барзуга Рустамнинг жаҳонпахлавонлигини таърифлаб, жанг қилмасликни маслаҳат беради, у қўнмайди. Шу ерда шоир панд-насихат характеридаги бир байтни келтиради:

*Бот надомат бармоғини тишлагай дандон била,
Некхоҳ элни сўзига ул киши солмаса қулоқ².*

Барзу қанчалик кучли, жаҳонпахлавон бўлмасин у бир киши. Шунинг учун еру кўкни гулғулага солса ҳам, уни рақиблари бандга туширадилар. Шоир ана шу муносабат билан келтирилган қуйидаги байтда манманлик, гурур ва худройликни танқид қилади, халқнинг «бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар» мақолидаги ғояни ифодалаб, шундай шахсларга танбех беради:

*Мўрчалар айласалар иттифоқ,
Шерри жасён терисини суртишар.
Пашишалар жам ўлса бўлур фили вабуи,*

¹ Ўша китоб, 305-бет.

² Ўша китоб, 421-бет.

*Қилғуси бир дамда зеру забар.
Рустам агар бўлса кўринг бир киши,
Кўбни ичида не қила олғай иши!*

Булардан ташқари, таржимада «Назм», «Қитъа», «Мисра», «Фард», «Байг», «Рубойй» номи остида бевосита таржимонга мансуб шеъррий парчалар кўп учрайди. Чунончи, Искандар ўлими олдида аркони давлати ва лашкарини қошига йиғиб, адолат билан иш қилиш, яхшилик ва аҳиллик билан яшаш ҳақида насиҳат қилади.

Назм:

*Тараҳҳумларга жаннатдур мукофот,
Ситамгарларга дўзахдур пурофот.
Ёмонлар суҳбатти мисли чаёндур,
Уларга бўлмагангиз ҳаргиз мулоқот?*

Хомушийнинг таржимага бевосита ўз шеъррий парчаларини, байт, мисраларини қўшиб юборганини қуйидаги шеър ҳам исботлайди. Искандар турли ўлкаларни фатҳ этгач, хотинлар шаҳрига яқинланади. Хотинлар шоҳи Искандар қошига бир тўда қизлардан иборат элчи юборди. Хомуший шу лавҳани баён этиб, ўзи «ул хўбрўларнинг» таърифида қалам юритади. «Алқисса бу раънолар таҳририда камина Хомуш айтодурким, назм:

*Занаҳдон чоҳи шиқ аҳлига зиндон,
Ки чўлпон кўзлари моҳи дурахшон.
Қади монанди тўби ё санувбар,
Санувбар, йўқ, дарахти сарви ар-ар.
Хаёл эт ёсуман ё гулқароқдур,
Мусалсал зулфи ошиқга тузоқдур.
Хомуш эрдимки бўлдим эмди хушвақт,
Суруб ҳолимни айлай сўзга диққат»³.*

¹ Ўша китоб, 249-б варақ.

² Ўша китоб, 306-бет.

³ «Шоҳнома»и туркий. ЎзФА Беруний номидаги ШИ. № 1953, 222-а. варақ.

Бу ва бошқа шеърӣй парчалар шоирнинг таржимадаги воқеаларга, Фирдавсийнинг фикр-мулоҳазаларига қандай ёндашганини, Хомушийнинг ўзи ҳам бевосита ижод билан шугулланганлигини кўрсатади. Айрим байтлардаги гализлик, ноаникликлар котиблар ва ноширлар томонидан йўл қўйилган камчиликларнинг натижаси бўлиши керак.

Хомушийнинг «Соқийнома»си ҳам, бир қатор байт ва рубоийлари ҳам тўғрилиққа, адолатли бўлишга даъват этади, манманлик, худбинликни қоралайди, илмни ва илмли кишини қадрлай биладиган, фаросатли кишиларни мақтайди. Чунончи, таржимоннинг Рустам, Сухроб, Барзунинг ғурури ва манманлигини қоралаб, «бир кишидур-бир киши» деб, хамиша эл билан бирга, кўпчилик сафида ҳаракат қилишга чақириви, «пашшалар бирлашса, филни забун этади» дея бонг уриши шоир дунёқарашдаги ана шу фазилат ифодасидир. Баъзи ўринларда Хомуший Саъдий, Ҳофиз сингари мутафаккирларнинг пандомуз байтларини таржима қилиб киритган.

* * *

«Шоҳнома» таржимаси, унинг сўзбошиси ва тарихий манбалардаги маълумотларга қараганда, XVIII асрда Ёркент илм-адаб аҳли орасида форс-тожик адабиёти классикларининг ижодига кизиқиш кучли бўлган, Шарқ классикларининг энг яхши асарларини таржима қилишга интилиш кучайган. Муҳаммад Содик Ёркандийнинг хабар беришича, Хўжандда илм-тарбия олиб, шу ерда қад-худо бўлган Ёркент ҳокими Хўжа Жаҳон Хўжам илм-адабиётга ҳавасли бўлган, туркий ва форсий тилларни яхши билган; шеър машқ қилган. Кўпинча адабий мажлисларда Фирдавсий, Навоий, Жомий, Саъдий, Камол Хўжандий асарлари ўқиқлар, улар устида баҳс кетар эди. Муҳаммад Содикнинг ёзишича, бир мушоира кечаси Камол Хўжандийнинг бир байти устидаги баҳс билан тугаганда. «Ва гоҳи мамлакаторолиғ маснадида ўлтуруб шоирони вақтлар шеър-абётларидан пурмазмунларин илғаб таржима қилгонларга илтифоти шоҳона, либосҳои подшоҳона хилъатлар айлаб, ўз қаторида мумтоз ва са-

рафроз айлар эдилар»¹. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си дастлаб ана шу адабий мухитда, Хўжа Жаҳон Хўжамнинг буйруғи билан 1750–51-йилларда Шоҳ Ҳижрон томонидан таржима қилинади. Бу ҳақда Хомуший мана бундай ёзди: «...Хўжа Жаҳон Хўжам... назари кимёи таъсирлари бу китоби «Шоҳнома»га тушиб, завқлари ғолиб ва таъблари роғиб бўлуб, Охунд Мулло Шоҳ Ҳижрон олий ал-рахма ва ал-фазолга форсий «Шоҳнома»ни турк тилига ўгурмакка амри олийлари жорий бўлуб, ул шоҳи олижаноби некинбаракот саодатлари бирла турк алфозиға келтириб эконлар»². 1908 йили тошбосмада босилган «Шоҳномаи туркий»да «...тарихни минг ва олтмиш тўрти от йили жумоди ал-охир носири аҳли имон, халифаи раҳмон, инояти мулки маннон Жўжаи Жаҳон, яъни Хўжа Жаҳон Хўжам... хузурларида бу фақири бебизоат ва ҳақири камситоат, яъни Шоҳ Ҳижрон Таҳамтан гуссасидин Жаҳонгир шер ва Барзуи далер қиссасини форсий лисондин турк тилига таржима қилдук»³, дейилади. Лекин бу таржима «атроф оламға етиб, машхур ва маъруф бўлур ҳолатда» бўлмагани учун ва Хўжа Жаҳон Хўжам билан тоғли калмоқ, қипчоқлар ўртасида бўлган ўзаро жанглар пайтида йиртилиб-йўқолиб, «варақ жузьдин, жузь гулдин ажраб, қиссаи хўбе ва ҳикояи марғубелар ожиз ва мутафаррак» бўлиб қолганлиги сабабли «...тарихнинг минг юз тўқсон тўртида ... Бижони Навжавон достонидин бошлаб то Искандарноманинг охиригача»⁴ Хомуший таржима қилади. Шоҳ Ҳижроннинг фикрига қараганда, у фақат «Жаҳонгир шер ва Барзуи далер» қиссасини таржима қилган, холос. Хомушийнинг гашига қараганда, Шоҳ Ҳижрон «Шоҳнома»ни бошидан таржима қилган-у, унинг аввалги қисмлари сақланиб қолган. У фақат «Бижони Навжавон» достонидан «Искандарнома»нинг охиригача таржима қилган.

---

¹ Мухаммад Содик Ёрқандий, Таворихи хожағони Қошғар, ЎзФА Беруний номли ШИ, инв. № 45, II, 39–40-бетлар.

² «Шоҳнома»и Фирдавсий, ЎзФА Беруний номидаги ШИ, инв. № 1322, 7–6 варақ.

³ «Шоҳнома»и туркий, Т.: 1908, 134–135-бетлар.

⁴ «Шоҳнома»и туркий, инв № 1322, 3–6 варақ.

Қўлёзмалар фондларида Хомуший таржимасининг тўртта помукаммал нусхаси сақланмоқда¹. Ҳар тўрт қўлёзма ҳам Бежаннинг Арманистонга тўнғизларга қарши курашга бориши билан бошланиб, Ардашернинг Ҳафтводга қарши жанги билан тугайди. Юзаки қараганда, ҳақиқатда ҳам Хомуший Шох Ҳижрон ишини давом эттирган, таржиманинг бир қисмигина унга тааллуқли бўлиб чиқади. Аммо таржима қўлёзмалари ва нашрларини, улардаги сўзбошларини диққат билан кўздан кечирганда, масаланинг бундай эмаслиги аниқланади. Чунончи, бизгача таржиманинг бутун қўлёзмаси етиб келмаган, ҳар тўрт қўлёзманинг мундарижаси, сўзбоши ва шакли бир-бирига ўхшаш. 1953-қўлёзма энг эски нусха бўлиб, унинг бир бетлик сўзбошиси «Бу дафтар учунчидур, шуруъ қилинди» деб бошланади. Бундан маълум бўлишича, асарнинг бош қисми ҳам икки жилддан иборат қўлёзма шаклида мавжуд бўлган.

1906–1908 йилларда Тошкентда босилган нусхада эса, Каюмарсдан тортиб Ардашернинг Ҳафтводга қарши жангигача бўлган воқеа бор. Қўлёзма билан нашрий нусханинг тили, услуби, шеърӣй парчаларнинг таржимаси (баъзи ҳарфӣй, стилистик хатоларни мустасно қилганда) деярли бир хил; қўлёзмада ҳам, босмада ҳам Хомушийга тааллуқли, баъзан ўзи таъкидлаган шеърӣй парчалар мавжуд. 1906 йил нашрининг охирига илова қилинган «Сабаби таълифи «Шоҳнома»да эса, асарнинг ёзилиши, шоир билан Султон Маҳмуд ўртасида содир бўлган маълум воқеа, охирида Султоннинг афеусланганлиги баён этилиб: «Султон Маҳмуд ул қизни ҳимматига таажужу-блар қилиб, Ҳаким Фирдавсий учун кўп афеус ва надоматлар қилди, фойда бермади. Аммо «Шоҳнома» тамом бўлгондин кейин Фирдавсий айтқон ҳажвиётларини камоли инсофдин «Шоҳнома»нинг аввалига марқум қилдурди. Бас, форсий адабиётларни таржима қилиб, турк алфози бирла камина Хомуш ҳам назм риштасига тартиб

---

¹ Қўлёзмаларнинг учтаси Ўзбекистон ФА ШИ 1953, 1322, 5009 инвентарда, 4-қўлёзма эса Россия ФА ШИ Ленинград бўлими қўлёзмалар фондида Д-24 инвентарда сақланмоқда.

этиб, омман халойикқа равнан ва бараҳна айлади»¹ деб алоҳида таъкидлаган. Тошкент нашрларига «Сокийнома», 1953 номерли қўлёзмадаги «Сабаби таълифи «Шоҳнома», «Ҳажвийёти Султон Маҳмуд» илова қилинган. Демак, ана шуларга асосланиб куйидаги хулосаларга келиш мумкин.

1. Шоҳ Ҳижрон, ўзи таъкидлаганидек, «Жаҳонгир Шер ва Барзуй далер киссасини» таржима қилган, холос. Агар бордию у «Шоҳнома»нинг бошидан охиригача таржима қилган бўлса, Хомуший дастлаб таржиманинг бош қисмини яроқли деб, уни Бежан достонидан давом эттирган. Лекин Шоҳ Ҳижрон ишини яна бошдан кўздан кечириб, ўз таржимасини Ардашерга етказиб тўхтатганда, бош қисмини оригиналга қайта солиштириб, янги таҳрирдан чиқарган. Кейинги пайтларда Шоҳ Ҳижрон таржимаси топилди, у алоҳида тадқиқотни талаб қилади.

2. Қўлёзма тўла ҳолича мавжуд бўлган, Тошкент нотирилари китобни босиб чиқаришда улардан фойдаланган. Лекин уларнинг бош қисми қандайдир сабабларга кўра, бизгача етиб келмаган, йўқолган ёки ҳали топилмаган.

3. Маълум даражада Шоҳ Ҳижроннинг ҳам хизматини ҳисобга олган ҳолда, бу таржимани тўлалигича Хомушийга тааллуқли дейиш мумкин.

Хомуший таржимасининг учта қўлёзмаси сақланиб қолган. Ҳар уч дастхат «Шоҳнома»нинг бошида «Бежан ва Манижа» достонигача бўлган қисмини ўз ичига олади. Асарнинг ибтидосида бу «биринчи дафтардур, шуруъ қилинди», деб таъкидланган. Таржима 1905-1908 йилларда уч марта нашр этилган; себзорлик рассом Абдурахмон уни сурат ва лавҳалар билан безаган. Нашрий нусхалар «Шоҳнома»нинг бошидан Ардашер Бобаканнинг Ҳафтводга қарши жангигача бўлган қисмидан иборат. Демак, Тошкент нотирилари Хомуший таржимасининг мукамалроқ қўлёзмасидан фойдаланишган. Биз бу насрий таржимани асли билан қиёсий таҳлил этишни бошқа фурсатга қолдириб, унинг айрим жиҳатлари ҳақида фикр юритишни лозим топдик.

---

¹ «Шоҳнома»и туркий. Тошкент, 1906. 640-бет.

ХОМУШИЙ ТАРЖИМАСИНИНГ БАЪЗИ БИР БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Хомушийнинг «Шоҳнома»ни таржима қилишдан мақсади «Тус булбули», яъни Ҳаким Абулқосим Фирдавсийнинг бу шоҳ асаридан «туркий халқларни баҳраманд» қилишдан иборат эди. Таржиманинг бадий пухта, ширали ва образли тарзда бажарилганлиги, оригиналнинг туб моҳиятини китобхонларга тўла етказа олганлиги шоир ўз олдига қўйган вазифанинг уддасидан чиққанини кўрсатади.

Дастлаб шуни қайд этиш лозимки, Хомуший «Шоҳнома»нинг структурасига, яъни ташқи тузилишига жиддий эътибор бермаган. У шоҳларнинг тахтга ўтириши ва ҳукмронлиги таърифини четлаб ўтган, ички сарлавҳалар ва саналарни қайд этишни ҳам лозим кўрмаган. Хомуший ҳар бир дostonни бевосита унинг бош қаҳрамони номи билан атайди, асосий диққатни шу масалага қаратади. Бу билан у Фирдавсий асарининг қаҳрамонлик руҳини ўқувчи кўз ўнгига доим гавдалантириб боради. Шоҳларнинг қанча йил ҳукмронлик қилганини эса баъзан уларнинг ўлимини таъкидлашда қистириб ўтган. Демак, таржимон оригиналнинг ташқи тузилишини ўзбек китобхонларига мослаштирган.

Хомуший юксак бадий дид эгаси, бақувват шоир бўлган. Лекин «Шоҳнома»дек улкан асарни шеърда таржима қилиш узоқ вақт ва катта куч талаб қилади. Бунинг устига, унинг олдида китобхонга тушунарли, тўла етиб борадиган даражада ҳам бадий юксак, ҳам содда ва равон таржима қилиш вазифаси турар эди. Бундан ташқари, қиссахонлик бир анъанага айланган ўша давр китобхони учун ўртacha шеърый таржимадан кўра фасоҳатли насрий таржима кўпроқ манзур бўларди. Афтидан, Хомуший таржимага кўришишдан олдин масаланинг шу томонини эътиборга олганга ўхшайди. Маълумки, XVIII–XIX асрларда халқ орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган «Юсуф ва Зулайхо», «Маликаи Дилором», «Шоҳ Жамшид», «Тоҳир ва Зухра» каби қиссалар шоирлар, котиблар томонидан

қаламга олинди ё қайта ишланиб ёки айнан китоб ҳолига келтирилган. Кўпчилиги наср ва назмда битилган бу китоблар халқ орасида кенг тарқалиб, авлоддан-авлодга ўтиб, меҳнатқаш оммага манзур ва тушунарли бўлган. «Китоби подшоҳ Афросиёб», «Қаҳрамони қотил», «Гулфарах» каби қиссалар ҳам ана шундай халқ китобларидан ҳисобланади.

Хомуший «Шоҳнома»нинг таржимасида маданий ва адабий ҳаётдаги мана шу анъанани давом эттирган, ундан баҳраманд бўлган. Чунки таржимада халқ ижоди, халқ китобларининг таъсири, изи ва анъанаси кучли. Таржимон асарни кенг китобхонларга манзур қилиш мақсадида халқ китоблари услубини қўллаган, яъни назм ва насрда таржима қилган. Таржиманинг бошидан охиригача халқ китобларидаги «ровий айтур», «ривоят қилурларким», «андоғ келтурубдурларким» каби иборалар кўп қўлланилади; воқеаларнинг изчил ва бир-бирига боғлиқлигини таъминлашда эса, «булар йўлда кетатурсун, сўзни бошқа ёқдин эшитинг» сингари усулдан фойдаланилганким, бу ўқувчининг диққатини тортиш, воқеага эргаштиришда катта эмоционал кучга эга. Таржима бадиийлиги, услуби ва лексик хусусияти жиҳатидан ҳам, бадиий тасвир воситаларидан фойдаланишда ҳам, оригиналга индивидуал муносабатда бўлиш нуқтаи назаридан ҳам халқ китобларини эслатади, айниқса, ўзбек дostonлари, қиссаларининг таъсири ва руҳи сезиларлидир.

Таржимон асосий диққатни «Шоҳнома»даги халқпарварлик, ватанпарварлик, тинчлик ва адолатга даъват, ўзаро қонли урушларга нафрат, адолатли шоҳ каби энгилгор ғояларни ифодалаган дostonларни тўла ағдаришга қаратган. Айниқса, қаҳрамонлик дostonлари диққат ва маҳорат билан таржима қилинган. Хомуший оригиналдаги воқеалар силсиласига баъзан тўла риоя қилмаса ҳам, сюжетни изчиллик билан давом эттирмаса ҳам, асосий фикрларни тўла сақлаб қолган, кўп ҳолларда дostonларнинг ғоясига заррача бўлса ҳам путур етказмасликка интилган.

Хомуший «Шоҳнома»нинг кириш қисмини илм ҳақидаги дунё ва инсоннинг яратилиши, оининг пайдо бўлиши,

«Шоҳнома»нинг ёзилиши тўғрисидаги, Дақиқий ҳақидаги, шунингдек, Абу Мансур ва Султон Маҳмудга бағишлаган мадҳияларни қисқартирган. Фақат инсоннинг яратилишига боғлаган ҳолда Муҳаммад (с.а.в) ва чаҳорёрларнинг мадҳигина тўла баён этилган. Ундан ташқари, «Шоҳнома»нинг ёзилиши ва Дақиқий воқеаси таржимага илова қилинган «Сабабитаълифи «Шоҳнома»да бир оз бўлса-да баён этилгани учун, буларни батафсил тасвирида Хомуший лозим кўрмагандир. Шунинг ўзи ҳам таржимон асосий эътиборни «Шоҳнома»нинг етакчи ўринларини сақлаб қолишга қаратганини кўрсатади.

Таржимада Каюмарс шоҳлиги ва унинг ўттиз йил салтанатдорлик қилгани бадийий пишиқ ва қисқа баён этилган. Бу ерда таржимоннинг эътибори Сиёмакнинг дев кўлида бевақт ўлимига қаратилган бўлиб, китобхонда қора куч ва зулм-зўрлик, номардлик, инсон душманига нафрат ва ғазаб тугдиради. Халқ ва мамлакат бошига битган балони бартараф этган Хушангнинг баҳодирлиги ва инсон дўстлиги ҳам мазмун, ҳам гоё бадийийлиги жиҳатидан оригиналга жуда яқин: «Адолат бирла жаҳонни обод қилди; Аввал темурни тошдин ул чиқорди, оҳангарлик салиқаси бирла арра, теша, табар ул пайдо қилди. Дарёлардин ариғ чиқариб, зироат айламакни ул бунёд этти...»¹.

Афтидан, таржимон Хушангнинг шон-шавкати, яхши фазилят ва ишларини санаб ўтирмай, унинг одиллиги ва яратувчилик фаоллигини лўндагина қилиб беришни афзал кўрган.

Бундай ҳолни Таҳмурас шоҳлиги тасвирида ҳам кўрамиз. Чунончи, таржимон Таҳмураснинг тахтга ўтириши, дунёни Аҳрамандан тозалаш ҳақидаги нутқларини четлаб ўтиб, кўйнинг жунини қирқиб, ундан гилам, уст-бош қилиш, чорвачиликни, сомон ва пичан ғамлашни у чиқарганлигини тасвирида, «...паррандалар орасидан қарқулоқ бирла юз деган жонворни бири-биридан ул ажратти, буларга шикор қилдирмоқни ул буюрди, қарчигой, шунқор, лочин – ҳамма сайд қилур

---

¹ Ўша нашр, 17-бет.

жониворни ул пайдо килди. Нақора чалмоқ, овози ҳазин бирла фарёд қилмоқ аниингдин қолди»¹ тарзида давом эттиради. Шуниси характерлики, таржимада ҳар бир предмет: ҳайвон, қуш, ўсимликларнинг тавсифи ва номи аниқ, хатосиз берилган. Хомуший Таҳмураснинг одиллиги, ёмон йўлга оғиб, ножўя иш қилмаслигининг боиси саройдаги донишманд Шўҳросбнинг панд-насихати, таълимининг маҳсулидир, деб кўрсатиб, оригиналдаги билимдон, ақл-заковатли киши албатта одил бўлади, деган фикрни кучайтирган. Ҳар бир фикрни мумкин қадар ихчам ва равон баён қилишга интилган таржимон, Фирдавсий айтган мазмуни, у илгари сурган гоъни сақлаб қолишга интилган ва бунга эришган ҳам.

Таржимон Жамшиднинг халқни фаровон ҳаётга, мамлакатни ободонликка юзлантирганини оригинал, пухта ва образли ифодалашга эришган. Баъзан бадий тасвирда ажойиб услуб, ўзига хос маҳорат кўрсатади, яъни бадий воситалар, ажойиб муболағалар яратади. Бу ўринда Жамшид тахтининг тасвири айниқса, характерлидир: «...ўзи учун бир боргоҳ тартиб бердиким, баландлиқи етти юз газ. Бу боргоҳ ичида ўн икки минг тахт ораста қилди: зарру ёқут, лаълу маржон бирла тоже ясадиким, ўн икки кунгураи мурассаъ ҳамма гавҳарҳои қиммате ва ул тожнинг ўзи уч юз ботмон. То бу кунгача машҳурдур, боргоҳи Жамшидий ва тожи Жамшидий деб. Ҳикмат бирла бир жомеъ пайдо қилдиким, ҳаммавақт ихтиёр айласаким, аҳволи жамъ оламдин хабар олмоқлик учун ул жомни сут бирла тўлғазур эрди. Ул жомининг жаҳоннамолиги, то мағрибгача мушоҳада қилур эди»². Бу ерда таржимон асл нусхадаги бадий тасвир воситаларига янги рух, янги мазмун ва янги бўёқлар берган; халқ эртаклари ва афсоналардаги кучли муболағали тасвирлардан фойдаланиб, Жамшид боргоҳини «баландлиқи етти юз газ», унинг ичида «ўн икки минг тахт ораста», «ўн икки кунгура»си бор деб тасвирлайди. Гарчи «Шоҳнома»да Жамшид жомининг жаҳоннамолиги

¹ Ўша нашр, 15-бет.

² Ўша асар, 17-бет.

таъкидланса-да, «Жомни сут билан тўлгазиш» ҳақида гап йўқ. Бу ҳам жомнинг афсонавий ҳикматини кучайтириш учун таржимон томонидан киритилган.

Жамшиднинг «Жамии оламни бу янглиғ маъмур ва халойиқни бу сифатлиғ магрур кўриб» манманлик қилишини «Шайтони лаиннинг васвасаси»дан деб тушунтирган таржимон унинг манманлиги ва ғофиллигини усталик билан кўрсатган. Ўзини «дунёнинг яратувчиси» деб эълон қилган Жамшид барча аъёнлар ва халойиқ ундан юз ўғиргач, пушаймон қилади – «надомат бармогини пушаймон дандони бирла тишлаб»¹ қолади. Таржимон маҳорати шундаки, у Жамшиднинг барча нола-фиғони, пушаймон бўлишини ана шу бир гап билан ифодалашга муяссар бўла олган: ҳар бир воқеа тасвирида локонизмга эътибор бериш, фикрларни мумкин қадар чўзмаслик – таржиманинг энг характерли хислатларидан биридир. Хомуший бадий тасвирда асосий эътиборни оригиналнинг энг муҳим ўринларини мукамал ва таъсирчан қилиб беришга қаратган. Заҳҳокнинг зулму золимлиги тасвири бунга мисол бўла олади.

Таржимон «Маккори модарсўхгаи рўзгор» Заҳҳокнинг золимлиги, халқ ва мамлакат бошига туширган кулфатларини жуда қисқа, лекин тушунарли ва кучли қилиб баён этган. «Хунарварлар хор бўлди ва сеҳргарлик ва бадкорлик эътибор бўлди, яхшилик битиб ёмонликлар оламга ошкор бўлди»². Бутун бир бетдаги Заҳҳокнинг золимлигини тасвирлашга бағишланган шеър мана шундай сиқик ва локоник тарзда баён этилганки, ўқувчида золим шох ва унинг давридаги эзилган халқ, харобаликка юз тутган мамлакат ҳақида тўла тасаввур ҳосил бўлади.

Ёки Заҳҳок Фаридун келиб ўзини тахтдан олиб ташлашини туш кўргач, унинг сабабини мўъбаддан сўраганда уларнинг жавобини олиб кўрайлик. Дедилар: «Муқаддимаи кор ул ким сен унинг бобосини ўлдургон ва яна асосини ҳам ўлдуурсен ва яна бири улким, зулм-жафоски, барча

¹ Ўша асар, 18-бет.

² Ўша наср, 22-бет.

халойиқға сандин содир бўлубдур. Ул сабабдан Заҳҳок кори нашойистидин мунфаил бўлди»¹. «Гапни туз айтмоқни» лозим кўрган мўбадларнинг Заҳҳокка насиҳати ва унинг қисмати ҳақидаги узундан-узун гаплари ана шу икки жумлада ифодаланган.

Сиёвуш достонида Фирдавсийнинг ўзаро урушларга, қон тўкишга қарши нафрат, адолатга даъват, макр-ҳийла, риёкорлик, бадбинлик, мунофиқлик ва бевафоликка лаънат айниқса яхши ифодаланган. Таржимон ана шу асосий мотивларни сақлаб қола олган. Айниқса, Сиёвушни ҳақиқий билимдон, тадбиркор бир баҳодир сифатидаги сиймосини яхши ярата олган. Сиёвуш замону рақибларининг маккорлиги ва ғамозлигини сезган ҳолда адлу адолат илқини раиятга чўзади. «Сиёвуш келиб шаҳри Хўтанни обод этти, халойиқнинг кўнглини олиб, дилдорлиқ бирла навозишлар қилиб... неча ерда қалъа бунёд этти. Аммо бир шаҳар солдурдиким, кунгура ва фарсанг-дарфарсанг ниҳояти зеб-зийнатлиг ва ул қалъани Сиёвушгирд дер эдилар. Ул кунларда андоғ обод ва маъмурлуқ эрдиким, ҳеч юрту мамлакат Хўтандек обод эмас эрди. Сиёвуш дод-адл қилиб, халойиқнинг кўнглини илтифот-инъом ва эҳсон бирла шод айлаб, кўрунуш эшикини очиб, халойиқға зар ва жавоҳир сочиб ўлтурур эрди». Асл нусхада мана шу фикр анча чўзилган, Сиёвушнинг шаҳар ва қишлоқларни кезиши, шаҳарнинг сифат ва кўриниши кенг тасвир этилган. Гарчи таржимон асл нусхадаги воқеа тасвирини изчил давом эттирмаган бўлса-да, асосий мазмун ва гоя бу парчада ўзининг бадий ифодасини топган. Кайхусрав Афросиёбдан отасининг қонини олгач, бутун Туронни «тинчлик бўстониға» айлантиришга аҳд этади. Асл нусхада яқин бир саҳифада берилган бу фикрни Хомуший «...Эрон-Туронни роҳат бўстонида амният гулларидан бошлари узра кўйгумдур»² тарзида бериб, қисқа, лекин образли ифода яратишга эришган. Умуман, Хомуший таржимада локонизмдан шу даражада усталик билан фой-

¹ Ўша асар, 28-бет.

² Ўша нашр, 390-бет.

даланадики, бундай ҳол классик адабиётимиздаги бошқа таржималарда кам учрайди. Буни биз «Рустам ва Сухроб» достони таржимасида ҳам яққол кўрамиз.

Хомуший шеърӣй нарчалар таржимасида ҳам, насрий баёнда ҳам зўр маҳорат кўрсатган, ранг-баранг образли иборалар, ўхшатиш ва муболагалар, оҳорли тасвирий воситалар яратган. Чунончи, Сухроб даҳшатидан кўрққан Кайковус Гевдан Рустамга мактуб юборади ва таъкидлайди:

*Агар шаб расӣ, рӯзро боз гард,
Бисўяш, ки танг андар омад набард.*

Бу байтнинг мазмуни жуда содда, образли ва ўзбек тилига хос равонлик билан ифодаланган: «Олдида сув бўлса ичмай, илигида гул бўлса ҳидламай ва йўлда ҳам ором олмагайким, то мунда етгунча». Характерлиси шундаки, Хомуший бадиий тасвирда асло такрорга йўл қўймайди. Агар таржимон Рустам билан Сухробнинг биринчи жангида «Ҳар икки паҳлавон тиги обдорининг дами бамисоли арраи Харрот ўлди» деган ўхшатишни ишлатса, уларнинг иккинчи олишуви тасвирида шу ўхшатишнинг бошқа муқобилини қўллайди: «Булар зарбидин дами тиглар бўлди пушти наҳангон». Сухробнинг шон-шавкати ва таърифини эшитган Афросиёб Пиронни чақириб: «Эй Пирон, умидим дарахти борвор бўлубдур», дейди. Рустам ва Сухроб отдан тушиб курашга киришдилар, замин у замон ларзага келади. Уларнинг баҳодирлигига «фалак ағласи юз минг кўз бирла ҳайратда қолди, габро юзи буларнинг тоб-тушидан абгор ўлди».

Таржимада ажойиб ва оригинал муболагалар ҳам мавжудки, улар дostonдаги қаҳрамонлар сиймосини янада мукаммал гавдалантиришга хизмат қилади. Рустам шунчалик баҳодирки, «тоқга қўл урса эрди, илдизи бирла қўпориб олур эрди-ю», лекин Сухробга тенг кела олмайди, бу йигит ҳам баҳодирликда ундан қолишмайди, «агар тоғнинг бир қабзаси Сухробга кирса эрди, барандоз бирла бир андоз қилур эрди». Бу ердаги таржимон кучли муболага яратиш билан сўз ўйинидан ҳам моҳирона фой-

даланган, оҳангдош икки жуфт калимани «бир андоз» (бир силтиш билан), «бар андоз» (кўтариб отиш) ишлатиб образли ибора яратган. Психологик тасвирда ҳам, ҳаяжонли жанрлар баёнида ҳам Хомуший таржимаси бадийи пишиқ, мукаммал, баъзан шундай образли иборалар ишлатганки, у асл нусханинг руҳи, мазмуни, таъсирчанлигини янада аниқ ва ёрқинлаштиришга хизмат қилган.

Кайковус Гударзга нўшдори бермагач, Рустам ғазаб билан бориб эшикни синдиради ва дорини олиб йўлга тунтади. Лекин йўлда унга хунук хабар етказадилар:

*Гави тилтан сар сўи роҳ кард,
Кас омад паяш зуду огоҳ кард.
Ки Сухроб шуд 3-ин жаҳони фироҳ,
Ҳаме аз ту тобут хоҳад, на гоҳ¹.*

Хомуший бу парчани қуйидагича ағдарган: «Бу аснода йўл узра хабар бердиларким, ул йигитлик бўстонининг навниҳоли гулининг чечакини ажал самумининг шамоли учурди»². Фақат асл нусхадаги «у сендан тахт эмас, тобут тилайдур» деган жумланинг ташлаб кетилганлигини эътиборга олмасак, оригиналнинг мазмуни равон ва образли тарзда берилган.

Хомуший шеърӣ парчалар таржимасида ҳам бирмунча муваффақиятга эришган, оригиналнинг мазмуни, руҳига яқин таржима ярата олган. Бунда ҳам халқ китоблари, қаҳрамонлик дostonлариинг таъсири кучли. Масалан, Рустамнинг Сухроб билан яккама-якка кураши таърифи худди халқ дostonларидагидек бошланиб, шундай тугайди:

*Гаҳи ул ани минг қадам ёндуруб,
Гаҳи ул мунӣ минг қадам келтуруб...*

Эрону Турон лашкари саф тортиб, Рустам ва Сухроб жангига табл уришга мунтазир. Ҳаво ҳам бу муҳорабага

---

¹ Ўша фотокопия, 62-варақ.

² Ўша нашр, 173-бет.

мувофиқлик қилгандек, булут келиб ёмғир ёдиради, бод келиб майдонни супуриб, мунаввар қиладди:

*Ту гуфтӣ, ки абре ба рангобнӯс,
Биёмад, биборид аз ў сандарӯс.*

Таржимада бу мисралар халқ дostonларида кўп кўлланиладиган байт билан алмаштирилганки, унда оригиналнинг мохияти тўла ифодаланган:

*Келиб абр сақолик этти аён,
Бериб бод фаррошиликдин нишон.*

* * *

Воқеанинг мундарижаси, гоёси ва қаҳрамонларнинг шахсияти, психикасига оид халқ ибораларини, образли сўзларни усталик билан танлаб ишлатади. Адолат ҳақида сўз кетса, шу гоёга мос иборалар ишлатади, латиф жумлалар тузади: қайғу-ҳасрат ҳақида гапирилганда, ҳазин оҳангдаги ибораларни кўллайди, ёмон кишилар, зулм-зўрлик ҳақидаги воқеалар баёнида халқ донишмандлигининг киноя, кесатик, заҳарханда, таъзир каби усулларидадан фойдаланади.

Чунончи, Хумой шоҳлик салтанатига ўтиргач, мамлакат обод, раият тинч ва тўқ бўлади, кина-адоват, ўзаро урушлар йўқолади. «Кўй бўри бирла, қароқуш тулки бирла, лочин ғоз бирла рафику шафик. Нармдилликда андоғ одил эрдиким, мўрча кўнгли озор қоҳиш топмас эрди»¹. Бутун бир шоҳнинг салтанатни адолат билан бошқариши ана шу жумлада ифодаланган. Ёки Искандар вафотидан кейинги мамлакат аҳволини тасвирлашдаги мана бу сўзларни кўздан кечирайлик: «Жаҳон шоҳлиги нодонлар илкига тушуб, ҳар шаҳарда шаҳриёре ва диёрларда номдоре, гўшаларда беандеша ва бетавса қарор олиб, ...ҳар қайси умаролар ўз диёрини эгаллаб, ўзга шаҳарлар бирла ишлари бўлмади»². Демак, Искандар ўлимидадан кейин марказлашган давлат

¹ «Шоҳнома»и туркий, шив. 1953. 181-б варақ.

² Ўша кўлёзма, 251-б варақ.

парчаланиб, мамлакат бўлиниб кетган, ўзаро урушлар, қон тўкиш, аҳоли ва зироатнинг харобачиликка юз тутиши бошланган. Таржимон ўзининг марказлашган давлат, одил шоҳ ҳақидаги фикрини янада ойдинлаштириб, кенг тасвир ва тавсифни талаб этадиган воқеани қисқа баён қилишга, ифодалилик ва образлилик яратишга эришган.

Хомуший қахрамонларнинг руҳий кайфиятини, ички кечинмаларини тасвирлашда, портрет чизишда зўр санъаткорлик кўрсатган. У кўпинча оригиналда психологик тасвирларга ижодий ёндашиб, уларнинг қиммати ва таъсир кучини янада кўтаришга муваффақ бўлади. Фирдавсий Эроннинг пуштипаноҳи Рустамнинг шум Шагод томонидан макр-ҳийла билан ўлдирилишини зўр аламу изтироб билан тасвирлаган. Таржимон Фирдавсийнинг марсиянамо мисраларига ижодий ёндашиб, уни том маънодаги насрий марсияга айлантириб таржима этган.

«Гуруҳ-гуруҳ халойиқ Рустами жаҳонпахлавон мотамида тобутни уйрулуб парвонавор келур эрдилар. То Рустам тобути Зобул шаҳрига етди, тамоми аҳли Зобул навҳа ва фигон бирла мўйканону жомадаррон тобут олдиға келиб, тобут бошидин кофур, гавҳари ноёблар сочиб, ҳамма хушларидин кетиб айтур эрдиларким: Эй Рустами вафодор ва эй пахлавони комрон! То бу вақтгача ҳар сафардин келсанг, биз муҳтожларга дирам-динор ва дурри шаҳвор исор айлар эрдинг, ҳоло нима бўлдиким, биз бечоралар исорига муҳтож бўлубсен?! То бу вақтгача тамоми шоҳлар тахти санинг сояи ҳумоюннингда ором олур эрди. Ҳоло не бўлдики, тахтаи тобут соясида ором олибсен?! Ва баъзилар айтур эрди: «Эй Рустами номдор! Иқлим шоҳлари бирла базм этмассенму, салоҳи жанг киймассенму? Мундоғ ожиз ва қосур ётурсен?!»¹.

Адабиёт тарихида бундай марсиянамо психологик тасвирлар кўп. Чунончи, Лайлининг онаси энди жон берган қизининг бошида туриб: «Эй қизим, шунча қаттиқ ухлаб қолдинг, ҳаво соф, олам гулгун. Дугоналаринг яса-ниб-тусаниб сени кутиб туришибди, тур, гулзор сайрига

---

¹ Ўша кўлёзма, 174-б варақ.

бор!» дейди. Агар таржимадаги айрим шеърӣй парчаларнинг «Садди Искандарӣй»га яқинлигини, Навоӣйдаги Искандарнинг Дорога жавоби билан таржимадаги Искандар жавобининг ҳамоҳанглигини эътиборга олсак, бу ўринда Хомуший Навоӣйдан маълум даражада баҳраманд бўлганлигини кўрамиз. Бундан ташқари, таржимада Низомӣйнинг «Искандарнома»си, Амир Хусрав Дехлавӣйнинг «Оинаи Искандар» достони кўп тилга олинди. Масалан, Хомуший яъжуж-маъжужлар воқеаси, Искандарнинг бир неча йил ҳукмронлик қилганлигини баён этар экан, Фирдавсий достонидаги айрим фикрларни Низомӣй ва Хусрав Дехлавӣй асарлари билан муқояса қилади. Демак, Хомуший «Шоҳнома»ни таржима қилишда бу санъаткорлар даҳосидан ҳам завқ ва мадад олган.

Таржиманинг яна асосӣй хусусиятларидан бири, унинг халқчиллигини, бадӣй қимматини оширишга хизмат қилган нарса унга халқ дostonлари ва эртаклари руҳининг сингдириб юборилганлигидир. Ўтмиш адабий ва маданий анъаналаримизда ҳикоягўйлик ва киссаҳонлик пайтида асосӣй эътибор дostonлар тилининг равонлиги, муסיқӣйлиги ва соддалигига қаратилган. Чунки, эшитувчиларга халқ ҳикоялари, дoston ва эртакларнинг услубидаги асарлар яхши етиб борган ва манзур бўлган.

Хомуший таржимани «Ровиёни дафтар ва нокилони киссаиширинсуханимўътабарандогкелтирибдурларким»¹, деб бошлашининг сабаби ҳам таржимани халққа манзур қилиш ва унинг эмоционал таъсирини оширишдан иборат. Хомуший халқ китобларида қўлланиладиган бу бошлангани воқеанинг руҳига қараб турли йўсинда қўллайди, уни ижодӣй қайта ишлаб сайқал беради.

Шунингдек, Хомуший халқ эртакларидаги фантастик ва афсонавий мотивларни ҳам таржимага киритган. Искандарнинг вайронада тугилиб, эчки эмизиши, уни аждар кўриқлаб туриши, Гуштаспнинг романтӣк саргузашти, Сомнинг уйқуда Чин маликасига ошику беқарор бўлиб, маъшуқасини ахтариб сарсон-саргардон

---

¹ «Шоҳнома»и туркий, Т.: 1908, 13-бет.

бўлиши, воқеаларга пари, фаришталарнинг кўп аралашуви ўзбек халқ афсона ва эртакларининг кучли таъсирини кўрсатади. Рустамнинг уйланиши базмида «Ҳофизлар ва бахши-хонандалар ҳай-ҳай ўланни саропардаи фалакдин ўтқарур эрдилар»¹, «Гуштасб тиги Салм бирла аждар бошини қалам қилиб, учасидин тасма сўюб олиб, андин сўнг тамоми аъзосини юб, дугона аз бахри ягона адо айлаб»² йўлга равона бўлди. Искандар хотинлар шоҳига ёзган мактубини «Мен ул кишидурменким, мени Искандари Зулқарнайн дерлар»³ деб бошлайди. Фаридун Эраж гамида йиглайвериб, қомати букилади, обидийдасидан атрофида гиёҳлар унади. Хомуший мана шу ҳолатни беришда ҳам ўзбек халқ эртакларидаги «...Гиря касратидин кўзлари атрофида гиёҳлар унди», «Зор-зор чун абри навбаҳор йиглади»⁴ каби иборалар билан осонгина алмаштирган. Буларнинг ҳаммаси Хомуший таржимада халқ оғзаки ижодидан нақадар баҳраманд бўлганидан далолат беради.

Жанглар тасвирида, паҳлавонлар тавсифи, жанг ва жанг майдонларини чизишда халқ достонларидаги «майманаю майсарада лашкар саф-дарсаф бўлди», «Маъракаи майдон чун дили сиддиқон мунаввар бўлди», «Бод фаррошлиқ қилди, абр сақолик этти», «ул вақтда булут сақолик, шамол фаррошлиқ кўргузуб, майдонни гард губорини канорада ором берди, майдонни орифлар кўнглидек равшап айлади»⁵ каби иборалар кўп ишлатилган. Хомуший муболагада халқ достонларидаги ярим ҳақиқий, ярим афсонавий тасвирларни қўллайди.

Баъзан таржимон муболагани кучайтириш, қаҳрамонлар шижоати, руҳиясини ёрқинроқ акс эттириш мақсадида оригиналдан тамоман чекинади. Фирдавсий Рустамнинг зўри бозуси, салобати, жаҳонпаҳлавонлигини маҳорат ва муҳаббат билан тасвирлайди. Лекин асл нусхада Рустам гурзини фалакка иргитиб, қайтиб тушгунича «неча иқлим

¹ Ўша нашр, 138-бет.

² Ўша нашр, 413-бет.

³ Ўша қўлёзма, 241-б варақ.

⁴ Ўша нашр, 13-45-84-282-бетлар.

⁵ Ўша нашр, 13-45-84-282-бетлар.

жанг» қилиши, рақибини олмадек отиб юбориб қайтиб келганда ушлаб олиши каби сифатлар йўқ. Хомуший таржимада Тахамтаннинг гурзи ўйнатиб жанг қилишини тасвирлашда, айниқса, маҳорат кўрсатган. Таржимон Фаридун достонида шоҳнинг Ковага етти юз ботмонлик гурзи тайёрлаттирганини алоҳида таъкидлаган эди. Қуйидаги парчада Рустамнинг баҳодирлигини бўрттириб кўрсатиш мақсадида таржимон ҳатто ўзининг ана шу фикрига зид тасвирни берган. «Амудини осмон тарафига тошлаб, ёниб келгунча икки минг етти юз ботмон камар занжирни белига маҳкам боғлаб ва ушоғ соқолини маҳкам тишлаб ...тўққиз минг тўққиз юз тўксон ботмон амуди говсари Фаридуншоҳ осмон тарафидин пайдо бўлди, Рустам тутиб олиб, Азроил алайҳиссаломдек етти бор наъра тортдиким, кўхў биёбошлар ларзага келди, икки лашкарнинг кулоқлари қар бўлди, чароки Рустамнинг наъраси уч кеча-кундузлик ерга етор эрди»¹. Бу ва бошқа муболағалар таржимоннинг «Шоҳнома» қаҳрамонларига меҳр-муҳаббатини, халқ қаҳрамонлик эпосини нақадар яхши билганининг ифодасидир. Рустам шунчалик баҳодир, ҳар қандай балони даф этадиган жаҳонпахлавон бўлиши билан бирга ҳақиқий инсон. Шунинг учун таржимон Рустамнинг руҳий ҳолатини беришда ҳам унинг ана шу баҳодирлигига хос хислатини эътибордан четда қолдирмайди, унинг ғамгин ҳолатидан ҳам шу салобат кўринади. Чунончи, Зол ва онасининг ҳафалигини, «фарзанд доғида ҳасрат чекаётганликларини эшитган Рустам «чунон гирялар қилдиким, мурғони ҳаво, моҳиёни дарё нолага келди»². Фаромарз ҳам баҳодирлик ва шижоатда Рустамдан қолишмайди, не-не паҳлавонларни «катми адамга» жўнатади. Таржимон ундаги ана шу қаҳрамонликни кўрсатишда бошқачароқ тасвирий воситалардан фойдаланади, унинг сипар тутмоқ маҳоратини алоҳида кўтаринки руҳда очиб беради. Мана, Фаромарз Сақлоб Чиний билан яккама-якка майдонда «Сақлоб кўполдини кўтариб бошига сипар тортиб зўри тамом бирла зарб еткурдиким, сипар-

¹ Ўша асар, 298-бет.

² Ўша асар, 300-бет.

кўпол орасидин хирмон-хирмон ўтлар чикти, Фаромарз таковари курсоқиғача ерга урноди, аммо асло бозуси ҳам бўлмади»¹. Гурз зарбидан қалқондан ўтлар чиқади, от тиз-засиғача ерга ботиб кетади-ю, Фаромарзнинг билаги ҳам бўлмайди. Бу Фаромарзгагина хос хислатдир.

Асарда образларнинг ички дунёсини очиш, улардаги мунофиқлик ва ёмонликни бўргтириб кўрсатишда ҳам Хомуший алоҳида маҳорат кўрсатган. У халқ дониш-мандлиги, киноя, қочирик ва захархандалардан, мақол ва ҳикматли сўзлардан яхши фойдаланади; кам сўз ва қисқа жумлалар орқали кўп фикрни ифодалашга эришади. Чунончи, Баҳманнинг золимлиги ҳақида гап борганда «Золим подшоҳ... тикондур. Тикон дарахтига сув берса нашъу намо беродур, аммо мева бермайдуру ва курсура оёқларга санчиб озор беродур»² дейди.

Таржимоннинг санъаткорлиги – ўзга тилдаги асарни ағдаришда она тилининг бойликларидан самарали ва мақсадга мувофиқ фойдаланиши, оригиналнинг миллий хусусияти, сюжет, композиция, образлар индивидуаллиги, хуллас, асарнинг барча бадий компонентларини бера билиш билан белгиланади. Албатта, бунда асардаги ички ҳиссиёт, қаҳрамонларнинг руҳиясини сақлаб қолиш ҳам муҳимдир. Хомуший, гарчи Фирдавсий дostonларини қисман ислоҳ қилган, ўзича янги детал ва лавҳалар киритган бўлса-да, бадий, ғоявий қимматига путур етказмаган; мумкин қадар оригинал руҳи, ғоявий йўналишини сақлаб қолишига интилган; бунда у асосий эътиборини образлиликка қаратади. Чунончи, у «кутулди» ўрнига «Бало домидин саломат соҳилига чикди», «ғазабланди» ўрнига «Баданидаги мўйлари наштари обдор янглиғ жомасидин сар бадар қилди» каби ибораларни ишлатади. Баъзан Хомуший контекстнинг талаби, воқеанинг руҳига қараб образлилик ва локонизмга эришиш мақсадида бир иборани турли шаклда қўллайди. Масалан, «ўлдирди» ва «ўлди» сўзлари ўрнида «жони асфаласофилинга кетти», «йўқлуғ корхона-

---

¹ Ўша асар, 182-бет.

² Ўша нашр, 406-бет.

сига юборди», «тириклик риштасини йўқлуқ микрози бирла кесди», «Хокдон даҳр бирла баробар қилди», «Мурғи жони боғи Эрам сори парвоз қилди», «Номи умрини тай қилди», «Катми адамға тофшурди», «Сақарға юборди». «Дорул фанодин дорул бақоға рихлат қилди» каби образли иборалар ишлатилганким, шубҳасиз, булар асарнинг бадиий қимматини оширишга хизмат қилган.

Хомуший қуруқ баёнчиликдан, нурсиз тасвир ва яланғоч фикрдан қочади; ҳар бир ибора ва тасвирий воситаларни маълум вазифа бажаришга бўйсундиради, фикрни ихчам, лекин образли тарзда беришга интилади. Биргина «пушаймон бўлди», «ҳайратда қолди» каби гапларнинг ўрнида бир неча бир-бирини асло такрорламайдиган иборалар ишлатган: «Ҳайрат бармоғини таажжуб дандони бирла тишлади», «Ҳасрат ёшларини надомат кўзларидин жўйбор айлади». Булар контекстга қараб турлича товлансада, асосан «афсус», «пушаймон» маъноларини билдиради. «Зафар тонди», «галаба қилди» каби гаплар «Нусрат шамоли Искандар тарафиға чиқишга олди», «Идбори тунд боди Арқомшоҳ жабҳасиға ўлтурди», «Нусрат шамоли эронийлар жонибиға вазида қилди» каби ибораларда; «таслим бўлди» ибораси «Куллуқ ҳалқасини итоат кулоқиға солди» ва бошқа шу сингари ибораларда ўз аксини топган. Қуйидаги мисоллардан, таржимоннинг ҳар бир лавҳа тасвирида кўпроқ халқ ибораларини қўллашга интилганини, ранг-баранг ўхшатишлар ишлатганини кўрамиз. Фаридун билан Заҳҳок лашкари бир-бирларига қарши ёппасига ҳужумга ўтадилар: «Гала ва рама ичра шер тушкандек ва бўри қўйға чопқондек ва қамишқа ўт туташқондек андоғ жанги гарм айладиларким, то намози дигарғача Заҳҳок лашкари зеру забар бўлди»¹.

Афросиёб золим ва талончи шоҳ, худбин ва мағрур, бойликка ҳирс қўйган инсон. Унинг Рустам олдида заифлигини кўрсатишда муаллиф алоҳида усулни қўллайди. Рустам Бежанни қутқазиб кетади. Афросиёб бу воқеанинг сабабини суриштирганда Пирон «Бу кеча бир бўри келиб

---

¹ Ўша нәшр. 33-бет.

икки қафлонни ўз кабиласига элтибдур»¹ деб жавоб беради. Узаро жангда Афросиёб енгилиб қочиб кетади. Эрта тонгда «...Афросиёб ниҳоятда паришон бўлуб, сайёдлар домидин қочиб, тешукға киргон тулкидек бу тоғни унгуридин чикти»².

Афросиёб зулм-зўрлик тимсолигина эмас, балки инсон ҳақ-хукукини поймол этадиган, даҳшатли мустабид феодал. У қизи Манижанинг Бежанни севиб қолганини эшитгач, ўгли Қорахонни чақириб, «Ҳар кимда қиз таваллуд этса, бошини кесиб қонини оқиз», «Зайфа қачон бўлгуси хушманд», «Қиз атоға зарар еткизур», «Худо законларни чап ёндиш тузотган», «Улар бадсиришт, аксори кирмагайлар бихишт» деб ўз фарзандини бадном қилади.

Салм ва Турнинг Эражга нисбатан душманлиги ва бахилликларини тасвирлашда ҳам ўзига хос услуб ва тасвирий воситалар яратилган. Шуниси характерлики, салбий образлар ички дунёсини очиш учун ишлатилган иборалар ҳам ранг-баранг. Шағод шумнинг ёмонлигини кўрсатиш мақсадида ишлатилган «кўнгул зироатгоҳиға адоват уругини экти»³ деган гап фақат шу Шағод воқеасида учрайди. Умуман, Хомушийнинг сўз танлаш, бадий воситалардан фойдаланиши, халқ мақоллари ва ибораларини усталик билан ишлата билишини кўрсатган, таржиманинг бадий кимматини янада оширган.

Фирдавсий «Шохнома»сидаги кучли бадий тасвирлардан бири куёшнинг чиқиши ва ботиши тасвиридир. Шоир куёшнинг гоҳ тоғлар орқасидан, гоҳ боғлар ортидан, гоҳ океан каноридан юз хил товланиб чиқишини юз хил тасвирлайди; баъзан куёш фалак майдониға заррин ханжар кўтариб чиқиб хабар кўксини – тун кўксини чокчок этади, гоҳ олтин алам билан келиб оламини мунаввар қилади, гоҳ эса, рахшон қасриға чиқиб, ўтириб, коинотни ўзининг ҳаётбахш зиёсидан баҳраманд этади; хуллас, ҳамиша куёш қоронғиликни енгиб, кишиларға равшанлик, хурсандлик, зафар келтиради. Хомуший ҳам таржи-

¹ Ўша нашр. 281-бет.

² Ўша нашр. 282-бет.

³ Ўша кўлёзма. 170-а варақ.

мада ана шу бадний бўёққа алоҳида аҳамият берган ва куёшнинг ботиши, куннинг чиқиши тасвирини ўзига хос услубда бера билган. «Рустам ва Сухроб» достонидаги мана шундай тасвирлар Хомуший таржимасида оригиналдагидек жаранглаган.

*Чу хуриед гаит аз жаҳон нопадид,
Шаби тира бар рӯз доман кашид.*

«Офтоби оламтоб ҳам тахти зарринидин тушиб, қаро чодир ичра пинҳон бўлди».

*Чу хуриед бардошт заррин синар,
Замона баровард аз чарх сар.*

«Алқисса, тонг отиб, Хисрави ховар фалак майдонида заррин аламини ёйиб, шаби тирани рӯзи равшанга мубаддал қилди» ва ҳоказо.

Характерлиси шундаки, оригиналдаги бу каби кучли эпитетларни воқеаларнинг жараёнига, достонлардан кўзда тутилган гоёларни кучайтириш ва сайқал бериш, персонажлар кайфиятини бўрттириб кўрсатиш мақсадида бир-бирига ўхшамайдиган шаклда ишлатилади. Кўпинча у тунни хайдаб куёш чиқиши, куёш нурини тун бекитишини асардан кўзда тутилган мақсадни ёрқинроқ ифода этиш учун бир-бирига қарама-қарши қўяди, таржимон салбий характерлар ва мунгли воқеалар тасвирида қоронғи тунни кўпроқ эслатади; аксарият ҳолда куёш мангу ёруғлик тимсоли сифатида берилиб, у туннинг қора бағрини чок этади.

Фирдавсий кўп ҳолларда куёшнинг чиқишини жанг ва курашлар бошланиши билан узвий боғлаб, зафар рамзи сифатида беради. Ўзбекчада ҳам куёш минг хил жилва билан, қўлида алам, юз лак ханжар билан чиқиб, майдонни мунаввар этса, албатта, ўша кун фозиллар зафар топади. Фаридуннинг Заҳҳок устидан зафар топиши ва Эрон устида адолат нури порлайдиган тонгдаги куёш чиқиши «Вақтеки офтоби гулранг бош даричаи харчангдин чиқариб, чунон пуршухўшанг янглиғ мунаввар жамоли бирла оламини

ёрутти. Икки тарафдин лашкар барқ-барқ, фавж-фавж келиб, баробари якдигар қарор олдилар... Майдон паривашлар баногўши янглиг равшан, пурдиллар кўнгли гулшани гулидек очилиб ва бедиллар кўнглидек, байти охири янглиг йиқилиб»¹ ораста бўлди деб таърифлайди.

1. Асарнинг бошидан охиригача мана шу тасвир турли ранда товланади, неча марта қуёш чиқиши келса, у ҳар хил тусда, турли ҳаракатда ва ўзига хос хусусият билан жилоланади, янги сифат ва янги мазмун касб этиб боради. «Вақте кўрдиларким, Хисрави ховар баҳри сафин йиртиб, тахтнинг тўрт пояси устида қарор топибдир»², яъни Гершасп баҳодирлари базм ва айш билан машғул бўлиб, қуёшнинг тик кўтарилганини сезмай қолибдилар. «Вақтеки, шоҳи Ховар сипари заррин сари дастига олиб, кечанинг сипоҳи муқаддарини мунҳазм айлаб, тахти ферузгуни фалак узра барқарор ўлди»³. Бу ерда таржимон характерли учта образ яратган:

1. Қуёш бир жаҳонпахлавон, сонсиз тиг ва қалқон билан қуролланган.

2. Унинг қаршисида зулм ва ғам-андух тимсоли душмани қора тун турибди.

3. Сипар ва тиглар ёрдамида душманни енгиб, ўз тахти «Ферузагун фалак узра» ўлтириб, дунёни ўз саховатидан бахраманд қилади.

Таржимон қуёшнинг чиқишини беришда «меҳри анвар пардаи ложуварддин чиқти», «Офтоб зулмат торикидин бош чиқарди», «Хуршиди оламоро мулки Мағрибда тахти обнус устун барқарор бўлди», «Аммо меҳри анвар кўҳи Ховардин бош чиқарди», «Хуршиди Ховар бу фалаки давворни равшан айлади» каби қисқа, лекин аниқ ва локоник тасвирга ҳам эришган. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, таржимадаги қуёш чиқиши ва ботиши тасвири аксарият ҳолатларда оригиналга жуда ҳам ҳамоҳанг; асл нусхадаги юксак бадий ифода, теран мазмун ва муболага таржимада мукамал акс эттирилган. Баъзан, Хомуший

¹ Ўша нашр. 36-бет.

² Ўша нашр. 23-бет.

³ Ўша нашр. 132-бет.

Фирдавсий тасвиридан бир оз чекинади, янги иборалар, эпитетлар кўшади. Муқояса қилинг:

*Чу хуршед заррин сипар баргирифт,
Шаб он шаъри тирўза бар сар гирифт.*

«Вақтеки, Хуршеди Ховар сипари зарринни бардўш этиб, фирузгун фалак қалъасини фатҳ қилиб, бу олами қиргунни ўз зиёи нури бирла равшан ва мунаввар қилди»¹.

Куёшнинг чиқиши – ҳамиша коинотни яшнатади, барча мавжудотни жонлантириб, ҳаммага фараҳ бахш этади, табиатнинг зеб-зийнати ундан, шунинг учун табиат уни ҳамиша ўз қасрида кўришни истайди. Тун эса – йўқлик, гамгинлик, қайғу-ҳасрат тимсоли, ҳамиша ёмонлик келтиради. Шунинг учун таржимон куёшни ҳамиша шамшир ва қалқон кўтариб майдонга чиқадиган баҳодирга ўхшатиб, уни халоскор, тунни зулмкор деб кўрсатади. «Ховар шоҳи Рум лашкари бирла Машриқ заминидин хуруж айлаб, зангбор лашкарини мунҳазм айлади: «Кечани зоглари тонг қушидин ҳаросида бўлуб, канора тутти: Мехри оламафрўз фирузгун фалак майдонида ясолоролиқ кўргузди»² ва ҳоказо.

Куёшнинг ботиши, қоронги тун тасвири ҳам рангбаранг бўёқларга эга. Агар куёш чиқишида у зулматни енгиб, уни ер юзидан супуриб ташласа, туннинг киришида куёш мангу зулматликни рамзи башарасидан қочиб қутулади, тўғрироғи, у билан бир майдонда туришга ҳазар этади. «Кундузнинг шоҳи кечанинг ҳиндуларидин қочиб, Мағриб жоҳида узлатнишин бўлди»³, «Офтоби оламтоб тахти ферузарангидин тушиб, хаймаи тирагунида барқарор ўлди»⁴, «Шоҳи Ховар тахти зарриндин тушуб, шаҳри зангбор ичра бахмал чодариға кириб, тун духтари жисми гарддорини огуш айлади»⁵.

¹ Ўша кўлёзма, 146-б варақ.

² Ўша нашр, 319-бет.

³ Ўша кўлёзма, 261-бет.

⁴ Ўша нашр, 170-бет.

⁵ Ўша нашр, 180-бет.

Умуман, Хомуший юксак санъаткорлик маҳоратини намойиш этган, бадий сўз санъатининг барча воситаларидан тўла ва муваффақиятли фойдалана олган. У таржимада халқ донишмандлиги: мақол, матал, ҳикматли сўзлар ва иборалардан унумли фойдаланган, бадий тасвирда ўзига хос образлилик ва услубга эришган. Оригиналнинг асосий моҳиятига, кўпинча, путур етказмаган ҳолда, ўзбек халқ дoston, эртак ва халқ китобларининг мотивларини усталик билан сингдириб юбора олиши ҳам унинг ана шу юксак маҳоратидан далолат беради. Буни биз Хомушийнинг сажъ санъатидан фойдаланишида ҳам кўраимиз.

Сажъ ёзувчи услубининг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Классик адабиётимизда адибларимиз сажъ санъатидан турли мақсадларда фойдаланганлар. Айрим ёзувчилар ундан асар бадийлигига сайқал бериш, чинакам санъаткорлик кўрсатиш мақсадида фойдаланганлар, китобхонлар диққатини воқеанинг асосий нуқтасига жалб этиш, фикрни образли ва гўзал тарзда ифодалаш, мазмунни мантиқий изчилликда баён этишда сажъ алоҳида аҳамият касб этади. Айни вақтда сажъ насрнинг оҳангдорлигини, ўқувчи ва эшитувчига таъсир этиш қудратини кучайтириб, ёдлаш ва эсда сақлаб қолиш учун энгиллик туғдиради.

Сажъ аслида халқ оғзаки ижодига хос бўлиб, ёзма адабиётга фольклордан ўтган. Халқ эртакларининг мусиқийлиги ва таъсирчанлигининг сирларидан бири унда мана шу сажъ санъатининг зўр маҳорат билан қўлланилишидир. Деярли барча ўзбек халқ эртакларининг бошланмаси сажъдан ибрат. Дostonларда ҳам бу санъатдан кўп фойдаланилади. Мисоллар: «Эртагиё эртаги, эчкиларнинг бўртаги, қирғовул қизил экан, куйруги узун экан, кўк музга минган экан, мурти синган экан, гоз карнайчи экан, ўрдак сурнайчи экан, олақарга азончи, қора қарга қозончи, чумчук чакимчи экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан. Эртагимнинг эри бор, етти кунлик ери бор, етти кунлик ерида думи калта бўри бор»¹. Халқ дostonларида бу услуб портрет

¹ «Тулки билан Товус». Ўзбек халқ эртаклари. 1 том. ЎзССР ДБАН. Т.: 1963, 54-бет.

чизиш, қаҳрамонларнинг кураш майдонида жавлонбозлиги тасвирида кўпроқ учрайди. Бу ўринда «Қундуз билан Юлдуз» достонидан олинган қуйидаги мисол характерлидир: «Қараётган Қундузи, юзлари тонгнинг юлдузи, асалдан ширин сўзи, Зангор элнинг ёлғизи, шу элатнинг жоду кўзи, Зангорнинг соҳиб тамизи, балки Жаҳоннинг азизи, тоза излаганнинг ўзи, гулдан қизил ойдай юзи, ярашгандир жоду кўзи, топилмайди босган изи, ўликни тиргизар юзи»¹. Демак, сажъ ҳам халқ оғзаки ижодининг таъсири туфайли ёзма адабиётга кириб, ўзлашиб қолган.

Ўзбек адабиётида сажънинг дастлабки ва энг яхши намунасини Носириддин Рабғузийнинг баҳор тасвирида кўрамиз. Алишер Навоий «Хамса»сидаги достонларнинг сарлавҳалари, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг бир неча фасли ҳам сажъ билан ёзилган. Аммо баъзи ёзувчилар сажъдан фақат шаклни гўзаллаштириш, насрода жимжимадорлик касб этириш мақсадида фойдаланганлар. Бундай асарда кўпинча мазмун шаклга курбон бўлиб қолади.

Хомуший сажъ санъатидан гоётада усталлик ва маҳорат билан фойдаланган. У деярли ҳамма бошланмаларни сажъда берган. Бунда у асосий эътиборни китобхоннинг диққатини жалб этиш, баёнда изчиллик ва образлиликни кучайтиришга қаратган. Шуниси характерлики, таржимада шоир кўпинча сажъ санъатининг ҳар уч шаклини узвий ишлагади, яъни асосий эътибор бир хил шаклдаги сўзларнинг (ҳам оҳанг, ҳам ҳарфлар эътибори билан) ишлатилишига эмас, оҳангдорлик, бадийлик ва мазмунни қабартиришга қаратган. Масалан, «Оби алафи тоза ва кўҳи баланди беандоза», «Сару пой мулукона ва хильвати шоҳона бирла сарафроз этти», «Шоҳ тириклигини ришта си узун, давлати мояси фузун бўлғай», «Аммо Афросиёб бу муқаддималарни кўруб, кўнгли хароб, дидалари пур об; жигарлари кабоб Эрондан қочиб, Турон жонибига равона ўлди»². Қуйидаги парчада «сажъи мутавозий» ва «сажъи мутарраф»дан фойдаланилган бўлиб, у воқеа изчиллиги-

¹ Музайяпа Алавия. Дурдоналар хазинаси. «Ўзбекистон хотин-қизлар» жури., 1965, 2-сон, 18-бет.

² Ўша нашр, 25, 26, 322-бетлар.

ни таъминлаш, китобхон диққатини шу нуқтага алоҳида жалб этиш вазифасини бажарган. «Канизакони моҳнайкар ва ғуламони зарринкамар ва хизматкорони некӯсар ва ўтоғҳои корфармой ва дояҳои маҳфилорой бирла қайтиб, ўн минг киши бирла манзил-баманзил, мароҳил-бамароҳил тай қилиб, шоду хуррам ва давлатмандлар соясида беғам Фаридун шоҳ хизматиға келур эрдилар»¹. Демак, Хомуший бу ерда Фаридун келинларининг тантанавор келишини алоҳида ажратиб, лекин изчил ва ягона мантиқда кўрсатмоқчи бўлган. «Канизак» бор жойда «ғулом», «ўтоғ» бор жойда «хизматкор» муҳайё, «бола» бор жойда «доя»нинг бўлиши табиий. Таржимон баъзан жанг тасвирини кучайтириш, ўқувчи хаёлини муҳораба картинасининг энг қизиқарли, ҳал этувчи нуқталарига торттиш, шу билан бу воқеа ҳақида унда мукамал тасаввур қолдириш мақсадида ҳам сажъ санъатидан фойдаланган: «...Андоғ қаттиғ корзор қилдиларким, фашофаши тиғи паррон, чакочаки шамшери буррон, тароқо-туруқи амуди гарон, жаҳон бўлди гўё оҳангарон. Алқисса, бошлар гўй-гўй, қонлар жўй-жўй, дастлар чавгону танлар ғалтон ушбу тариқ ва ба ҳар фарик бу икки лашкар кеча-кундуз жанг қилдилар»². Бошланмаларда ҳам сажънинг ҳар уч шаклини учратиш мумкин. «Сухан аҳлининг тождори ва назм иқлимининг номдори», «Аммо ровиёни ахбор ва ноқилони осор ва муҳаддисони достони куҳан ва хўшачинони хирмони суҳан», «Ровиёни дафтар ва ноқилони қиссаси ширин суҳани мўътабар андоғ келтирибдурларким», «Муҳаддисони достони бўстони куҳан, хўшачинони хирмани суҳан, шоҳони мозий ва подшоҳони мажозий воқеотларини андоғ баёнға келтирибдурларким», «Аммо ровиёни дафтари жонсўз ва ноқилони ҳикояти маърифати дилафрўз андоғ хабар берибдурларким...» ва ҳоказо.

---

¹ Ўша нашр, 40-бет.

² Ўша нашр, 565-бет.

НУРМУҲАММАД БУХОРИЙ ТАРЖИМАСИ ҲАҚИДА

Буюк Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си Хомуший билан деярли бир вақтда Хивада Нурмуҳаммад Бухорий томонидан таржима қилинган. Таржимоннинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ, таржима қилинган вақт ҳам аниқ эмас. Таржиманинг бизгача икки қўлёзмаси сақлашиб қолган¹. 7019-номерда сақланаётган қўлёзманинг сўзбошисига қараганда, таржима Хивада Муҳаммад Амин Иноқ хонлиги даврида бажарилган. Бу ҳақда сўзбошида шундай дейилади. «...фасоҳат шиор, ба-логат осор, сарви мавзун, жуйбори дониш, ниҳоли мат-бўъ, маргзори пешписандидаи табъ, малехулкалом фасех-паём ...Муҳаммад Амин Иноқ олий эшон эрдилар, бу бечораи бебизоат, қалил ситоат, яъни Муҳаммад Қосим бинни Мулло Нурмуҳаммад Бухориам, фалакнинг шўъбадабозликдан Хоразм вилоятига келиб, бир неча вақт мутаваддин бўлиб эрдим. Мухтасари сўз буқим, талаб қилдиларким, «Шоҳнома» барча тарихда мўътабар турур, турк тилига таржима қилинг, токи раият... ва авом андин баҳраманд бўлгай»².

Демак, Нурмуҳаммад аслида бухоролик бўлиб, қандайдир нуфузли доирага мансуб. Эҳтимол, у «фалакнинг шўъбадабозлиги» деб, Бухоро шаҳар меҳнаткашларининг 1785 йилги кўзгалонини кўзда тутар. Ҳарҳолда, Муҳаммад Амин Иноқ (1762–1790) саройида паноҳ топиши ва «замондин шикоят» қилиши бирон-бир сабаб билан Хивага бориб қолганлигини кўрсатади. Шунинг учун «Шоҳнома»ни у XVIII асрнинг 80-йиллари ўртасида ағдарган, деб тахмин қилиш мумкин. Гарчи сўз бошида таржимон бу «ишда салоҳияти», «қобилияти» бўлмаса ҳам шоҳнинг раъйини қайтара олмаганини кайд этган бўлса-да, у ҳар икки тилни яхши билган, бадиий ижодда анча тажрибага эга бўлган. Зотан, у истеъдод эгаси бўлмаганида Муҳаммад Амин Иноқ «Шоҳнома»дек шоҳ асарни таржима қилишни

¹ ЎзФА Беруний номидаги ИИИ, инв. 6912–7019.

² «Шоҳнома»и Фирдавсий. Инв. № 7019. 2-а бет.

унга топширмаган бўлар эди. Таржима анча содда ва ра-
вон тилда бажарилган. Афтидан, Нурмуҳаммад таржи-
мани қисқа вақтда бажарганга ўхшайди. Зероки, таржи-
мон шеърятда ҳам анча салоҳиятли бўлишига қарамай,
Сиёвуш марсияси шундан далолат беради, шеърин пар-
чаларни аслича қолдирган. Нурмуҳаммад Бухорийнинг
шайх Иноятиллонинг «Баҳори дониш» номли асарини
тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилганлиги ҳам
маълум. Лекин унда ҳам таржимон, китоб муаллифи,
таржима қилиши сабаби ҳақида маълумот йўқ. «Баҳори
дониш» таржимасининг 1263 (1836)йилда кўчирилган
нухаси мавжуд¹. «Шоҳнома» таржимасидаги ўзбекча,
тожикча шеърин парчалар, айниқса, «Сиёвуш марсияси»
Нурмуҳаммад Бухорийнинг қобилиятли шоир эканлиги-
ни кўрсатади: «Маликаи Фарангиз Сиёвушнинг фирокида
йиғлаб бир мусибатнома ўқийди:

*Эгилган қомати сарви хиромонимдан айрилдим,
Жаҳон бўлди қоронгу, моҳитобонимдан айрилдим.
Кўзимнинг равшани меҳри дурахшонимдан айрилдим,
Қамар юзли, ширин сўзли суҳандонимдан айрилдим.
Ажалнинг дастидин ман нола-афгон этмайин найлай?
Юроким чок этиб, юз оҳу афгон этмайин найлай?
Кўзимнинг ёшини дарён уммон этмайин найлай?
Бу ҳасрат бирла қолдим, менки армон этмайин найлай?
Жаҳон боғида битган сарви озодимдан айрилдим»².*

Малика зор-зор чун абри навбаҳор йиғлайди, бевафо
дунё, золим шоҳ, кажрафтор фалак, ҳақсизликдан шикоят
қилади, доноларга кулфат, нодонларга иззат келтирган за-
монни лаънатлайди, золим отаси, умуман, адолатсизлик-
ни қоралайди. Бу садоқатли маъшуқанинг нидоси, севги-
лиси ғуссасида ўқиган марсияси замонаси учун лаънат-
номасидир. Таржимада оригиналга алоқаси бўлмаган бир

¹ Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихида. Ўз. «Фан» нашр. Т.: 1965. 138-бет.

² «Шоҳнома»и Фирдавсий. Нурмуҳаммад Бухорий таржимаси. Ўша кўлёзма, 615-а варак.

неча байт, рубоий, шеърӣй нарчалар мавжудки, уларнинг айрими таржимон қаламига мансуб бўлса, баъзилари бошқа шоирлардан ёки халқ оғзаки ижодидан олингандир. Чунончи, Рустам Қайковусдан мактуб келтирган Гев шарафига зиёфат бериб, ўзи косагул бўлади. Таржимон бодадан юзлари лоларанг бўлган мажлис аҳлининг хурсандлигини таърифлар экан, «Чунончи, шоир айтур» деб қуйидаги парчани келтиради:

*Нозанине, ки аз арақ тар шуд,
Нозанин буд нозанинтар шуд.
Шароб хўрдаву рухсора лолагун карда,
Чунон пашаста, ки гўё ҳазор хун карда.*

Мазмуни:

Май таъсирида терлаб кетган гўзал янада нозанин бўлиб кетди.

Шароб ичгандан сўнг юзлари лоладек қип-қизариб кетди.

Бу шеър, албатта, бошқа муаллифники бўлиши керак. Агар бевосита таржимонга мансуб бўлганда «шоир айтур» демаган бўларди. Қўлёзманинг 476, 157 а, 391 б, 590 б, 727 б ва бошқа варақларида ҳам оригиналга дахли бўлмаган шеърлар мавжуд. Қуйидаги рубоий эса Бухоро халқ оғзаки ижодининг маҳсулидир:

*Боз оё зоҳир он чи карди, боз обе,
Гар кофири, муги, бўдпарастми, боз обе,
Ин даргоҳи мо даргоҳи навмид нест,
Сад бор агар ту бишкасти, боз обе.*

Мазмуни:

*Ҳар наки зоҳир эттинг, яна намоеъи эт,
Христианми, оташпарастми ёки бўдпарастми, яна кел.*

*Бизнинг даргоҳимиз умидсизлик ошиёни эмас,
Юз қатла бевафоллик қилган бўлсанг ҳам, бари бир яна кел.*

Нурмуҳаммад Бухорий таржимасининг бизгача уч кўлёмзмаси етиб келган. Ҳар уч нусха ҳам ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг кўлёмзалар фондида сақланмоқда. Улар турли йилларда котиблар томонидан кўчирилган. Нусхалар варақларнинг миқдори, хат ва матннинг сифати, сўзбошиларининг характери жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Матнларда ҳам котибларнинг хатоси билан турли тафовутлар мавжуд.

Нурмуҳаммад Бухорийнинг таржимаси оригиналга мувофиқлиги ва бадий савияси жиҳатдан бир текисда эмас. Гарчи таржима «Шоҳнома»нинг бошидан Доробнинг тахтга ўтиришигача бўлган қисмини ўз ичига олса-да, баъзан асл нусхадан бир оз чекиниш мавжуд. Таржимага «Шоҳнома» ва унинг мотивлари, қаҳрамонлари билан боғлиқ бўлган дoston ва ривоятлар илова қилинган, диний-фантастик тафсилотларни қўшган. Нурмуҳаммад Фирдавсий дostonларининг асосий воқеа йўналиши ва моҳиятини сақлашга ҳаракат қилган. Бу рисолада Нурмуҳаммад таржимасининг оригинал билан қанчалик мувофиқлигини тўла қиёс қилиб аниқлаш мумкин эмас. Чунки ҳар бир дostonда оригиналга мувофиқ келадиган жойи ҳам, ўзбек халқ оғзаки ижоди элементлари ҳам, янги қўшимчалар ҳам мавжуд. Шунинг учун биз бу ўринда оригиналнинг моҳиятини сақлаб қолган баъзи бир дostonларга, айрим тафовутларга қисман тўхталиб ўтамиз, холос.

* * *

Нурмуҳаммад Бухорий таржимасининг композицион қурилиши ниҳоятда пойма-пой бўлгани, жуда кўп ўзгариш ва қўшимчалар киритилгани учун «Шоҳнома»нинг бирон аниқ бир нусхасидан таржима қилинган, деган тахминга келиш ҳозирча қийин. Зероки, дostonларга Золнинг «Шоҳнома» оригиналига алоқаси бўлган-бўлмаган барча авлодлари киритилган, улар барча шоҳлар даврида актив ҳаракат этади; оригиналга қарши ўлароқ, Кайхусрав етти баҳодири билан Афросиёб ўлдирилгандан сўнг ҳам жаҳон кезиб юради, оғир аҳволда Зол ва унинг авлодига пайгамбардек раҳнамолик қилади. Исфандиёр дostonига

Рустам уни кўр қилгандан сўнги афсонавий воқеа илова қилинган.

Таржима одамнинг Худо томонидан яратилиши ҳақидаги ривоят, Одам Ато, Момо Ҳаво, уларнинг ўгли Қобил ва Ҳобиллар, Азозил – Шайтон ҳақидаги диний ҳикоялар билан бошланади.

Каюмарс ана шулар авлодидан бўлган ер юзидаги биринчи подшо, деб талқин этилади, у «адл-адолат билан дунёни обод қилади» дейилади. Сиёмакнинг ўлдирилишини «Шайтон девни васвасага солди» деб берилади; Ҳушанг, Таҳмурас подшолиги жуда хира ва нурсиз баён этилган. Характерлиси шундаки, таржимон Заҳҳокни мана шу Таҳмурас тухмидан деб талқин этади. Чунончи: Таҳмурас ўлгач, ундан Қаҳриман, Жамшид деган ўғил ва бир қиз қолади. Қизни Арабистонга берадилар. Қаҳриман шоҳ бўлади, лекин айш-ишратга берилиб, давлат ва раиятдан хабар олмай кўйгани учун ақобиру ашроф унинг ўрнига Жамшидни ўтқизадилар. «Жамшид соҳибжамол ва соҳибақл эрди. «Жам» деб равшанликни айтурлар». Жамшиднинг адолатпарвар, халқпарварлиги, мамлакатни обод этганлиги оригиналдагидек тасвирланган. Ўзи доно бўлса ҳам, ўзбошимчалик қилмай, бошқа донишмандлар билан маслаҳатли иш тутурди, деган ғояни кучайтириш мақсадида «у 400 ҳаким маслаҳати билан иш тутар эрди» деган фикрни киритган. Хуллас, Жамшид «... дунёнинг юзини хўблик бирла ораста қилди»¹.

Таржимон, Жамшидни Шайтон худолик даъво қилишга ундаши, Шайтоннинг Заҳҳокка отасини ўлдиртириб, Эронга йўллаши, Жамшиднинг Баҳроми Моҳигир, вазирнинг қизларига уйланиши каби воқеаларни баён этади. Гарчи оригиналга алоқаси бўлмаса ҳам, зулм-зўрликка лаънат нуқтаи назаридан шу дostonга киритилган «Жамшид ва боғбон», «Бир дона» ҳикоялари характерлидир. «Жамшид ва боғбон» ҳикоясининг қисқача мазмуни куйидагича: Кунлардан бир кун Жамшид аъёнлари билан овга чиқади. Шоҳ бир гўзал охунинг кетига тушиб, ҳориб-

---

¹ Ўша кўлёма, 21-б варақ.

чарчаб юрганда бир боққа келиб қолади. У боғбондан сув сўрайди, чол бир анорни сикса бир коса шарбат тушади. Жамшид ичиб, сероб бўлади ва суриштира дунёдаги ҳар бир мевадан юз минг тўпдан мавжуд бўлган бу боғ подшоликка ҳеч нарса бермас экан. Шоҳ ҳар йили «иккитадан кабутарбачча бериб туриг», дейди ва яна бир коса шарбат сўрайди. Боғбон ичкарига кириб 60 анорни сикса зўрга ярим коса шарбат чиқади. Шоҳ: Нега кечикдинг?» – деб сўрайди. Шунда деҳқон: «Подшоҳимизнинг нисбати ёмон бўлиб, адл зулмга айланди... вилоятга ҳар ҳодисаким рўй берур подшоҳнинг касофатидин турур»¹, дейди. Жамшид пушаймон бўлиб, боғбонни солиқдан озод қилади ва синамоқ учун яна бир коса шарбат сўрайди. Боғбон кириб бир анорни сикса, шарбати косадан тошиб кетади ва тезда шоҳга олиб чиқади. Шоҳ: «Бунча тез чиқмоқнинг боиси не турур?» деб сўрайди. Чол: «Подшоҳимиз яна зулмдан қайтиб, одил бўлдиким... яна анордин бир коса шарбат бўлди»², деб жавоб беради. Жамшид ҳамиша адолатли, раиятпарвар бўлишга аҳд этиб қайтиб кетади.

Ҳикоя бир оз фантастик қобикқа ўралган бўлса-да, ундан кутилган мақсад, гоя ҳаётийдир. Агар шоҳ адолат, раиятпарвар, зулм-зўрликдан узоқ бўлса, ўзи ҳам, эл ҳам сероб; у золим ва тамагир бўлса, мамлакат хароб бўлади, эл-юрт оч қолади, демак, хазина бўшаб, шоҳ ҳам оч қолади, мамлакат хонавайрон бўлади. Ҳикоя шоҳларни адолатли бўлишга даъват этишга қаратилган, гўё Жамшиднинг келажакдаги фожиасининг олдини олиш учун атайлаб киритилганга ўхшайди. Умуман, Жамшидни адолатли шоҳ сифатидаги сиймоси таржимада яхши ифодаланган.

Лекин Шайтоннинг васвасаси билан у худолик даъво этиб, халқнинг ўзига сажда қилишини истайди. Таржимада Заҳҳок Жамшиднинг Арабистонга берган синглисидан туғилган жияни деб тасвирланган. Демак, Эрон тахтининг қонуний меросхўридир. Заҳҳок ёшлиқдан ақлзаковат ва баҳодирликда шуҳрат қозонади. Буни эшитган

---

¹ Ўша қўлёзма, 25-б варақ.

² Ўша қўлёзма, 25-б варақ.

Шайтон Жонсўз ниқобида бориб, Жамшид худолик даъво қилиб, йўлдан озди, Эрон тахтини эгалла, дейди. Отасидан руҳсат сўрайди, у жавоб бермагач, таҳоратга чиқадиган йўлига чоҳ қазиб кўяди, йиқилиб ўлади. Заҳҳок Эрон чегарасига келгач, умаролар уни «Тахмураc авлодидан экан», деб тахтга ўтқизадилар. Шу орада Жамшиднинг юзи қорайиб кетади, бир ғорга кириб юз йил йиғлайди. Худо унинг гуноҳини кечиради.

Жамшиднинг бундан кейинги саргузашти ҳам жуда узун, фантастик руҳга эга. Фирдавсий «Шоҳнома»да Эрон тахтига шоҳлар авлодигина ўтириши мумкин. Тахт-тож, бу–ирсий нарса, унга фақат Тахмураc авлодигина муяссар бўлади, деган гояни илгари суради. Ҳатто тахт бўш қолганда ҳам шоҳ уругидан бирон киши топилгунча, подшоҳсиз тураверади. Сом, Наримон, Зол, Рустамлар қанчалик баҳодир, донишманд бўлмасин, Эроннинг таянчи бўлмасин, улар тож-тахтга дахл қила олмайдилар. Чунки қоида-одат бунга йўл қўймайди, улар шоҳ уругидан эмас. Нурмуҳаммад таржимада мана шу масалани бошқача талқин этган. Чунончи, Жамшиднинг гуноҳи кечирилгач, ғордан чиқиб айланиб юриб ўз вазирининг қизи турган боққа кириб қолади, қиз билан севишади, вазир уйлантиради. Шундан сўнг вазир мен лашкар йиғаман, яна Заҳҳокни йикитиб ўзингни шоҳ қиламиз, дейди. Жамшид, мен шоҳлик кетидан шу кўйга тушдим, ҳеч ким шоҳ бўлмасин, мендан фарзанд туғилса, унинг бирон зурриёди ҳам шоҳ бўлмасин, деб лаънатнома ёзиб чиқиб кетади. «Маликадан Туж, ундан Шидасп, ундан Шамак, ундан Турак, ундан Гаршасп, Уторуд, ундан Наримон, ундан Сом, Сомдан Зол, ундан Рустам туғилади. Лаънатноманинг сабабидан турур бу тоифа подшоҳ бўлмас турурлар»¹.

Кўришиб турибдики, таржимон «Шоҳнома»га алоқаси бўлмаган, лекин Эрон шоҳлари ва баҳодирлари билан боғлиқ воқеаларни баён этади. Фирдавсийдаги Сеистон баҳодирлари авлодининг тахт ва шоҳликка дахлсизликла-

---

¹ Ўша кўлёзма, 38-а варак

рининг сабабини тушунтирмоқчи бўлади. Шундан сўнг у Фаридун авлодининг шоҳ бўлишлари сабабига тўхтайти ва бунинг тарихини баён этишга киришади, уни ҳам ўзича асосламоқчи бўлади. Жамшид вазирнинг уйдан чиқиб балиқчи Баҳромга учрайди ва унинг қизига уйланади. Маликадан «Фўлод, Фўлоддин Обитин, ундин Зорин, ундин Ибнин, ундин шоҳ Фаридун, ундин Эраж, Эраждин Манучехр, ундин Навдар, яна Эражнинг бир ўгли шоҳ Кайкубоддурур. Ундан Кайковус, ундан Сиёхуш, ундин Кайхусрав, ундин фарзанд йўқ. Кайкубоднинг яна бир ўгли Луҳросб, ундин Гуштасп, ундин Исфандиёр, ундин Баҳман, ундин Дороб, ундин Дорой Исфар, ундин Искандар, ундин сўнг табақаи Каёний тамом бўлди»¹.

Жамшид телба-тескари бўлиб қолгани учун «бунга лаънатнома» бермай чиқиб кетади. Таржимоннинг фикрича, мана шу сабабга кўра Жамшиднинг Баҳроми Моҳигир қизидан туғилган авлоди шоҳ бўлиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу фикрларнинг тарихий-афсонавий ривоятларга қанчалик мувофиқлигини аниқлаш имкониятига эга эмасмиз. Фақат шуниси маълумки, Манучехр Эражнинг ўгли эмас, неварасидир. Луҳросбнинг шоҳ авлодидан эканлиги маълум, лекин Кайкубоднинг ўгли эканлиги «Шоҳнома»да таъкидланмаган.

Таржимада мана шу воқеадан сўнг Ажам шоҳларининг тўрт табақаси санаб ўтилади, уларнинг хронологияси асосан тўғри берилади. Сўнгра Жамшиднинг ўлими ҳикоя қилинади. Фирдавсийда Жамшид ёмон қилмишининг касофати ўлароқ қатл этилади. Бунда эса «юз йил йиғлагоч» худо Жамшиднинг гуноҳини кечиради-ю, лекин яна шайтоннинг ёмонлиги туфайли у ҳалок этилади. Дайдиб юрган Жамшид Заҳҳок кишиларига учраб қолади, қочиб одамлар орасига бекинади. Қидириб изидан келгач, бир дарахтнинг ичига киради. Худонинг инояти билан дарахт уни ўз бағрига олади. Заҳҳок одамлари топа олмагач, шайтон келиб дарахтнинг дарзини кўрсатиб, арралашни буюради. Қотиллар дарахтни икки бўладилар. Байт:

---

¹ Ўша қўлёзма. 38-а варак.

*Чу бар фарқи Жам арра дандон ниҳод,
Шоҳ аз дард дандон ба дандон ниҳод¹.*

Мазмуни: Жамшиднинг бошига арра тишлари етганда шоҳ оғриқдан тишини тишига қўйди.

Бу ерда бир томондан таржимон «Шоҳнома»даги асосий воқеадан чекиниб, масаланинг моҳиятини ўзгартирган, унга диний тус берган. Гуноҳ қилган киши тавба қилса гуноҳини кечириш мумкин, у олдингидек яхши бўлиши, тўғри йўлга тушиши мумкин. Шунинг учун «юзи қора» Жамшидни Худо ўз «ҳимоя»сига олади, яъни дарахт уни бекитади. Иккинчидан, разил, ёмон одам, айғоқчи шахс ҳамиша ёмонлигича қолиб кетади. Таржимон Жамшиднинг қатл этилишига, маълум даражада, «Қуръон»даги ривоятларнинг руҳини сингдирган. Фирдавсий Жамшидни араблар ўлдирганини қайд этган, холос.

Шундан сўнг Гаршаспнинг туғилиши, ота қонини талаб этиб Заҳҳокка қарши бош кўтариши, мўъбадлар «бу тақдири азалдидур» деб овунтириб, Заҳҳок саройига келтириши ҳикоя қилинади. Заҳҳок Гаршасп билан патрон дев жангига боради. Гаршасп девни ўлдириб, Сейистон шаҳрини, «айвони Гаршасп»ни қуради. Таржимон шу лавҳа билан боғлиқ ҳолда Гаршаспнинг комуси Кошоний билан жангини тасвирлаб, Рустамнинг Комусни ҳалок этишидаги байтни келтиради. Гаршасп бир ўк билан Комусни ҳалок этади:

*Қазо гуфт: гиру, қадар гуфт дех,
Фалак гуфт: аҳсан, малак гуфт: зеҳ².*

Мазмуни: Қазо-ол, қадар бер, деди, фалак офарин деди, малак эса баракалло деди!

Гаршаспнинг афсонавий саргузашти давом этади. У кўҳи Сарандибдаги Бехбуй золимга қарши лашкар тортади. Таржимон Сейистон баҳодирларининг Симурғ би-

¹ Ўша кўлёзма, 38-а варақ.

² Ўша кўлёзма, 57-а варақ.

лан боғланишни гўё асослаш мақсадида шу ерга бир ҳикоя илова қилади: Гаршасп бир дарахт соясида ухлаб қолади. Дарахтга Симурғ уя қурган бўлиб, болаларини ҳар йили аждар еб кетар экан. Яна аждар келиб дарахтга тирмашади, Симурғ болалари чириллаб нола қилади. Гаршасп уйғониб, бир шамшир солиб аждарни икки нима қилади ва яна уйқуга кетади. Шу пайт Симурғ келиб ухлаб ётган одамзодни кўради ва ҳар йили «чоғаларимни шу ўлтирур эркон», деб тоғдан бир азим тошни олиб устига ташламоқчи бўлади. Болалари уни тўхтатиб, бўлган воқеани айтади. Гаршаспни уйғотиб, патидан узиб беради ва: «Бошингга мушкул иш тушса, ўтга ташласанг, ҳозир бўламан», дейди.

Заҳҳокнинг одиллигини янада бўрттириш учун таржимон бу дostonга «Икки деҳқон» ҳикоясини киритган. Ҳикояда Заҳҳок ақл-фаросат, одилликда деҳқондан ҳам, доно вазирдан ҳам баланд кўйилади. Шунинг учун бўлса керак, у аввал елкасидаги илонларга гуноҳқорларни, сўнг жанжалкашларни, улар тугагач, қинғир-қийшиқ юрувчиларни ўлдириб миясини бердирар эди, дейди таржимон. Халқ кўрққанидан ерда ҳам «дорда юрган дарвоздек қадам босадиган» бўлиб қолади. Фаридуннинг туғилиши, Заҳҳокнинг туши, боланинг сигир томонидан тарбияланиши «Шоҳнома»дагидек баён қилинган. Нурмуҳаммад шу ерда Обитин Жамшиднинг Баҳроми Моҳигир қизидан туғилган ўғли эканлигини яна бир марта таъкидлайди.

Заҳҳокнинг золимлиги, мамлакат ва халқ бошига битган бало эканлиги таржимада қисқа ва аниқ берилган. Аммо бунда Заҳҳокнинг золимлиги воқеаси худди Жамшид саргузаштидек бошланади. Яъни бутун ўлкаларни фатҳ этиб, «етти иклим шоҳи бўлгач», ғурурланиб кетади.

Сабр косаси тўлган Кованинг зулм-зўрлик, адолатсизликка бўлган нафрати ва исёни таржимада жуда аниқ ва образли ифодаланган. Заҳҳокнинг зулми шу қадар ниҳоясига етганки, барча халқнинг «уйидан ўт чиққан»... Етмиш фарзанддан ажраган Кова «Ўтканларнинг ўтини буларнинг суви билан паст қилай» деса, қонхўр Заҳҳок унинг охириги икки фарзандига ҳам чанг солади. Шунинг

учун у хар қандай даҳшат ва хавфдан қўрқмай, ер юзида зулм тимсоли бўлган Заҳҳокка дадил қарши чиқади, ҳатто умаролар олдида уни ҳақоратлайди. Мана шу моментда Фирдавсий «Шоҳнома»сида бўлмаган кичик бир штрих борким, ҳам ғоявий йўналиши жиҳатидан, ҳам дostonнинг моҳиятини ошириш нуқтаи назардан муҳимдир.

Кова Заҳҳокни ҳақоратлаб, икки ўглини олдига солиб чиқиб кетганда, у «караҳт бўлиб» ҳеч нарса дея олмайди. Кованинг шижоат ва зарбига «офарин» ва «тахсин» ўқиган сарой аъёнлари «Нечун ҳеч сўз айтмадинг?» деб сўраганларида Заҳҳок шундай жавоб беради: «Сўз айтмоқчи бўлдум. Баякбор кўрдумким, бошининг орқасида бир аждарҳо турубтурурким, агар сўз айтсам, мани комига тортиб кетодур, охир бу сабабдин хомуш бўлдим»¹.

Кова Заҳҳокнинг даргоҳига бир ўзи кириб келади, уни ҳимоя қиладиган ҳеч ким йўқ. Аммо «зулми тамоми оламини хароб қилган», «Азиз фарзандларини келтуруб, отасининг назарида ўлдуруб, майналарини йилонларига едирган» Заҳҳок халқ орасидаги ғазаб ва нафрат, оҳ-фигон алангасини кундан-кунга кўтарилиб бораётганини сезмоқда эди. Шунинг учун ҳам у Ковага индай олмайди, чунки темирчининг «орқасида ўз комига тортадиган аждаҳо» – халқ турибди. Заҳҳок ана шу минглаб ковалар турганидан ваҳимага тушади.

Фирдавсийда бу кичик, лекин муҳим ўрин йўқ. Таржимон киритган бу штрих dostonнинг халқчиллигини, ғоявий кучини оширган. Лекин унга қарамай бу ерда таржимон муҳим бир элемент – Кованинг амалдорлар томонидан Заҳҳокни «одил шоҳ» деб тарқатган ёрликни йиртиб-топтаб кетишини, бозор бошига бориб халқни тўнлашини эътибордан четда қолдирган. Кова ўғилларини олиб уйга келгач, қилмишидан пушаймон бўлади: «Эртага аждодим билан ўлтүрүр», деб пешдоманини бир ходага боғлайди ва «нима бўлса-бўлсин» қабилида «ё Фаридун» шиори билан шахардан ташқарига қараб юради. Лак-лак азобдийда халқ унга эргашади. У ёқдан Фаридун Кашвод билан

---

¹ Ўша қўлёзма. 115-б ыарак.

келади. Воқеанинг давоми «Шоҳнома»дагидек баён этилган. Заҳҳокнинг банд этилиши ва бошқа тафсилотлар аслига мувофиқ ва тушунарли.

Таржимон Фаридун ўғилларини Яман маликаларига уйлантириши воқеасини ташлаб кетиб, Салм, Тур, Эражга ном қўйиш тафсилотини берган. Салм ва Тур таржимада Эрон тахтига бўлган ҳислари учун эмас, балки ўз ўлкаларининг табиати, одамлари ёмон бўлгани, яъни узоқ ва нотинч ерларга тушиб қолганлари ва Эраж фароғатда яшаётгани учун унга қасд қиладилар. Оригиналга зид ўларок, Салм ва Тур Эражни ўз наздларига юборишни илтимос қилиб отасига 72 марта мактуб йўллайдилар; ёлгончилик, алдамчилик ва фирибгарлик қиладилар. Ҳеч бўлмагач, «бедониш» Тур ўз ўгли Санонни уйлантирмоқчи бўлиб, Фаридунга чопар юбориб, Эражни тўйга жўнатишни сўрайди. Отасининг ман этишига қарамай, Эраж акалари олдига боради. Акалари Эражни тоғ орасига овга элтадилар ва юз таъна-маломатлар билан қатл этмоқчи бўладилар. Лекин Эраж уларни бундай қабих ниятдан қайтармоқчи бўлади. Таржимон оригиналдаги сюжетни изчил давом эттирмаса ҳам, унинг руҳи ва ғоясини сақлаб қолган. Акаларининг таҳликасини кўрган Эраж уларга насиҳат қилади. «Шаҳзода Эраж айтди: «Эй биродарларим! Бул тариқа сўзларни хотирингизга келтирманларким, шоҳ эшитса озурдахотир бўлулар. Невчунким, шоҳ Сизларни улуғ деб юрт вилоят берди ва мени боши кичик деб ўзининг хизматида сақлади. Агар муддаонгиз Эрон мулки бўлса, ул ҳам сизларга тааллуқ топар. Мен ҳар қайда бўлсам Сизларга хизматкор турурмен, мани мулк, вилоят бирла даҳлим бўлмас турур. Эмди мақсадингиз дунё ва мулк турур, бу хангома сизларга муяссар бўлур».

Эраж «мени боши кичик деб ўзининг хизматида сақлади» дейиш билан ўзининг тож-тахт эгаси эмаслигини уқдирмоқда. Достон бошида ҳам таржимон шоҳ Эражни «ўз ёнида сақлади» деган ва Фаридуннинг хали тахтни Эражга бермаганлигини қайд этган. Фирдавсийда эса Фаридун ўғилларига мамлакатни тақсимлаб тахтдан воз

кечади, Эрон Эражга тегади. Воқеа таржимада бир оз бошқачароқ талқин этилган. Лекин Эражнинг акаларига айтган гаплари ва уларнинг таъна-маломатларидан Эражнинг шоҳлиги сезилиб туради.

Акалари Эражнинг жонига қасд қилмоқчи бўладилар. «Эраж зор-зор йиглаб айтади: «Эй биродарлар! Дунёнинг вафоси йўқтурур, бир неча мадора қилиб, охири хароб турур, Худодин кўрқинглар, қиёматдин андиша қилинглари, манинг йигит жонимга раҳм қилинглари, анга раҳмингиз келмаса, бори қари отангларга раҳм қилинглари, бу ўтар дунёда ўзингизни бадном қилманглари, бу лаънатномани қиёматга бўйнингизга олманглари»¹. Аммо Эраждаги бу гуманизм ва яхши ниятлар қотилларнинг дилига таъсир этмайди, улар барибир қора ниятларини амалга оширишга киришадилар. Шу ерда таржимон оригиналдан батамом чекинади. Ов пайтида Тур ханжар уриб Эражни ҳалок этади. Гарчи таржимон Салм ва Турнинг қабих ва ифлос шахслар эканлигини янада бўрттириб кўрсатиш мақсадида воқеани ўзгартирган бўлса-да, ортиқча тафсилот ва нурсиз баёнлар жуда кўп ва чўзилиб кетган. Аслида эса Турнинг ўглининг тўйи, овга чиқиш тараддуди ва бошқа воқеалар дostonнинг на сюжети, на ғоясига ҳеч қандай ижобий ҳисса қўша олмайди.

Фаридуннинг Эраж гамида нола-фигон чекиши, Манучехрнинг шоҳ бўлиб Салм, Турни ўлдириши бирмунча тўғри, лекин бадий саъз таржима қилинган. Манучехр шоҳлигига янги ва ярим афсонавий мистик воқеалар ҳамда Сомнинг турли саргузаштлари илова қилинган. Улар оригиналга деярли мувофиқ келмайди. Фақат Золнинг туғилиши, унинг Судобага бўлган севгиси композиция ва сюжети нуқтаи назардан бўлмаса-да, асосий ғояни сақлаб қолиш жиҳатидан оригиналга бир оз мувофиқ келади. Лекин дostonнинг асосий ғоя ва мазмунини бера билишда ҳам турли қарама-қаршиликлар бор.

Чунончи, Золнинг тутилиши ва унинг тасвирида худди шу ҳолга дуч келамиз. Малика туғади, уни неча кун Сомга

---

¹ Ўша қўлёзма, 147-а варақ.

кўрсатмай юрадилар, лекин охири кўрсатишга мажбур бўладилар. «Кўрдиким, бир ўғлон таваллуд қилибтурур, тамоми азбоси қатрон мисоллик қил чиқиб турур...» Ниҳоят хафа бўлади ва газабланиб, «бир қўлида ўғлонни оёқидан тутуб чарх бериб отиб юборди. Рост-ялғони ровийнинг бўйнига турур. Айтурким, ўғлон биёбони қазо ва қадарга келиб тушти»¹.

Бизнингча, таржимон «Шоҳнома» ва унинг қаҳрамонлари билан боғлиқ бўлган афсоналарни яхши билган. Лекин уларнинг ҳақиқатлигига шубҳа билан қараган. Шунинг учун Золнинг туғилиши билан боғлиқ ривоятларни берган-у, унинг рост-ёлғонлигини «ровийнинг бўйнига» юклаб ўзини масъулиятдан озод этган, достоннинг давоми эса оригиналга мувофиқ келади.

Таржимада Симурғнинг Золга меҳрибонлиги, уни авайлаб тарбиялаши жуда бўрттирилган, инсондаги фарзандга бўлган меҳр-муҳаббат, мушфиклик ва бошқа хислатлар унга кўчирилган. Симурғ болаларини «кунда тўрт юз, беш юз филу гург ва шеру паланг ва бабру йўлбарс билан боқади... Ҳар вақтким, Симурғ осмондан пайдо бўлур эрди, ҳаммадан бурун (Зол) момо деб фарёд қилур эрди. Симурғ келиб ўтургон баробари югуриб Симурғнинг қўйнига кириб, «маможон» деб бўйнидан кучоқлаб юзларидан ўфуб, гесулари бирла ўйнаб ўлтурур эрди»².

Симурғ Золни ўз болаларидан юқори даражада тарбиялайди. унинг «Гаршасп авлодидан» бўлгани учун 72 тилни билиб олади. Онаси олиб келган дастлабки кунда чоғалар болани севиб қолганлари учун, энди рашк ва алам ўтини оналарига таъсир эттира олмайдилар. Сомнинг тушида ўғлини кўриши ва уни ахтариб топиши «Шоҳнома»дагидек берилган. Лекин бунда у Симурғ билан курашиб, уни енгач, ўғлини бандга тушириб, олиб кетади. Симурғ ҳам тақдирга тан бериб, «...Сомга кўп насиҳатлар қилиб айди: Эй Сом, ҳар сўзни Достон айтса, қабул қилиб, анинг сўзига амал қилғил. Достон донишманд турур, мен ўн бир

¹ Ўша кўлёзма, 241-б, 242-а бетлар.

² Ўша кўлёзма, 243-б, 244-а бетлар.

йил анга мехнат қилибмен, етмиш икки тилни ўргатибмен, фалакнинг розини билур, тамоми илмларда мохир ва комил турур. Ва яна бу ким тўрт минг тўрт юз қирқ тўрт йил умр кўрар... Ҳар иш қилсанг анинг маслаҳати бирла қилгил, токим ишинг ривож бўлғай»¹. Демак, Золнинг баҳодирлиги, донишмандлиги ва ҳар ишда мохирлиги ана шу Симурғнинг тарбияси туфайлидир.

Сом ўғлини келтиради. Унга ном қўйиш масаласида турли тортишувлар бўлади ва охири мўъбадларнинг маслаҳати билан «Сочининг оқлиқи қариликнинг аломати турур, юзининг қизиллиқи йигитликнинг аломати турур. Эмди биз дostonга Золи Зар од қўйдуқ»².

Фирдавсийда Сом вояга етган Золга Сеистонни топшириб, Гургсарлар жангига кетади. Таржимада эса, Сом Золни Манучеҳр олдида қолдириб, ҳеч қаерга чиқарманглар, деб Гургсарга равона бўлади. Золнинг Кобулга бориб, Рудобани севиши ҳам бир оз фантастик тусда берилган. Севгида Золдан кўра Рудоба биринчи ўринга чиқиб қолган. Чунончи, Зол аҳд-паймон қилиб Сеистонга қайтиб, узоқ тўхтаб қолгач, Рудоба эзилади, 3 марта мактуб ёзади. «Кабутарнинг қанотига хат битиб» юборади. Лекин Зол то Сомдан мактуб олгунча ва Манучеҳр рўхсат бермагунча, қиздан хабар олмайди, ундаги ҳаяжон, севги изтиробни сезилмайди. Манучеҳр билан Зол, Сом билан Зол ўртасидаги зиддият, икки ёш севгиси билан авлод-аждодлар одати ўртасидаги кураш, Сомнинг онгидаги зиддият ҳам таржимада акс этай қолган. Оригиналда Сом ўғлининг севгисини қўллаб-қувватлай деса, ота-бобосини ўлдирган Заҳҳок авлоди билан чатишишга тўғри келади, шахсий ғурур, авлод-аждод обрўси бунга йўл бермайди; бу никоҳга розилик бермайин деса, ягона ўғлининг хоҳишини рад этиш ҳам қалбига азоб беради. Мана шу зиддият таржимада ўз ифодасини топмаган. Сом билан Манучеҳр Золга насиҳат қилиб, бу никоҳнинг бўлиши мумкин эмаслигини Заҳҳокнинг саргузашти билан боғлаб

---

¹ Ўша қўлёзма, 258-б, 259-а бетлар.

² Ўша қўлёзма, 263-бетлар.

тушунтирмоқчи бўладилар. Чунончи, Сом Золнинг мактубига ёзган жавобида шундай дейди: «Меҳроб шоҳ биз жамоатга ва шоҳ Манучехрнинг авлодига душмани қадим турур. Невчунким, Меҳроб шоҳ Заҳҳоки тозининг авлодидан турур. Биз халқнинг боболаримизни Заҳҳок ўлдириб турур... Ҳеч вақтда биз халқ бирла дўст эрмас турур... Яна Зол бориб Кобул шоҳнинг қизини олур эркон»¹.

Сомнинг жавоб мактубининг ғояси, мазмуни аслиятга мувофиқ келади. Таржимон эркинликка ортиқча йўл бериб, баъзан қарама-қарши фикрларни баён қилади. Достоннинг бошида Зол Бахроми Кобулийнинг қизига ошиқ бўлди, деб шоҳ номини хато кўрсатган. Зол Рудобанинг хусн-латофатини эмас, учиб кетаётган ғозларни моҳирона уриб туширганини кўриб ошиқи беқарор бўлади. Канизакларнинг Рудобадан кимни севишини сўраши, Золнинг Рудобанинг хонасига ухлаб ётганида кириб келиб бўса олмоқчи бўлиши ва бошқа тафсилотлар чинакам севги таронаси бўлган бу достоннинг ғояси ва бадий қимматига путур етказган.

Золдаги севгига садоқат, бу йўлдаги ҳар қандай ғов ва қийинчиликларни енгиб ўтишда шижоат ва барқарорлик таржимада деярли кўринмайди. Шунинг учун ҳам, у Манучехр билан Сомнинг насиҳатига қуйидагича жавоб беради: «Зол айтди: «Эй шаҳриёр! Ори Сизнинг сўзингиз маъқул турур. Мен аввалда билмайин анинг бирла аҳд қилибмен. Эмди агар аҳдимга вафо қилмасам, қиёматгача бадном бўлурмен»². Демак, Золнинг севгиси барқарор эмас, агар у Меҳроб Заҳҳок авлодидан эканлигини билганида, Рудобани севмаслиги мумкин эди, яъни унинг севиш-севмаслиги бир ихтиёрий нарса. Бунинг устига, Зол «қиёматгача бадном бўлиб қолишдан» кўрқиб аҳдига вафо қилмоқчи, холос. Масаланинг бундай талқин этилиши Фирдавсий достони ғоясини пасайтирган ва кучсизлантирган. Рудоба эса севгида садоқатли, чидамли, бу дунёда «Золдан ўзгани демайдиған» бир маъшуқадир. У Зол келмаса, ўз Сеистонга боришга тайёр. Таржимада

¹ Ўша кўлёзма, 273-а бет.

² Ўша кўлёзма, 273-а бет.

Меҳроб билан Синдухт, Рудоба билан Меҳроб ўртасидаги гоъвий тўқнашув, Манучехрнинг Золни ақл-дониш, сипоҳгарчилик, тадбиркорликда имтиҳон қилиши ва бошқалар кискартирилган.

Нурмуҳаммад «Шоҳнома»га кейинчалик қўшилган қўшимчалар, унинг мотиви билан боғлиқ афсоналарни Рустамнинг туғилишига қўшиб юборган. Юқоридаги сингари хислатлар бошқа дostonлар таржимасига ҳам хосдир. Уларни оригинал билан мукаммал қиёсий таҳлил этиш маҳсус тадқиқотни талаб этади. Ўзбек адабиёти тарихида у ёки бу ўтмиш обидасининг жанрини, вазнини ўзгартириб таржима қилиш анъанаси узоқ тарихга эга. Нурмуҳаммад Бухорийнинг «Шоҳнома»си ҳам ана шу анъананинг давоми сифатида вужудга келган. Баъзи ўзгариш ва ўзлаштириш билан насерга айланттирилганига қарамай, бу таржима «Шоҳнома»ни ўзбек халқига манзур қилишда ўзига хос вазифани ўтаган.

ШОҲ ҲИЖРОН ТАРЖИМАСИ ХУСУСИДА

Ҳозирга қадар Ҳаким Абулқосим Фирдавсийнинг безавол “Шоҳнома”си ўзбек тилига Ҳасан Муҳаммад, Нурмуҳаммад Бухорий, Мулла Фозил Хомуший, Шох Ҳижронлар томонидангина халқ киссалари йўлида – назм ва наср аралаш усулда мукаммал таржима қилинган. Улардан Хомуший таржимаси 1903, 1906, 1909 йилларда тошбосма усулида уч мартаба чоп этилган ҳамда бир неча марта китобат қилинган. Унга себзорлик наққош Уста Абдурахмон кўплаб миниатюралар чизган. Қолган таржималар эса ягона дастхат сифатида Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги илмий тадқиқот институтида сақланмоқда. Бундан ташқари, Россия Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург филиали қўлғемалар хазинасида “Шоҳнома”нинг 1810 йили Қашқарнинг Қорақишлоқ мавзеида бажарилган. 1300 саҳифадан иборат туркийча насрий таржимаси ҳам мавжуд.

Биз азиз китобхонларни “Шоҳнома”нинг Шох Ҳижрон қаламига мансуб таржимаси мундарижаси билан

мухтасар таништириб ўтамиз. Шоҳ Ҳижрон XVIII асрда яшаб ўтган андижонлик шоир ва адибдир. Сарчашмаларда унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот йўқ. Юқорида таъкидланганидек, Хомуший “Шоҳнома” таржимасининг муқаддимасида асарни Шоҳ Ҳижрон ўзбек тилига таржима қилгани ҳақида хабар бериб, “носири аҳли маннон ва халифаи раҳмон Хўжа Жаҳонхўжам топшириғи” билан ёзилган бу асар “жузв жилддин, варақ жузвдин мутафарриқ бўлиб” ўқийдиган ҳолатда эмаслиги ҳақида ёзиб қолдирган, холос. Беруний номидаги Шарқшунослик институти ходимлари 1984 йили андижонлик бир ўқитувчидан “Шоҳномаи туркий”ни харид қилиб, хазинага келтирадилар. Биз кўлёмани синчиклаб ўқигач, у Шоҳ Ҳижрон таржимаси эканлигини аниқладик. Таржима “Шоҳнома”нинг ҳаммасини қамраб олган. Бундан ташқари унинг таркибига Сухробнинг ўғли Барзу, унинг ўғли Жаҳонгир, Жаҳонгирнинг фарзанди Қаҳрамонлар ҳақидаги саргузашт қиссалар ҳам кўшибсингдириб юборилган. Китоб охирига муаллифнинг катта ҳажмдаги “Қиссаи Дороби Зарринкамар” саргузашт қиссаси ҳам илова қилинган. Демак, Шоҳ Ҳижрон таржимадан ташқари, мустақил асар яратган.

Афтидан Шоҳ Ҳижрон таржимасига “Шоҳнома”нинг Бойсунқур нухасини асос қилиб олганга ўхшайди. Зероки, унга “Бойсунқур сўз бошиси” илова қилинган. Таржима халқ қиссалари услубида – назм ва насрда бажарилган. Асосий воқеалар: подшолар салтанатдорлиги тафсилотлари, “Шоҳнома” таркибида келадиган мустақил ҳикоялар, қаҳрамонлар саргузаштлари насрда хийла жозибали ва ўқишли қилиб тасвирланган. Аммо жанрлар, баҳодирларнинг яккама-якка олишувлари, лирик муқаддима, лирик қистирма ҳамда лирик чекиниш моҳиятидаги шеърлар, панд-насихатлар – “Шоҳнома” вазни мутақорибда кўчирилган. Шоҳ Ҳижрон таржимаси ўзбек китобхонларига яқинлаштириш, ўқишли қилиш учун халқ насрига хос “бурунги ўтган замонда”, “келтирубдурларким”, “эмди булар йўлда кетатурсун, сўзни ўзга ердин эшитинг”, “эмди буларни бу ерда қўйиб, ўзгалар ҳақида эши-

тинг”, “баёни воқеа бу турур” сингари муқаддима, беголовчи ибора, жумлаларни матнга табиий суратда омухта қилиб юборган. Таржимоннинг ютуғи шундаки, насрий баён жараёнида Фирдавсий дostonлари сюжети, образлар тизими, улардан кўзланган юксак гоёларни, хусусан, асл матн бадиий қудратини мантикий изчилликда муқаммал ифодалашга эришган. Таржимани ўқиган китобхон Рустамдаги баҳодирлиру жасоратни, элсеварлигу ватанпарварликни, Сиёвушдаги инсондўстлигу сулҳсеварликни, Афросиёбу Исфандиёрлардаги жангжўйлик, зулмқорлигу тақобурликни яхлит тасаввур эта олади. Хусусан, Исфандиёр сиймосидаги амалпарастлигу калтабинлик, такаббур, ўглидан айрилган Таҳминанинг замину замонни ларзага келтирган ноласи Шох Ҳижрон қаламидан гоётда таъсирчан ва ҳароратли чиққан. Фирдавсий пандномалари таржимаси ўқувчида катта қониқиш ҳосил қилдиради. Бизнинг назаримизда, шоир жангу жадаллар, оломон муҳорабаларнинг шеърий таржималаридан анча тажрибали, салиқали дostonнависдек намоён бўлади. Адибнинг “Қиссаи Дороби Зарринкамар” асари махсус ўрганишни талаб қилади. Зероки, асар қисса ичида қисса шаклида, ўнлаб ҳикоятлардан фойдаланиб битилган саргузашт роман бўлиб, ўзига ҳос тил ва услубга, бадиий нафосатга эгадир. У барча саргузашт қиссаларига ҳос услубда – наср ва назм аралаш тарзда битилган. Унда мумтоз насримизнинг барча унсурлари мужассамланган.

Қуйида андижонлик шоир ва ёзувчи Шох Ҳижрон таржимасидан бир парча ўқийсиз.

Барзу билан Исфандиёр жанги

Барзу хоби гафлатдан уйғониб, бир наъраи дилсўз жигардин тортти. Ҳамма хизматқор ва фарзандлари Барзу хузурига келдилар. Буюрдик: Менинг аслаҳамни келтурунглар. Подшоҳ Кайхусравдан менга башорат бўлди, деб аслаҳан гаронни ўзига дарбар айлаб, курраи рахши Сухробни зин қилиб, рокиб бўлиб, Сеистоқ жонибига равона бўлиб, боди сарсардек ўзини шаҳарга олди. Назм:

Бу Барзу миниб Раҳими Сухроби ял,
 Етиб келди Зобулга бўлмаи ҳаял.
 Ки бир пуштага чиқди, қилди назар
 Кўриб Сеистон аҳлини сарбасар.
 Шаҳардин бу кўҳга ўрлаб зўбор,
 Ки зулм айлаб Исфандиёр нобакор.
 Бу шаҳар ичи пур нола бирла фигон,
 Халойиқ дебон: “зулмдан чиқди эсон”
 Бу ҳолни кўриб шер Барзў дажам,
 Чекиб оҳ, давронга тортиб алам.
 Деди: англагил, эй ҳаромзода шум,
 Не қилди сенга Сеистон, марзу бум?
 Ки маккор, инсофи йўқ, кўрнамак,
 Манга фарздурур неча сўз демак.
 Қўл инг бу бўстон аҳлидин,
 Тутай ман санга майи ажаб захридин.
 Агар паҳлавон лоф-қофтин десанг,
 Манинг бирла жанг қил, қадайман хаданг.
 Бу Исфандиёр тутди овозга гўш,
 Таниб паҳлавонни, чиқиб ақлу хуш.
 Бўлуб чехраси наърадин қаҳрабо,
 Етиб келди Барзуга боди садо.
 Деди: шаҳри Чин сори борган маҳал,
 Кичик эрди ёшим қилиб мен жадал.
 Ки ул вақт манга Барзу толиб эди,
 Олиб панжа, жангимга голиб эди.
 Бу ҳол тотибдур ёшим баркамол,
 Бобосини жанг бирла қилдим завод.
 Таҳамтанга қилдим бу ранг кор-зор,
 Бу Барзунни қилсам керак хору зор.
 Дебон ваҳм қилмай яна жанг тузуб,
 Улуғ паҳлавонларни ердин узуб.
 Юрур эрди дарёи жанг ичра маст,
 Уруб халқни айлади ерга наст.
 Қараб Барзу бу нобакор ҳолига,
 Такаббур билла ажаб пиндорига.
 Ғазабнок ўлуб Барзун аждаҳо,
 Хадангини қилди бу шумга раҳо.

Сипар қилди дастини Исфандиёр,
Ва бу тир дастини қилди шикор.
Кафи дастини захм этиб тири тез,
Вужудига бу ўқ солиб растахез.
Қочиб жанг еридин гурезон ўлуб,
Кафи дасти захмидан ҳайрон ўлуб.
Ани қочқали қўймади тезгир,
Олиб сарраҳини Барзуи далер.
Кел, Исфандиёр, айла мен бирла жанг,
Тўкай обрўйинг била ному нанг.
Ки девона сакдек талаб шаҳар аҳлин,
Ки йиртиб, узуб халқнинг танларин,
Қаён кетти ул Рустами достон.
Наримоннажоду диловар замон,
Нечукдан жавоб бермади Достон.
Қилур эрди жонингни дўзах макон,
Дедики, бу Барзуга Исфандиёр.
Таҳамтани қилдим ажаб хор-зор,
Йиқиттим ер устига жанглар қилиб.
Қочиб кетти иликимдин жанглар қилиб,
Бу Рустамга бердим омон жанг кун.
Танидин жудо қилмадим бошини,
Бу жангдин Завора доғи беҳабар.
Қилиб лашкаримизни зеру забар,
Уруб, ўлтуруб ики ўғлум Завор.
Бу фарзандими этти ажаб хор-зор,
Бу фарзанд фироқига мотамдамен.
Шаҳарни бадалга нобуд эткамен,
Ки авлоди Рустамни зоеъ қилай,
Не хўб келдинг, эй Барзуи дажсам.
Амуди амадла айлай вужудинг адам,
Жавоб берди бу шери найрамнажот.
Сўзим англа, оташпараст баднажот,
Не ҳаддур сенга сағи нобакор.
Мани бирла айларам, деб корзор,
Чу олдимда йўқдурур вужудинг сени.
Амудда узай тору пудинг сени,
Бошингга урай ман ба гурз ончунон.

*Бориб дўзах оташида топгил омон,
Дебон олди тишига гурзу амуд.
Ки титраб замин, балки чархи кабуд,
Ки рокиб ўлуб Раҳии Сухробга.
Аду жони чун тушти гирдобга,
Бу майдонни Раҳи пиле давр олиб.
Анинг ҳайбатидин жаҳон кўзголиб,
Бошига етиб келди Барзуи далир.
Бу Барзу номи, балки мункар-накир,
Ажаб эрмас эрди кўрқмоқи.
Бу зўр эрур мункар-накир тўқмоқи,
Анодин тугилмас бу ранг паҳлавон.
Жаҳонофарин қудратидин нишон,
Агар бўлса Исфандиёрдек ҳазор.
Амуди шамол қилур хоксор,
Бу Исфандиёр кўрди шакли ажиб.
Тақобул бўлуб турди жонидин кечиб,
Чу тортиб бошига сипар етти қот.
Вужудида тоқат, не қолгай сабот,
Адунинг сипар тутмоқини кўруб.
Ғазабнок ўлуб чехрасини тугуб,
Уруб наъраи раъдвор фили маст.
Ғазабдин қилиб кўзларини аласт,
Бу лашикарда зани ҳомила сад ҳазор.
Бўйидин тулуб, ерда олди қарор,
Бу ҳайбат садолар солиб растаҳез.
Жаҳон ичра девлар қочиб тез-тез,
Биёбону дашт ила Кўҳи Қоф тоб.
Ки титраб замин бўлди мисли симоб...*

ФИРДАВСИЙ ВА ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Классик маданий мерос ва халқ оғзаки ижодига меҳр қўйиб, унинг илғор анъаналаридан ижодий файз топган ўзбек ёзувчилари Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»сига ҳам гоётада қизиқиш билан қараганлар. Фирдавсий қаламга олган мавзу ва образлар ўзбек шоирларига бир илҳом манбаи ёки фикр ифодалашга бир восита сифатида хизмат қилган.

Забардаст адиб, оташнафас шоир Ғафур Ғулом назм ва насрда Шарқ халқлари адабиётининг қутлуғ анъаналаридан баракали файз топган, анъанавий образ ва бадий-тасвирий воситалардан ўзига хос бир новаторликда фойдаланган. Маълумки, Фирдавсий «Шоҳнома»нинг хотима-сида олий қасрлар вақтлар ўтиши билан қуёш, қор-ёмғир таъсирида нураб кетажаги, аммо шеърятдан ўзи қурган қаср эса мангу барҳаёт қолажагини таъкидлаган эди:

*Биноҳон обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пайафкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам.*

Мазмуни: Обод бинолар ёмғирдан, қуёш нуридан хароб бўлиб кетади. Мен шеърдан яратган қаср шамолдан ҳам, ёмғирдан ҳам зарар кўрмайди. Бундан кейин мен асло ўлмайман, чунки сўз уруғини сепиб экканман.

Ғафур Ғулом «Ассалом» шеърида ана шу фикрнинг янгича оҳанг ва моҳиятда давом эттирганини кўрамиз:

*Қуюнлар, ўту сув, яшин, зилзила
Олий биноларни қилурлар барбод.
Аммо биз асосин кўйган бу олам
Олам сўнгигача қолажак обод.*

Бундан ташқари шоирнинг Садриддин Айнийга бағишланган ҳамда Тошкент ҳақидаги шеърларида ҳам буюк Фирдавсий даҳосининг таъсири сезилиб туради.

Маълумки, Фирдавсий Шарқ дostonчилигида биринчи бўлиб афсонавий қуш Симуруғ образини яратди. Ғайритабиий куч ва қудратга эга бўлган бу парранда Золнинг чақалоқлиги даври тасвиридан то Исфадийёр дostonигача бўлган воқеаларда иштирок этади. Симуруғ ҳамиша Золи Зар ва унинг авлодларига энг оғир дамларда кўмаклашади. У одамдай гапиради, жангу жадалларда Золи Зар ва Рус-

тамга ёрдам беради, гоҳ донишманд табиб шаклида ҳаёт мушкулотларини ҳал этишда инсонпарвар кишиларга йўл-йўриқ кўрсатади. Фирдавсий тасвирича, Симурғ фалақда парвоз қилса, оламни зулмат қоплайди, замин у замон ларзага келади. У кимсасиз саҳро ўртасидаги тоғ чўққисига уя курган:

*Бир тоғ бўларди, Элбурз деган тоғ,
Қуёшга яқин-у, ердан кўп узоқ.
У ерда Семурғ уяси ҳам бор,
Унда бирои киши топилмас зинҳор¹.*

«Шоҳнома»да Симурғнинг осмонда учиб юриши ёки Золнинг даъвати билан ногаҳон пайдо бўлиши куйидагича тасвирланган:

*Қоронгулик бўлди зум ўтмай ҳаво,
Семурғ учиб келди у фармонраво.
У қора булутдай ёзди қанотин,
Зулматга чулғаб ой, қуёш ҳаётин².*

Атоқли ўзбек шоири Ҳамид Олимжон ўзининг «Семурғ» достонини ёзишда ўзбек халқ оғзаки ижодидаги сюжетлардан кенг фойдаланиш билан бирга Фирдавсий даҳосидан ҳам баҳраманд бўлган. Зероки, ёшлигидан халқ даҳосига меҳр кўйган шоир Фирдавсий асарининг аслини, «Шоҳномаи туркий», «Рустами достон» китобларини эшитган ва ўқиган бўлиши керак. Достонда Ҳамид Олимжон Бунёднинг Симурғ масканига бориб қолиши, полапонларга хужум қилаётган илонни ўлдириб, уйкуга кетгач, Симурғнинг осмони фалақда пайдо бўлишини тасвирлар экан, уларда «Шоҳнома»га ҳамоҳанглик сезилади. Бу асарда ҳам Симурғ кимсасиз саҳродаги ёлғиз дарахтга уя курган. Асарда қушнинг осмонда пайдо бўлиши куйидагича ифодаланган:

¹ Абулкосим Фирдавсий. Шоҳнома. I китоб. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., Т.: 1975. 269-бет. III. Шомухамедов таржимаси.

² Абулкосим Фирдавсий. Шоҳнома. I китоб. Ғ. Ғулом номидаги Адабиётга санъат нашр., Т.: 1975. 304-бет. III. Шомухамедов таржимаси.

*Қўзгалган каби бўрон,
Гувиллаб қолди осмон,
Яшин учгандай бўлди,
Пода кўчгандай бўлди,
Кўкни тутиб қаноти,
Бутун оламнинг оти -
Семург қуш келиб қолди¹.*

«Шоҳнома»да тасвирланган Симург билан Ҳамид Олимжон дostonидаги образда мушгараклик мавжуд. Ҳар икки асарда ҳам Симург инсонга дўст, ҳамдам, яхшиликка яхшилик қайтаради, энг оғир кунларда инсон билан бирга бўлади. Фирдавсийда Симург болаларининг хоҳиши билан Золни боқади, парварниш қилади, тил ўргатади, билим беради. Одам жаҳолатга йўл қўяди, қуш адолат йўсинини тутади. У Рустамга аждар, девларни, ҳатто Исфандиёрни енгишда ҳам яқиндан мададкор бўлади. Ҳамид Олимжон дostonда чин севгидан йироқ, жаҳолатга гирифтор бўлган хон қизи Паризод шартни бажарган Бунёдни қабул эгмай унинг ҳалок бўлишини истаб, дев жангига юборади. Инсон разолатга қўл уради, Симург эса Бунёдни жасорат сари йўллайди. Бунёдни дев масканига элтган Симург жасур йигитнинг ғалабасига тарафдорлик қилади. Симургнинг қаҳрамон йигит билан муомаласи ҳамда Бунёднинг дев билан яккама-якка олишуви ва ғалабаси тасвирида «Шоҳнома»га ҳамоҳанглик бор. Демак, Ҳамид Олимжон «Семург»ни ёзишда туркий халқлар фольклори материалларидан завқ олиш билан бирга буюк Фирдавсий «Шоҳнома»сидан ҳам маълум даражада илҳомланган, дейиш мумкин. Умуман, Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон», «Ойгул билан Бахтиёр» ҳамда «Семург» дostonларидаги бадий-тасвирий воситаларда, ёзувчи услубида халқ дostonлари таъсири кучли эканлиги тадқиқотчилар томонидан исботланган. Фирдавсий бевосита халқ оғзаки ижодидан ёзиб олган сюжетлар асосида яратган дostonларни:

---

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. 2-том. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., Т.: 1971. 210-211-бетлар.

*Қадим замонларни этиб намоеън,
Сўзлаб берай энди ажиб бир дoston¹,*

– сингари зачин характеридаги байтлар билан бошлайди.
Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» достонидаги:

*Сўйлаб берай Зайнаб ва Омон,
Севгисидан бир янги дoston,-*

мисралари оғзаки ижод асарларига хос ана шу хислатнинг бевосита анъанаси – янгича давомидир.

Атоқли шоир, забардаст драматург, нуктасанж аллома Мақсуд Шайхзода Шарқ адабиётининг донишманди, унинг илғор анъаналаридан завқ олган санъаткор эди. Шоирнинг «Еттилик балладаси», «Чироқ», «Искандар Зулқарнайн», «Тошкентнома» сингари баржаста асарларида биз ана шу сарчашмадан баҳраманд бўлганлигини кўрамиз. Агар «Тошкентнома»да шоир «Шоҳнома»да Фирдавсий таърифлаган Рустами дostonгина торта олган «Камони Шоший»ни тилга олса, «Еттилик балладаси»да еттилик халқ афсоналарини бирма-бир эслаб ўтиб ёзади:

*Сўнгра менга нақл этганди Фирдавсийнинг ўзи,
роstdан,
Кайковусни излаганин етти манзил босиб Рустам...
Бир манзилда дев ўлдирган, бир манзилда арслон
тилган,
Бир манзилда қув маккора жодусидан у қутулган².*

Балладада шоир етти йиллик режалар давридаги ўзбек халқининг улуғвор, яратувчилик қудратини олқишлаб, халқ афсоналари қай даражада гўзал бўлмасин, уларда таърифланган етти кунлиларнинг «Барчасига алишмайман етти йилим бир ҳафтасин» деган хулоса чиқаради. Бу асар Шайхзоданинг бутун араб ва форсий тилдаги адабиётни,

¹ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома, I китоб. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., Т.: 1975. 139-бет. Ш. Шомухамедов таржимаси.

² Шайхзода. Асарлар. 2 том. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., Т.: 1971. 344-бет.

халқ оғзаки ижодини ғоятда чуқур билганини, «Шоҳнома»ни қайта-қайта мутолаа қилганлигини тасдиқлайди.

ФИРДАВСИЙ ҚАҲРАМОНЛАРИ САҲНАДА

Улуғ гуманист шоирнинг ажойиб дostonлари барча илм-адаб аҳли қатори бастакор ва драматурглар эътиборини ҳам ўзига жалб этди. Ўтган асрнинг йигирманчи йилларининг бошларидаёқ «Шоҳнома» таржималари билан бир қаторда қўшни қардош республикаларда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам Фирдавсий дostonлари сюжетлари асосида илк саҳна асарлари яратилди.

Чунончи, 1905 йили Озарбайжон драматурги Шамсиддин Сомибей «Коваи оҳангар ёки Кова» драмасини яратди ва у Боку саҳналарида муваффақият билан кўйилди. 1908 йили эса шоир ва драматург Озар «Дostonи Сухроб ва Рустам» номли тўрт мажлисдан иборат бўлган саҳна асарини яратди. Драматург асарда ўз шеърларидан фойдаланган: у 1909 йили Бокуда Ҳошимбей томонидан нашр этилган «Иттифок» газетасида эълон қилинган. Асар шеърини йўл билан ёзилган бўлиб, саккиз юз байтдан иборат. Ўша йили Рашид Афандизода таржимаси асосида машҳур бастакор Узиер Ҳожибеков «Рустам ва Сухроб» операсини яратади ва у Боку саҳналарида кўйилади.

1914 йили эса Бокудаги Иттиҳод мактабининг муаллимларидан Мирзо Ризо Воиззода «Дostonи Сиёвуш» номли тўрт пардали бир драма яратди. Асар ўша мактаб муаллим ва ўқувчилари томонидан саҳнага кўйилган. У унчалик шуҳрат топмаган, оммалашмаган. 1938 йили Ҳасан Рифъатов «Кова» помли опера яратишга киришган. Аммо айрим қисмларнигина ёзган, холос.

1934 йили улуғ Фирдавсийнинг 1000 йиллик юбилеи муносабати билан Ҳусайн Жовид «Сиёвуш» трагедиясини яратди. Ушбу асар Азизбоев номидаги драматик театрда саҳнага кўйилган.

Бу саҳна асарлари орасида «Шоҳнома»нинг сермахсул таржимонларидан шоир ва драматург Озарнинг «Рустам ва Сухроб» асари анча муваффақият қозонган. У 60-йилларда ҳам Боку саҳналарида кўйилар эди.

Панжоблик драматург ва публицист Балвант Гаргиннинг ёзишича, ўтган асрнинг охирларида Ҳиндистонда ҳам «Шоҳнома» мотивлари асосида сахна асарлари яратишга интилиш пайдо бўлган. Чунончи, драматург Какхушру Кабралжи томонидан Фирдавсий достони асосида яратилган «Рустам ва Сухроб» пьесаси хинд томошабинлари томонидан илиқ кутиб олинган¹.

Тоҷик драматургиясида «Шоҳнома» дostonларини сахнага олиб чиқиш ўтган асрнинг 30-йилларида бошланди. 1935–1936 йилларда атоқли санъат арбоби Абдушукур Пирмуҳаммадзода билан драматург Ғаии Абдулло «Рустам ва Сухроб» трагедиясини яратадилар ва у Лохутий номидаги театрда хозиргача муваффақият билан кўйиб келинмоқда. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Лохутий либреттоси асосида бастакор С. Балосонян билан Ш. Бобокалонов «Кован оҳангар» операсини яратишди. Мардлик ва жасорат, қаҳрамонлик, халқпарварликка чорловчи, зулм-зўрлик, ўзаро қонли урушларни лаънатлаб, адолат ва осойишталикни тарғиб этувчи бу асарлар тоҷик драматургиясида салмоқли ўрин эгаллаган².

Юқорида таъкидлаганимиздек, ўзбек илм-адаб аҳли орасида «Шоҳнома»га қизиқиш ва у билан ошно бўлиш жуда узок тарихга эга. Фирдавсий асарининг ҳозирги Ўзбекистон территориясида қайта-қайта кўчирилиши, таржимаси ҳам қўлёзма ва нашрий нусхалар сифатида тарқатилиши, тошкентлик Абдурахмон ва бошқа мусаввирларнинг «Шоҳнома»ни ранг-баранг лавҳа, суратлар билан безашлари бу асарнинг халқ орасида янада кенг шуҳрат қозонишига сабаб бўлди. Ана шу қизиқиш ва шуҳрат драматургларни ҳам тўлқинлантиради. Маълумки, 1921 йилнинг охирларида Маннон Уйгур Бухорога келиб профессионал театр труппасини ташкил қилади. Йигирма беш кишидан иборат бўлган бу труппада «Ҳалима», «Андалузнинг сўнгги кунлари», «Кариманинг қотили», «Абулфайзхон» каби пьесалари билан бирга, Ғ. Ниёзийнинг «Шоҳнома»

¹ Балвант Гаргин. Театр и танец Индии. «Искусство», М., 1963. стр. 90.

² Н. Х. Нурджанов. История таджикского советского театра. «Дониш», Душанбе, 1967. стр. 245–256.

мотивлари асосида ёзган «Заҳҳоки морон» деган асари ҳам қўйилган. Аммо бу асар нашр этилмаган.

Фирдавсий асарини сахнага олиб чиққан иккинчи драматург Ғози Юнус Олимовдир. У 1919 йили «Заҳҳоки морон» деган драма ёзади. Асар ўша йиллари «Турон» ва Карл Маркс номидаги театрларда сахнага қўйилган. 1924 йили Самарқанд театри ҳам Садриддин Айний раҳбарлигида «Заҳҳоки марон»ни сахналаштирган.

«ЗАҲҲОКИ МОРОН»

Ғози Юнус ўзбек адабиётида биринчи бўлиб Фирдавсий «Шоҳнома»си достони асосида сахна асари яратган ижодкор. У 1919 йили шоирнинг «Заҳҳок ва темирчи Кова» достони сюжети бўйича «Заҳҳоки морон» фожиасини яратди.

Маълумки, Фирдавсий Заҳҳок достонида зулм-зўрликни, халқни хароб, мамлакатни хонавайрон қилувчи жоҳил, қонхўр шоҳни қаттиқ лаънатлайди; донишманд, халқпарвар, тadbиркор, адолатли ҳукмронни таърифлайди. Достоннинг энг характерли жиҳати шундаки, шоир зулм ва жаҳолатга ақл-идрокни, халқ куч-қудратини қарши қўяди. Хотимада жабрдийда меҳнаткаш халқ оддий темирчи Кова бошчилигида адолат учун бош кўтариб, қонхўр Заҳҳокни тахтдан ағдариб, унинг ўрнига одил Фаридунни қўяди. Бирлашган халқ қудрати олдида зулмат кучлари маҳкум бўлади.

Ану шу юксак халқчил ғояни Ғози Юнус сахна тили орқали оммага тарғиб этади. «Заҳҳоки морон» фожиаси икки бўлимдан иборат бўлиб, ҳар бир бўлак тўрт пардадан ташкил топган. Асар Карл Маркс труппасида бир неча йил давомида мунтазам қўйилган. Муаллифнинг таъкидлашича, «Эски Эрон турмушидан олиб ёзилган тарихий фожа» икки кун қўйилган. Чунки бир кунда қўйиш учун «театр мос бино билан, техникавий ашё билан ҳали таъминланмаган».

Биринчи бўлим тўрт мажлисдан иборат бўлиб, унда Заҳҳок, Темуртош (Заҳҳокнинг отаси, мўйсафид), Шайтон, Боғбон, аскар ва ясовуллар, вазирлар, умаролар, вакиллар ҳамда халқ қатнашади. Бу бўлим Заҳҳокнинг ўз отасини

ўлдириб, тахтни эгаллаши билан бошланади. Шайтон Захҳокнинг елкасидан бўса олгач, у ердан икки илон ўсиб чиқиши, уни, албатта, одам мияси билан боқиш лозимлиги ҳақидаги васият билан тугайди. Иккинчи бўлимда пешдодийлар шоҳи Захҳок, 1-2 вазир, 1-2 умаро, инқилобчи Меҳрос, Кова, унинг хотини Меҳроуз, Кованинг катта ўғли Ишқаш, Кованинг кичик ўғли Шопур, Кованинг кўшниси Бой, Бойнинг хотини Голбод, Шайтон, ҳуру филмонлар, жаллодлар, ясовул бошлиғи, ясовуллар, паҳлавонлар, инқилобчилар, аскарлар иштирок этади. Воқеа Захҳок илонларига ўгиллари ем бўлган темирчи Кова бошчилигидаги халқ кўзғолоши, золим Захҳокни ўлдириб, ўрнига донишманд, тadbиркор, билимдон Фаридунни шоҳ кўтариш билан, зулм-зўрлик устидан адолат ва ҳақиқат тантанаси билан тугайди.

Драмада адолат ҳамда ҳақиқат, нур ва маърифат кучлари билан зулмат ва разолат кучлари ўртасида кескин тўқнашув бўлади. Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари, ички кураши, икки қарама-қарши кутбнинг ўзаро жангида тобора ёрқин ифодаланиб боради. Бош қаҳрамон Захҳокнинг отаси гуманизм байроғи остида иш кўриб келган шаҳаншоҳ, «Халқ унинг юритган тўғри сиёсатидан миннатдор», у бутун фаолиятини халқни фаровон, юртни тинч сақлашга, адолатпешаликка қаратган. У «инсоният дунёсига қилган буюк хизмати, халқпарварликда кўрсатган фавқулудда ғайрат ва матонати» туфайли халқнинг меҳру хурматини қозонади. Лекин ана шу халқпаравар, адолатпеша қаршисида разолат ва жаҳолаг тимсоли – ўз зурриёди Захҳок пайдо бўлади. Захҳок ҳам анча ўқимишли, тadbиркор, камолотга етишган шаҳзода. Аммо ундаги ижобий жиҳатларни психологиясидаги шухрат, бойлик ва мансаб-мартабага ўчлик емириб ташлайди. У тож-тахтни қўлга киритиш йўлида, шаҳаншоҳ бўлиш иштиёқида ҳар қандай пасткашлиқдан қайтмайди: «подшоҳ бўлиш учун дунёда қилмаган макру хийласи» қолмайди. Лекин халқнинг Мардусга бўлган муҳаббати тобора кучайиб, мустаҳкамланиб боради. Мана шу ўринда Захҳок характерининг туб моҳияти, барча қирралари намоён бўлади. У тож-тахтни қўлга киритиш учун «йўлимга

тўғри келган ҳар бир монеликни тағи ва бунёди билан юлиб ташлайман» дейди. Бу монелик отаси – Мардус эди. Заҳҳок подшоҳликни қўлга киритай деса, «фариштадек пок отаси»ни ўлдириш лозим. Падаркушлик қилса, халқ ундан «шаҳаншоҳнинг қонини» тилашидан қўрқади. Заҳҳок мана шу обу оташ орасида қолади, узоқ фикр қилади. Бу руҳий, ички жангда Заҳҳокдаги ҳирс, разолат ғолиб келади. Тўғри, Фирдавсийда ҳам, драмада ҳам бу йўлда унга Иблис – Шайтон Носихи Эмин йўл-йўриқ кўрсатади. Заҳҳок «падаркуш» деган доғдан сиртдан қутулгандек бўлади. У «отамни ўз қўлим билан ўлтурғонимни райя эшитсалар, мани бурда-бурда қилурлар», деб «Мардус таҳорат пайтида қудукқа қулаб» ўлди, деб шоҳона расм билан дафн эттиради. Бу даҳшатли воқеа бутун мамлакатда, сарой аъёнлари ўртасида кучли мотам, изтироб туғдиради.

Драманинг ҳар бир саҳнасида халқ образи, донишманд вазирлар, умаролар образи хийла актив, ёрқин тасвирланган. Улар «халқ вакиллари ва қабила бошлиқлари, «райят юборган вакил»лар билан кенгашгандан сўнггина Заҳҳокни шаҳаншоҳликка тайин этадилар. Шоҳлик тожини кийиб, тахтга ўтирган Заҳҳокда манманлик, гурур ва шуҳратпарастлик тобора илдиз отиб боради. Драматург энди Заҳҳок характери бевосита Иблис – Шайтон Носихи Эмин билан узвий тасвирлайди. Чунки сарой ошхонасининг бош ошпази вазифасини эгаллаб олган Иблис аслида разил ва қонхўр бўлган Заҳҳокни жаҳолат ботқоғи томон судрайди. Шон-шавкат кибри билан маст Заҳҳок Иблиснинг ҳар қандай қабиҳ насиҳат ва йўл-йўриқларини бажонидил қабул этади, бажариб боради. Бу эса Заҳҳокни мамлакат олдида, халқ наздида янги-янги жиноятлар қилишга, халққа, инсониятга қиргин келтирадиган қабоҳат даражасига етказди. Ҳақиқатда ҳам Иблис бўса қилган Заҳҳок елкаларидан чиққан икки илонни фақат одам мияси билан боқиб, тинчитадилар. Мамлакат хонавайронликка юз тутди, халқнинг қирилиб кетиш хавфи туғилади, мазлумларнинг ноласи кўкка ўрлайди, тоқати тоқ бўлади.

Драматург меҳнаткаш халқнинг зулм-зўрликка нисбатан ғазаб-нафратини, ҳақиқат ва адолат учун курашини

хийла мукаммал, таъсирчан тасвирлашга, курашчан, жанговар образини сахна тили орқали яратишга муваффақ бўлган. Драмага инқилобчилар, Меҳрос (инқилобчилар бошлиғи), Бой (Кованинг кўшниси) ва бошқа тўқима образларнинг киритилиши ана шу ният билан боғлиқ.

Айниқса, оддий темирчи Кова образи драмада анча мукаммал чизилган. У ўз оиласини темирчиликдан келадиган даромад билан боқади. Моҳир хунарманд, юзлаб шогирдларнинг устози бўлган Ковани халқ хурмат қилади. Шунинг учун у Заҳҳок илонларига тўъма бўлган халқ аҳволига ачинади, уч ўгилдан ажралган темирчининг газаби аланга олади. Айниқса, ясовулларнинг разил, фирибгар ва сотқинликлари қаҳр-газабини оширади. Заҳҳок илонларига ғизо бўлиш чеки Бойнинг фарзандларига тушади. Аммо Бой ясовул бошлиғи билан унинг хизматкорларига пора бериб, ўгилларини олиб қолади.

Бу билан драматург асарни замонавийлаштирган, Туркистонда мардикор олишдаги адолатсизликларни ҳам кўрсатишга ҳаракат қилган, ўша пайтда бойлар ўз болалари ўрнига камбағалларнинг фарзандини мардикорликка жўнатган эди. Иккинчидан, драматург мазкур қистирма орқали ҳукмрон синфларнинг, юқори ижтимоий табақаларнинг ҳаминша меҳнаткаш халқ оммасини эзиш, талаш, оёқости қилиш эвазига даврон сурганликларини, бу икки ижтимоий табақа ўртасидаги зиддият чуқур ижтимоий заминга эга эканлигини кўрсатишга интилган.

Ҳақиқатда ҳам, мапа шу рўй-рост қотиллик, Меҳрознинг чиркираб, қонқақшашига қарамай тўртинчи ўглини ҳам олиб кетишлари Кованинг газабини аланга олдиради. У пешдоманини байроқ қилиб, ўзига ўхшаган йўқсулларни эргаштириб, тўғри Заҳҳок саройига ҳужум қилиб, уни тахтдан ағдариб ташлайди.

Драмада бирлашган халқнинг жанговар куч-қудратига ишонч, маърифат ва адолат тантанасига умид билан қараш ғоятда мукаммал бир тарзда тасвирланган. Ғози Юнуснинг тарихий мавзуга мурожаат этиб, зулм-зўрликка қарши адолатни тарғиб этиши, халқ куч-қудратини таъриф-таъсифлаши, адолат тантанасини кўрсатиши жуда катта ижтимоий-сиёсий, тарбиявий аҳамиятга эга эди.

СИЁВУШ

«Шоҳнома» қаҳрамонларини ўзбек саҳнасига олиб чиққан иккинчи адиб Хуршиддир. Шоир ва драматург Хуршид 1945 йили «Сиёвуш» либреттосини ёзди. Беш пардадан иборат бу опера ўша йили Навоий номидаги театрда қўйилган. Асарда Сиёвуш, Фарангис, Пирон, Бормон, Рустам, Зол, Афросиёб каби ижобий, Кайковус, Судоба, Қиёнуш, Сууроқа, Қайдофа, Гарсеваз каби салбий образлар қатнашади.

Маълумки, Фирдавсий «Сиёвуш» достонида зулм-зўрлик, ўзаро феодал урушлар, манманлик ва шошқалоклик, фисқу фасод, гийбату игво, ноҳақ қон тўкиш, талончилик ва хонавайронликни қаттиқ қоралаб, самимий муҳаббат, ақл-заковат, жасорат ва қаҳрамонлик, халқ, ватан ҳақида ғамхўрлик қилиш, сулҳпарварлик ва халқлар дўстлигини улуғлайди.

Драматург достоннинг асосий ғоявий йўналишини қамраб олган ҳолда, ундаги бир нуқтани – Сиёвушнинг тухмат ва игво туфайли бемаҳал ҳалоқ бўлиши жиҳатини саҳнага олиб чиқишга интиланган. Сиёвушдаги олижаноблик, уруш ва шошқалокликка қарши нафрат, сулҳ ва тинчликка мойиллик, ҳар қандай игво ҳамда фитнани мардонвор енгилшига интилиш, сабот ва матонат асарда жуда мукамал ўз ифодасини топган. Уни Афросиёбдаги матонат, одамийлик, сулҳжўйлик ром этади; отаси Кайковусдаги ғазабкорлик, шошқалоклик ва жангжўйлик нафратлантиради:

*Бу сулҳ эл билан юрт учун яхшидир,
Бунга ким ризо бермаса, ваҳшийдир¹.*

Шуни қайд этиш керакки, Хуршид асарда достоннинг асосий сюжет чизигини сақлаб қолиб, етакчи образларни айнан келтирса-да, аммо ҳам ғоявий йўналиш нуқтаи назаридан, ҳам баъзи образлар талқишида хийла эркин қалам тебратган. Чунончи, «Шоҳнома»да тасвирланишича, ақлу фаросат, тадбир, жасорат, қадду қомат,

¹ Хуршид. Таълаш аи асарлар, «Фан» нашриёти, Т.: 1967. 244-бет.

хусну жамолда ягонаи даврон бўлган, Рустами Достон тарбиясини кўрган Сиёвушга ўғай онаси Судоба биринчи кўришидаёқ ошиги беқарор бўлиб қолади. Ўз ҳарамига «ўғлим» деб чорлаб, ундан коми дил ҳосил қилишни сўрайди. Сиёвуш эса ҳарамдан қочиб чиқади. Судоба дод солади, бир энагани уриб ҳомиласини тушириб, «Сиёвуш менга зўрлик қилиб ҳомиламни туширди», дегизади. Либреттода эса ота-онаси қонини тилаб юрган Судоба (Кайковус Яманни забт этгач, шохви ўлдириб, қизин олиб келган эди) Сиёвуш ва отасини ўлдириш мақсадида Сиёвушни ҳарамга меҳмонга чорлаб, ним тахтга ўтқазиб, май пўш этади ва гўё унга ошиқ бўлган кўрипади. Сиёвуш эса «туртиб ташлаб, чиқиб кетади». Судоба фарёд чекади:

*Кўйингиз мени, шохга айланг хабар,
Хужум айлади менга у оқнадар¹.*

Фирдавсийда Сиёвуш Гарсивазнинг туҳмати туфайли қўл-оёғи боғланади ва Гарсивазнинг ўзи бошини олади. Либреттода эса аввал Сиёвушни, сўнгра Кайковусни ўлдириш ниятида юрган Қаёнуш Хўқандга келиб «Сиёвуш Афросиёбга қарши ҳозирланмоқда», деган игво тарқатади. Буни эшитган Гарсиваз Афросиёбга «Душман фарзандини эъзозлаб, қизингни бериб, бойлик, шаҳариньомэтдинг», деб таъналар қилади ва лашкар тортиб Сиёвушни бандга оладилар. Орқада бекиниб турган Қаёнуш Сиёвушга қилич солади.

Либреттода Афросиёб қизи Фарангиснинг суратини Сиёвушга инъом-эҳсонлар билан юборади. Шаҳзода сурагни кўриб маликага ошиқ бўлади. Фирдавсийда эса Пирон маслаҳати билан Фарангисни Сиёвушга беради.

Достонда Гарсиваз ва Афросиёб салбий образ сифатида талқин этилган. Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий ҳам Афросиёбни золим, босқинчи шох сифатида тилга олади. Хуршид эса Афросиёбни ижобий образ сифатида талқин этади.

---

¹ Ўша асар, 238-бет.

Рустам, Зол образлари ажойиб халқпарвар, тинчлик тарафдорлари, ватанпарвар, донишманд, тадбиркор шахсларни кўз олдимизда гавдалантиради. Кайковус эса худбин, айш-ишратга, боскинчи, бойлик, мансаб-мартабага ўч, тадбирсиз, шошқалок шох образидир.

Демак, драматург Хуршид Фирдавсий гоёларини тарғиб ва ташвиқ этишда, уни ўзбек китобхони ва томошабинларига етказишда катта хизмат қилган.

ФИРДАВСИЙШУНОСЛИК АНЪАНАЛАРИ

Ўзбек адабиётшунослигида Фирдавсий ижодини ўрганиш ва уни объектив баҳолаш узок тарихга эга. Шоир ижодига берилган илк баҳони биз Алишер Навоийда учратамиз. У Фирдавсийни «шеърят майдонининг гурди», «маснавий фанининг устози» деб атаган. Мунис, Огахий, Умидий, Сайқалий ҳам шоирни ўзларига устоз деб билганлар.

Аммо том маънодаги фирдавсийшунослик бизнинг замонимизда бошланди. Юқорида таъкидлаганимиздек, 1919 йили Ғози Юнус Фирдавсий достони асосида «Заххоки морон» фожиясини яратди. Ана шу асарнинг сахналаштирилиши муносабати билан «Иштирокиюн» газетасида Фитратнинг «Заххоки морон» муносабати ила», Хуршиднинг «Заххок» деб номланган мақолалари босилди. Ҳар икки мақолада Фирдавсий ижодининг гуманистик, халқпарварлик моҳияти тўғри талқин этилиб, «Заххоки морон» ҳам театрнинг, ҳам муаллифнинг катта ютуғи эканлиги объектив таъкидланган. Бу ўзбек илм-адаб аҳли орасида буюк шоир ҳақидаги дастлабки кузатишлар эди.

Шундан сўнг 1926 йили «Маориф ва ўқитувчи» журналинда Чўлпоннинг «Шоҳнома»нинг туркча таржимаси хусусида» деган мақоласи эълон қилинди. Муаллиф буюк шоир асарининг дунё тилларига таржималари хусусида, Хомуший томонидан «Шоҳнома»нинг ўзбек тилига таржима қилингани ҳақида маълумот бериб, «...Тошбосмада босилгон у таржима ҳали ҳам меҳмонхоналаримизни обод қилиб турадур», дейди. Шундан сўнг «Шоҳнома»нинг 1510 йили хижрийда сулгон Консухг ўр даврида қилинган шеърний таржимаси ҳақида маълумот берилади. Мақола

муаллифининг таъкидлашича, таржима «Омадани нома ба Саъди Ваққос» деган фасл билан тугайди. Шундан кейин эса Фирдавсий билан Султон Маҳмуд ўртасидаги можаронинг насрий баёни келтирилади.

Чўлпоннинг мақоласи фактик маълумотларга бойлиги жиҳатидан қимматлидир. Шунини ҳам айтиш керакки, мазкур мақоладаги фактларни айрим ўртоқлар нотўғри тушуниб, янглиш талқин этганлар. Чунинчи, Абдусалом Умаров ўзининг «Шоҳнома»нинг мукамал таржимаси» деб номланган мақоласида 1501–1510 йилларда Мисрда Султон Консухгўр топшириғи билан диёрбакрли Шариф Амидий томонидан усмонли турк тилига таржима қилинган бу таржимани «Шоҳнома»нинг тўла ўзбекча таржимаси» деб, уни «йўқолиб кетган», «қидириб тониб, нашр этиш» керак, дейди. Ваҳоланки, бу туркча таржиманинг мукамал нусхаси Душанбе ва Ленинград қўлёзма фондларида сақланмоқда; иккита номукамал қўлёзмаси эса Варшава ва Истанбул шаҳарлари хазиналарида сақланади.

Маълумки, Фирдавсийнинг 1000 йиллик юбилейи Ўзбекистонда ҳам катта тантананага айланди. 1934 йилнинг 13 октябрида Ўзбекистон Фанлар академияси ва Ёзувчилар қўмитасининг қўшма мажлиси бўлди. Унда Айний ҳамда Фитрат шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маъруза қилди. Кечада Шайхзода ва Титов ўз таржималарида «Шоҳнома»дан парча ўқиди. Усмон Носир «Султон Маҳмуд ҳажвияси»ни ўқиди. Юбилей муносабати билан Иззат Султоннинг «Ўлмас шоир», Айний ва Фитратнинг қатор мақолалари эълон қилинди.

Иззат Султон ўз мақоласида юбилей кечаси тантанаси хусусида хабар берган; юксак гуманистик ғояларни тарғиб этганлиги учун Фирдавсийни минг йилдан кейин ҳам эл эъзозлаётгани алоҳида қайд этилган.

Адабиётшунос Фитрат юбилей муносабати билан бир неча мақола эълон қилади. Улардан иккитаси киши диққатини ўзига жалб этади.

У ўзининг «Фирдавсий»¹ деган мақоласида шоирнинг ҳаёти ва ижодини кенг таҳлил қилишга уринган. Муал-

---

¹ Фитрат. Фирдавсий. «Социалистик илм ва техника» журн., 1934. 9-сон, 1–16-бетлар.

лиф Фирдавсий яшаган тарихий шароит ва адабий муҳит хақида батафсил фикр юритиб, араб халифалигининг инқирозга юз туғишининг объектив сабабларини тўғри талқин этиб, дарий тили ва бу тилдаги «янги форс адабиёти»нинг вужудга келишини асосан тўғри ёритади.

Маълумки, халқпарварлик, ватанпарварлик, адолатли шох, адолатга даъват, ўзаро қонли урушларга нафрат «Шоҳнома» ғоясининг асосини ташкил этади. Қова бошлиқ халқ кўзгалонининг Заҳҳокни тахтдан ағдариб ташлаши, Маздакнинг барчанни тенг ҳуқуқли қилиш шiori остида бош кўтариши, Сиёвушининг ўзаро урушларни қоралаб, сулҳ тузиш учун ингилиши, ўзининг ўлими учун эмас, балки бу ўлим туфайли юз берадиган қонли урушлар, Эрон ва Турон халқи бошига тушадиган фожиаларга қайғуриши Фирдавсий гуманизмининг чўкқиси ҳисобланади. Фитрат «Шоҳнома»нинг қисқача сюжетини баён этгач, «Кўриладирким, «Шоҳнома» китоби Эрон феодал аристократиясининг шон ва шавкатларини, давлат ва салтанатларини, уруш ва қаҳрамонликларини макташ билан тўлган. Эрон феодал аристократияси Эроннинг кутқарувчилари, халоскорлари каби тасвир этилади. Мақола муаллифи Фирдавсийни «аристократия шiori» деб таърифлаб, «Шоҳнома»ни юксак бадий дид ва маҳорат билан ёзилган жангнома, «Қаҳрамон дostonлари – манзум жангнома ёзишда на Фирдавсийдан бурун, на ундан кейин ҳеч бир форс шiori келмади, «Шоҳнома» қимматида ҳеч бир қаҳрамон дoston ёзилмади. Қаҳрамон дostonи бўлиш жиҳатидан бу даврнинг «Шоҳнома»си қадим юнон шiori Хулифнинг (Гомернинг) «Илиада»сидан сўнгра дунёда биринчи деб қабул қилинди»¹, дейди. Фитрат «Шоҳнома»даги Рустамнинг Ашкбус билан олишуви, жанг тасвири ва Саъди Ваққоснинг Эронга ҳужуми, Рустамнинг унга мактубинигина таҳлил қилган.

Адибнинг Фирдавсий ижодини ва у яшаган даврни таҳлил қилишга, айниқса, араб истилосининг ёмон оқибатларини очиб ташлаш, унга қарши халқ газабини

---

¹ Ўша журнал, 9-бет.

кўрсатишга интилиш 30-йиллар адабий ҳаётида бир ҳодисадир. Унинг Фирдавсий асарининг бадиий қиммати-ни анализ қилишга ҳаракат этиши, «Шоҳнома» билан «Қутадғу билиг»нинг ўхшаш жойларини мисоллар билан кўрсатиши ҳам диққатга сазовордир.

Фитратнинг иккинчи мақоласи «Эртаклар ва ҳақиқат» «Машғала» журналининг 1934 йил биринчи сониде бў-силди. Унда муаллиф Фирдавсийнинг фожиали ҳаёти билан, «Шоҳнома»нинг ёзилиши билан боғлиқ бўлган барча афсоналарни таҳлил этган, уларнинг қай даража-да ҳаёт ҳақиқатига тўғри келиши ёки зидлиги ишонарли кўрсатилган. Мақолада Фирдавсийнинг санъаткорлик маҳорати ғоятда самимият билан баҳоланади. Бунинг яна қимматли томони шундаки, «Шоҳнома»нинг XVII асрга оид қўлёзмасига чизилган миниатюралардан «Жанг ман-зараси», «Рустамнинг аждар билан жанги», «Сиёвушнинг қатл этилиши» кабилар биринчи бор ўқувчиларга тақдим этилган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда ўзбек адабиётшунослиги ўтмиш санъаткорларнинг меросини ўрганиш, нашр этиш билан бирга форс-тожик адабиёти классиклари, жумладан, Фирдавсий ижодини ўрганиш бо-расида ҳам жиддий ютуқларни қўлга киритди. Шоир ижо-ди хусусида қатор газета мақолалари эълон қилинди, мах-сус монографиялар, илмий мақолалар яратилди, номзод-лик диссертацияси ёқланди¹. Улар орасида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Н. М. Маллаевнинг «Абулқосим Фирдавсий»² рисоласи диққатга сазовордир. Асарда олим Фирдавсий ижодини мукамал таҳлил қилган, «Шоҳнома»нинг етак-чи ғоявий йўналишини алоҳида бобларда батафсил ёрит-ган, унинг халқчил моҳиятини аниқ кўрсатиб берган. Шу билан бирга, Фирдавсий даҳосининг ўзбек классик адаби-ёти, халқ оғзаки ижодига баракали таъсирини ҳам ишо-нарли далиллар билан кўрсатган. «Бироқ шуни таъкид-

¹ Х. Ҳомидов. «Шоҳнома»нинг ўзбекча таржимаси. Т.: 1967.

² Н. М. Маллаев. Абулқосим Фирдавсий. Ўз адабий нашр, Т.: 1962.

лаш керакки, Фирдавсийнинг ўзбек адабиётига таъсири ҳамда «Шоҳнома»нинг ўзбекча таржималари мисолида биз халқлар ўртасидаги маданий ва адабий алоқаларнинг ёрқин ифодасини кўрамиз»¹, дейди муаллиф. Асар ўзбек адабиётшунослигида Фирдавсий ижодига бағишланган жиддий тадқиқот сифатида қимматлидир.

Халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати, профессор Шоислом Шомухамедов буюк шоир ижодини ўрганиш ва ташвиқ қилиш борасида энг кўп меҳнат қилган ижодкорлардан ҳисобланади. У дастлаб Фирдавсий ҳақида газеталарда бир қанча оммабоп мақолалар эълон қилди; шоирнинг панд-насихатларидан сайлаб таржима қилиб, ўзининг «Ҳақиқат излаб», «Минг бир ҳикмат» китобига киритди. Кейинчалик эса «Форс-тожик адабиёти классиклари»² асарида Абулқосим Фирдавсийга ҳам махсус боб ажратди. Муаллиф шоир ижодини ўзига хос синчковлик билан таҳлил қилиб, у қуйлаган юксак ғоялар ҳамон биз билан ҳамдам бўлиб, прогрессив имкониятга хизмат қилаётганлигини алоҳида таъкидлайди. Сермахсул шарқшуноснинг «Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм»³ китобида «Шоҳнома»нинг ғоявий мотивлари чуқур текширилган. Асарнинг халқчил моҳиятини кўрсатар экан, олим қуйидагича ҳолисона хулосага келади: «Поэманинг бундай муваффақиятига сабаб, унинг халқчиллиги, халқ орзу-умидларини тараннум этганлигидир. Ундаги одил шоҳлар, ватан ҳимоясига доим тайёр турган паҳлавонлар, ўз ёрларига чинакам дўст, ватанларига фидокор хотин-қизлар... бу китобни чинакам халқ мулкига айлантириб юборган»⁴. Китобда Фирдавсий ижодининг бошқа жиҳатлари ҳам анчагина пухта текширилган. Олимнинг филология фанлари доктори М. Н.

---

¹ Н. М. Маллаев. Абулқосим Фирдавсий. Ўзадабийнашр, Т.: 1962. 82-бет.

² Ш. Шомухамедов. Форс-тожик адабиёти классиклари. Ўзадабийнашр, Т.: 1963.

³ Ш. Шомухамедов. Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм. Т.: «Фан», 1968.

⁴ Ўша китоб, 74-бет.

Осмонов билан ҳамкорликда «Шоҳнома»нинг уч жилдлик янги шеърӣ таржимасига ёзган сўзбошиси, сўнгги сўзи ҳам фирдавсийшуносликка кўшилган маълум ҳисса ҳисобланади. Филология фаилари доктори Ж. Шарипов ўзининг «Ўзбекистонда таржима тарихидан» китобининг «Шоҳнома»нинг ўзбекча таржималари»га бағишланган бобида Фирдавсий «Шоҳнома»сининг Ўрта Осиёда тарқалиши, унинг илк таржималари ва мутаржимлар хусусидаги айрим қайдлари аниқлик талаб қилади. Чунончи, Хомуший ва Нурмуҳаммад Бухорий таржимасининг йили ҳамда асарнинг ҳажми нотўғри кўрсатилган¹.

«Ўзбек адабиёти тарихи»нинг биринчи китобида ҳам Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си хусусида фикрлар мавжуд. Асарда «Шоҳнома»нинг асосий тематик ва ғоявий хусусиятлари тўғри таҳлил этилган. Аммо «Достонда Фирдавсий Рустам сиймосида араб босқинчиларига қарши курашга отланган ватандошларининг умумлашма образини яратади»² деган фикрга кўшилиб бўлмайди. Чунки бу ерда жаҳонпахлавон Рустами Достон билан араб босқинчиларига қарши курашган, шоҳ Яздигурднинг ўғли Рустам бир деб талкин этилган.

Демак, Фирдавсий ижодини жиддий тадқиқ ва таҳлил этиш ХХ асрдан бошланиб, ҳозирга қадар адабиётшунос-лигимиз бу борада ютуқларни қўлга киритди. Ўйлаймизки, «Шоҳнома»нинг янги шеърӣ таржималари асосида Фирдавсий ижодини тадқиқ ва таҳлил этишда янги-янги ютуқлар қўлга киритилади.

“ШОҲНОМА” АЙНИЙ ТАЛҚИНИДА

Устод Садриддин Айний Шарқ илм-фанининг зарбардаст донишмандларидан, комусий билим соҳиби, мунаққиди эди. Унинг илм-фаннинг турли соҳаларига доир чуқур мулоҳазалари, айниқса, классик адабиёти-

---

¹ Ж. Шарипов. Ўзбекистонда таржима тарихидан. «Фан», Т.: 1965. 77–78-бетлар.

² Ўзбек адабиёти тарихи. I том. «Фан», Т.: 1977, 163-бет.

мизнинг ранг-баранг жиҳатларига бағишланган фунда-
ментал тадқиқотлари, тожик адабий тили, халқ мусиқаси,
тасвирий санъат, этнографияга оид оригинал кузатиш-
лари ҳамон илм-адаб аҳлини ҳайратга солиб келмоқда.
Айнийнинг илмий асарлари орасида Фирдавсий ва унинг
«Шоҳнома»сига бағишланган рисола ва мақолалари ҳам
алоҳида аҳамиятга эга.

Маълумки, 1934 йили бутун жаҳон прогрессив жамо-
атчилиги Фирдавсийнинг минг йиллик юбилейини танта-
нали суратда нишонлади. Адиб таваллудига тайёргарлик
ва уни ўтказишда Садриддин Айний фаоллик кўрсатди.
«Шоҳнома»дан парчалар ёки алоҳида дostonлар бевосита
Айний кузатуви остида чоп этилди. Унинг ўзи эса юбилей
кунлари «Ўрта Осиё ва Эроннинг адабий муносабатлари-
га доир» (1934 йил, «Строим» журналининг махсус сони),
«Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» (журнал
«Барои адабиётисоциалисти» 1934 йил, 8-сон), «О Фирдоуси
и его «Шахнаме» (журнал «Литературный Узбекистан»,
1935, №1), «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида»
(«Совет адабиёти» журнали, 1935, №1) каби илмий-маъ-
рифий моҳиятга эга мақолалар ёзди. Тожик тилидаги
«Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» гадқиқоти
1940 йили алоҳида рисола сифатида нашр этилган.

Фирдавсий дунё адабиётининг энг забардаст сиймола-
ридан, жаҳон эпосининг гултожи бўлмиш «Шоҳнома»нинг
ижодкоридир. Бу даҳо мутафаккирнинг ҳаёт йўли ва тақдири
хийла аянчли ўтган; унинг халқ дурдоналари замирида ву-
жудга келган «Шоҳнома»си эса ўз вақтида тақдирланмаган.
Шунинг учун ҳам ўтмиш сарчашмаларида шоирнинг ҳаёти
ҳамда ижодий йўли хусусида маълумотлар, ривоят, афсо-
налар шу даражада кўпки, уларнинг аксариятида тарихий
ҳақиқат, фактлар ранг-баранг тўқима тафсилотлар билан
қоришиб кетган. Бунинг устига, баъзи мўътабар манбалар-
даги маълумот ва қайдлар бир-бирига зид. Шунинг учун
ҳам, 30-йилларгача фирдавсийшуносликда ҳали шоирнинг
тўла ижодий таржимаи ҳол яратилмаган эди.

Устод Садриддин Айний адабиётшунослардан бирин-
чи бўлиб буюк шоирнинг илмий биографиясини яратишга

киришди. У ўзининг «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си ўғрисида» рисоласида, бир томондан, Шарқда кенг тарқалган энг қадимий тазкираларда, иккинчи томондан, тарихий ҳамда илмий манбаларда асрлардан-асрларга ўғиб келган, кўпинча бир-бирига қарама-қарши тафсилотлар билан тўлиб-тошган, шоирнинг ачинарли ҳаёт йўли ҳамда «Шоҳнома»нинг ёзилиши билан боғлиқ бўлган афсона ва ривоятларни қиёсий усулда, танқидий нуқтаи назардан ўрганиб чиққан. Кейин эса, тазкиралардаги далил ҳамда фактларни «Шоҳнома»нинг асл матнидаги шоирнинг қайдлари, ишора ва таъкидлар билан чоғиштириб; Фирдавсийнинг тугилган йили, печа йил ҳаёт кечиргани, «Шоҳнома»нинг асл замони, унинг ёзилиши, Фирдавсий ва Султон Маҳмуд муносабати, буюк шоир дostonларининг асл гоъвий йўналиши каби илм-фанда муаммо бўлиб келган масалаларни нуқтадонлик билан ҳал этиб, Фирдавсийнинг хийла мукамал таржимаи ҳолини яратган. Айниқса, устод Айнийнинг ҳар бир муаммога гоътда синчковлик билан ёндошиб, таҳлил ва далиллашда аниқ манба, матнларга мурожаат этиши, ҳамиша холисона умумлашмалар чиқаришга интилиши тадқиқотчилар учун юксак бир намуна ҳисобланади.

Машҳур венгер шарқшуноси Герман Вамбери ўзининг «Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи» китобида Ўрта Осиё халқлари маданияти, санъати, этнографияси, тил хусусида қимматли мулоҳазалар баён этган. Чунончи, у «Ўрта Осиёдаги тожиклар гаплашадиган форсий тил ҳозирга қадар форсий тил донишмандлари томонидан тадқиқ этилмаган, бу лаҳжа лугат состави нуқтаи назардан ҳам, кўпгина синтактик (аъроб) хусусиятлари жиҳатидан ҳам Фирдавсий «Шоҳнома»си услубини эслатади», – деб ёзган эди.

Устод Айний ўз тадқиқотида «Шоҳнома» тили билан тожик адабий ва жонли тилини гоътда донишмандлик билан тадқиқ этган. Мақолада таъкидланишича, айрим арабча сўзларни, қадимий форс тилига доир баъзи калималарни ҳисобга олмаганда, «Шоҳнома»да қўлланилган ибора ва сўзлар ҳозирги тожик тилида кенг қўлланиб ке-

лиаркан. Муаллиф мақолада «Шоҳнома» тилини лексик, семантик томондан ҳам, бадиийлик жиҳатдан ҳам жиддий ўрганиш вазифасини кўйган.

Абулқосим Фирдавсийнинг 1000 йиллик юбилеи Ўзбекистонда ҳам тантанали нишонланган эди.

Юбилей тантаналари кунларида вақтли матбуотда Фитрат, Хуршид, Иззат Султон, Садриддин Айнийларнинг мақолалари эълон қилинади. Бу мақолалар орасида устод Айнийнинг «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» («Совет адабиёти», 1935, №1) илмий мақоласи бир неча жиҳатдан киши диққатини ўзига жалб этади.

Дастлаб шуни таъкидлаш керакки, мақолани муаллиф Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си хусусида олиб борган тадқиқотлари, кузатишларининг бир яхлит хулосаси сифатида махсус ўзбек китобхонлари учун ёзган. (Бунга муаллифнинг ўзи ҳам журнал хошиясида ишора этади). Бошқа тадқиқотларидан фарқли ўлароқ, Айний бу мақолада ҳар бир масалани алоҳида сарлавҳалар остида баён этган. Мақола ўн бир бўлимдан иборат. Устод Айний биринчи бор ўзбек тилида ёзилган «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» мақоласида «Шоҳнома»даги биографик қайдлар, далилларни бошқа сарчашмалардаги маълумотлар билан қиёс этиб, Фирдавсий таржимаи ҳоли ва ижодий биографиясини мукамал ёритишга муваффақ бўлган. Айниқса, Айнийнинг Фирдавсий ижодига доир саналарни ҳар томонлама аниқлашга интилгани, шоир ҳақидаги ўнлаб афсоналарни чоғиштириб, уларнинг ҳаётий ҳақиқатга қай даражада мос келиши ва келмаслигини саралаб муайян этиши катта илмий моҳиятга эга. Чунончи, кейинги йилларда фирдавсийшунослар шоирнинг вафот этган вақтини 1025-26 йиллар деб билмоқдалар. Ваҳоланки, бу санани мазкур мақолада Айний кўрсатиб ўтган эди.

Маълумки, 30-йилларда ўтмиш адабий меросга айрим нотўғри муносабатда бўлиш тенденцияси оқибатида улкан мутафаккир ижоди объектив баҳоланмай, бир ёқлама нотўғри талқин этилганди. Садриддин Айний эса, «Шоҳнома»нинг туб моҳиятини тўғри англаб, унда зулм-зўрликка нисбатан адолат ва тинчлик ғояси, уруш ва хо-

навайрончиликка қарши осойишта ва фаровон ҳаёт учун кураш ғояси тарғиб этилганлигини, асарда асосий эътибор халқ куч-қудратини, қаҳрамонлигини олқишлашга қаратилганлигини алоҳида таъкидлаган.

Устоз мақоланинг якуний бўлими – «Шоҳнома»нинг тили ва салосати»да ўз таҳлил ва кузатишини якунлаб, қўйидагича ёзади: «Шоҳнома»нинг тили шу даражада соддаки, агар унинг ичидаги «пизишк» (табиб), «даж» (қалъа), «дажҳим» (жаллод) каби қадим форсий тилдан қолган луғатларга қарамасак, унинг тилини Ўрта Осиёдаги тожикларнинг кўпи бутун тушунади... «Шоҳнома»да шундай луғатлар борки, бу кунги Ўрта Осиё тожиклари орасида тирик бўлиб, бу кунги Эрон адабиётида қўлланилмайди. «Шоҳнома» кенг форс ва тожик лаҳжаларини, шеваларини, сўзларини ичига олган бўлиб, тил жиҳатидан туганмас бир хазинадир» (Ўша журнал, 110-бет).

Садриддин Айний мақолада «Шоҳнома»нинг дунёга тарқалиши, унинг сюжети, баъзи образлари асосида вужудга келган қаҳрамонлик дostonлари, Фирдавсийга тақлидан «Шоҳнома» ёзишга интиланган муаллифлар ҳамда уларнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида қимматли фикр-мулоҳазалар баён этган. Айниқса, муаллифнинг ал-Бундариийдан (XIII аср) тортиб «Шоҳнома»нинг араб, усмонли турк, озарбойжон, француз, немис, рус, қозок, грузин, ўзбек тилларига қилинган таржималари ҳақидаги маълумоти, баъзи таржималарнинг (жумладан, озарча ва ўзбекча) ютуқ ҳамда камчиликлари хусусидаги фикрлари, кузатишлари қизиқарлидир. Зероки, мақоладаги факт ва далиллар илм-адаб аҳли учун мутлақо янгилик эди.

Шуни ҳам уқтириш керакки, Айний мазкур тадқиқоти устоз асарларининг рўйхатида ҳам, ёзувчи асарларининг махсус тузилган библиографиясида ҳам қайд этилмаган. Ваҳоланки, юқорида таъкидланганидек, бу мақолани «Литературный Узбекистан» журнали М.Аббосов таржимасида босган эди. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти чоп этган Айний саккиз жилдлик асарларига эса, Фирдавсий ҳақидаги тожикча мақоласи таржима этиб киритилган.

Хуллас, Айнийнинг 30-йилларда ёзилган «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида»ги мақолалари фактларга бойлиги, илмий кузатишларнинг теран, хулосаларнинг гоятда чуқур, ишонарли эканлиги, шарқшуносликнинг айрим жиҳатларига аниқлик киритиши билан фундаментал тадқиқотлар сирасига киради.

ЎЗБЕКЧА «БАРЗУНОМА»ГА ДОИР

Маълумки, Абулқосим Фирдавсий ўз «Шоҳнома»сида қадимги мифлар, ривоят, афсона, халқ, қаҳрамонлик достонлари асосида Наримон, Сом, Золи Зар, Рустам, Сухроб каби Сейистон қаҳрамонлари шажарасини яратди. Шоир бу образлар орқали меҳнаткаш халқнинг адолат, адолатли шоҳ учун, тинчлик, ҳамжиҳатлик учун кураш ғоясини илгари сурди; босқинчилик урушларини, мамлакатни пайҳон, халқни хонавайрон қиладиган ўзаро урушларни, тахт-тож талашиларни қаттиқ қоралади. Фирдавсийдан сўнг турли даврларда Хуросон ва Мовароуннаҳрда ана шу образлар, мавзу ҳамда ғояларнинг давоми – анъанаси, шажараси сифатида «Доробнома», «Жаҳонгирнома», «Барзунома», «Фаромарзнома», «Қаҳрамоннома» сингари ўнлаб достонлар яратилди. Бу қиссаларнинг бош қаҳрамонлари бевоқиф Сейистон баҳодирларининг авлоди тарзида тасвирланади. Жумладан «Қиссаи Сухроби ял»да Рустамнинг Самангон маликасидан дунёга келган ўғли Сухроб саргузашти тасвирланса, «Барзунома»да Сухробнинг оддий чўпон қизидан туғилиб, бутун умрини Тошкент атрофида деҳқончилик билан ўтказишга интиланган Барзунинг кечмишлари ифодаланган. Жаҳонгир Барзунинг ўғли, Қаҳрамон эса Жаҳонгирнинг фарзандидир. Улар орасида энг кўп тарқалгани ва турли тилларга таржима қилингани «Барзунома» қиссасидир. Мазкур асар XVIII асрдаёқ ўзбек тилига таржима қилинган, аммо алоҳида китоб ҳолида кўчирилмаган ва нашр қилинмаган. Кейинчалик қиссанинг мухтасарроқ баёнини Шоҳ Ҳижрон, Хомуший ва Нурмуҳаммад Бухорийлар «Шоҳнома»нинг ўзбекча таржимаси таркибига Сухроб достонининг давоми сифатида илова қилинган. Қиссанинг Шарқда кенг тарқалган

мукаммал нухаси Ҳайбатуллоҳўжа Хислат томонидан форсийдан ўзбек тилига таржима қилиниб, шоир Шавкат хати асосида 1912–1917 йилларда тошбосмада нашр этилади. Китоб 340 бетдан иборат. Қисса охирига илова қилинган маснавийда асарни форсий тилдан туркийга Шавкат ҳамкорлигида Хислат ўғирганлиги алоҳида қайд этилган.

Хомуший ва Нурмуҳаммад Бухорийлар таржимасига киритилган қиссада Барзунинг туғилишидан умрининг охиригача бўлган воқеалар нисбатан ихчам тарзда тасвирланган. Мазкур нашрнинг биринчи бетида асар «Қиссаи Барзуйи шер» деб номланса, асосий боб бошланишидан олдин бешинчи бетда «Фарзанди Рустам маъ Барзуйи шер» деб аталган. Биз воқеа мантиқига ҳамда анъанага кўра «Барзуйи шер» деб аталганини маъқул деб билдик. Чунки Сухроб Рустам фарзанди, Барзу эса унинг набираси. Форсий тилдаги «Барзунома»лар сингари «Қиссаи Барзуйи шер»да воқеа махсус сарлавҳалар остида баён этилмайди. Фольклор асарларига хос замин орқали воқеалар бир-бирига боғланиб кетаверади. Хислат таржима қилган «Қиссаи Барзуйи шер» ҳам жижҳатидан катта, сюжети ва композицион қурилиши мураккаб бир асар. Қиссанинг бошидаёқ Барзунинг Сухроб фарзанди эканлиги ва отаси Турон ҳокими Афросиёбнинг фитнаси туфайли ҳалок бўлганлигига ишора мавжуд. Мазкур асарда Барзу ҳаёт аччиқ-чучукларини тотиган, замину замонни ларзага келтирадиган баҳодир, Тошкент ҳокими сифатида тасвирланади. У бевосита отасининг кушандаси Афросиёбга эмас, балки унинг ўғли Афросиёби Кучакка қарши курашади. Воқеа Тошкент, Гангдиж, Кобулистон, Зобулистон, Сейистон, Балх шаҳарлари, яъни Хуросон ва Мовароуннаҳрда юз беради. Асарнинг дастлабки саҳифаларида воқеа жараёнида бевосита Барзу ва унинг ўғли Талҳа иштирок этадилар. Улар Афросиёби Кучакнинг ғаламислиги, боққинчилиги, турли мамлакатларнинг бир-бирига гиж-гижлаб чиқарган жанжалларининг олдини олиш учун курашадилар, ватан ҳимоясида фидойлик кўрсатадилар. Барзу ўз юртига кўз олайтирган душманни

фавкулудда куч ва гайрат билан тумтарақай қочиради. Уч кеча-кундуз дам олгач Сейистон томон юради. Энди «бу воқеа шу ерда турсин, Афросиёбдан сўз эшитмоқ керак» деган бошланма билан Афросиёби Кучакнинг лашкар йиғиб, Тошкент устига бостириб келиши тасвирланади. Бу урушда Барзу, Зол ва унинг набиралари Дороб, Карислон дев, Озарбарзин, Шахриёр, Оқили Азим, Рубин, Гаршасп каби ўнлаб қаҳрамонлар иштирок этадилар. Қиссанинг мана шу жанг тасвирига бағишланган лавҳасидан бошлаб, кўпчилик шарқ қиссаларига хос воқеа ичида воқеа тарзида янги-янги ҳикоялар, жанг майдонида ярадор бўлиб, оти билан ғойиб бўлган баҳодирларнинг фантастик саргузаштлари келтирилади. Озарбарзин, Талҳа воқеаси худди шундай саргузаштлардан ҳисобланади. Бу ҳикояларда ҳам инсонпарварлик, мардлик, жасорат, юксак инсоний ахлоқ улуғланади; улар қиссанинг асосий ғоясини тўлдириш ва ривожлантиришга хизмат қилади.

Сарой аҳлининг ғийбаги отасининг қаҳру газаб қилиши муқаррарлигига қарамай, маликаи Дилором чалажон Талҳани ўз қароргоҳига элтиб, муолажа эттиради. Тузалгач, йигит малика ўйлагандай забардаст баҳодир, чин инсон, эл-юрт учун жон фидо қилувчи ватанпарвар бўлиб чиқади. Қизнинг отаси ҳам Талҳадаги бу сифатларга қойил қолади, тап беради. Афросиёби Кучак ғоятда мугъмбир, худбин, ҳамиша душман лашкарининг заифлашишини пойлаб юради. Талҳанинг ғойиб бўлганини эшитган душман хуруж бошлайди: Рубини бадкирдор табли жанг қоқтиради. Барзу ҳам ҳарб ногораларини чалдиришга мажбур бўлади. Саъдон ибни Талҳа, Суҳроб ибни Талҳа, Барзу, Қаҳрамони Девкуш ва бошқалар яккама-якка олишувда, оломон жангда иштирок этадилар. Кеч бўлгач, Барзунинг лашкари қўли баланд ҳолда жангтоҳдан қайтади. Ярадор Саъдонни оти майдондан олиб чиқиб, бир ўрмон четида ўтлаб юради. Хўжа Сулаймон бошлиқ савдогарлар майсазорда беҳуш ётган Саъдонни кўриб даволайдилар. Саъдоннинг саргузашти ғоятда гаройиб бир тарзда берилган. Ҳикояда мардлик, жасорат, ҳақиқат, ростлик ва ҳалоллик, адолат учун интилиш, бирлик қора кучлар,

девлар, ғайритабий офатларни махв этади. Саъдон савдогарлар ҳамроҳлигида офат ва қиргин тимсоли бўлмиш Ахриманни даф этади. Ҳаётдаги барча қийинчиликлар офату-кулфатларни мардонавор енгиш, дўстга ҳамдард, ҳамдам бўлиш Саъдонга етакчи хислатдир.

Қиссининг давоми «эмди бўлар келаверсунлар, бир калима сўз воқеоти Барзуйи шердан эшитинг» деган сўзлардан сўнг «Мавлоно Фирдавсий Тусий... андоғ ривоят қилурларким, ул кунеки икки дарёи лашкар оромгоҳларида қарор олдилар, ҳар тарафга айёрларни юбордилар, Саъдонни ҳеч ердан топа олмадилар. Барзуйи шер даргазаб бўлиб, манинг отимга табли жанг уринглар деб буюрди» (30-бет) каби жумлалари келади. Эртаси жанг бошланиб, узоқ яккама-якка олишув бўлади. Носири Филдандон ибни ал-Ғайбни ҳам, Барзуйни ҳам ярадор қиладилар. Ночор табли бозгашт (қайтиш ноғораси) чаладилар. Ўзаро қиргин жангларда Дороби Зарринкамар, Соғон ибни Баҳман, Билсим, Ниқобдор, Оқил Азим, Гаршасп, Ардашир Гурдофарид, Сиёмард, Баҳром, Мозандарон девларининг авлодлари (уларнинг ота-бобоси Рустам томонидан ўлдирилгани учун Афросиёби Кучак томонидан туриб жанг қиладилар), Фўлодбанд Од, Турбону, Орзубону, Кодардухт, Фаридухт, Наричеҳрабону сингари хотин-қиз баҳодирлар иштирок этади.

Барзу қанчалик бақувват, оламни ларзага келтирадиган жаҳонпахлавон бўлса, Афросиёби Кучак ҳам шунчалик беқиёс баҳодир. Барзу ҳар бир ишни Золнинг маслаҳати билан тадбиркорлик билан бажаради. Афросиёби Кучак ўзгаларнинг юртини босиб олиш, бойлик орттириш, ўз шаҳоншоҳлигини дунёга кўз-кўз қилиш йўлида ҳеч қандай қабихлик, пасткашликдан қайтмайди. Кўп бойлик, еру мулк ваъда қилиб хоқони Чиндан, зангилару девлардан лак-лак лашкар тўплайди. Ибни ал-Ғайб, Дороби Зарринкамар, Саъдон, Талҳа, Барзу каби пахлавонлар ҳам баъзан душман исканжасида қоладилар, вақтинча чекинишга мажбур бўладилар. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, ганимлар қай даражада кучли бўлишмасин, адолат галаба қилади, ҳақиқат тантана этади.

Барзу огир ярадор бўлиб, Музаффар бинни Густаҳам кўлида муолажа қилаётганда мадад учун келган Ниқобдори Сурхпуш билан Фулодманд ўртасида узоқ жанг боради. Мана шу олишув тасвиридан сўнг баҳодир Суфарнинг Умаршоҳ қизини Аносир Жоду кўлидан озод қилиши билан боғлиқ фантастик ҳикоя келади. Суфар қизни озод қилиш йўлида Жамшид тилсимини синдириши керак эди. Бунинг учун эса жаҳаннамдек биёбонда одамхўр махлукни, аждар, занги, Аҳриман, оҳуи сафидни ўлдириши, яна кўп жасоратлар кўрсатиши лозим бўлади. Суфарнинг бу саргузашти Рустамнинг шоҳ ва халқни Мозандарон девлари кўлидан озод қилиш йўлида, Фарҳоднинг тилсимни очиш борасида кўрсатган жасоратларига ўхшайди. Ҳикоя қай даражада фантастик бўлмасин, унда инсон ақл-заковати, жасорат ва матонатига меҳр яққол кўзга ташланади. Умаршоҳ Суфарни ажалдан қутқарди, энди у яхшиликка яхшилик қайтариши керак эди. Бунинг устига унинг тақдири кўз олдида турган ғовларни енгиш, бало-офатларни даф этишига боғлиқ ватап хавф остида, халқ унинг кўмагига муҳтож. Мана шуларнинг барчаси Суфарни фавқулодда жасоратга ундайди, ғоятда хавфли тўсиқларни мардонавор енгиб ўтишда куч-ғайрат бахш этади. Сафар – анча мураккаб шахс. У Афросиёби Кучак томонига ҳам ўтмайди, Барзуни ҳам қўллаб-қувватламайди. Чунки у Исфандиёр уруғидан, Барзу эса Рустам авлодидан эди. Рустам унинг бобокалонини ўлдирган. Ана шунинг учун ҳаёт қийинчиликларида тобланиб, жаҳонпахлавон даражасига етган Суфар Рустамнинг неварасидан боболари учун ўч олмоқчи, унинг давлатини ўз ерига қўшмоқчи бўлади. Энди Барзу билан Суфар ўртасида жангу жадаллар бошланиб кетади. Бу эса ташқи душманларни шод этади. Икки баҳодир бир-бирларини зил кеткизиб олишаётган бир пайтда биёбонда етти ниқобдор пайдо бўлади. Уларнинг сардори Сафидпуш Суфар билан Барзуи шер ўртасига номаи сулҳни ташлади, Суфар унамади. Ниқобдори Сафидпуш ғазабланди. Тиги хуношомини наёмидин суғуриб яланглади ва айтди: «Эй хирасар, тиги тиз ва шамшири хунрез бирла бошингни танангдан жудо қилайму. Андин сўнг мунинг сўзига унади

ва сулҳга бўйин қўйди. Андин сўнг тиги хуношомини наёмига солиб айдики, хирасарлар нечукдин ҳар иков жангу жадал қилурсизлар. Аммо сизлардин лозим шулдурки ҳар иков бо иттифоқ ҳиммат камарини боғлаб, яқдил ва якжиҳат бўлгайсизлар. Мундин кейин бир-бирларингга кина-адоват қилмагайсизлар. Бухл ва хиёнат уругини кўнгуллариингнинг зироатгоҳига айлантормагайсизлар» деб бирлашиб Афросиёби Кучакка қарши курашишга даъват этади. Бу ерда ўзаро хусумат, маҳалпарастлик, адоват қаттиқ қораланапти, мамлакат ва халқ бирликка чорланмоқда, ўзаро феодал урушлар лаънатланмоқда. Бу Сафидпуш Кайхусрав бўлиб чиқади. Унинг маслаҳати ва Золнинг интилишлари билан мулклар турли шахзодалар, баҳодирлар ўртасида тенг тақсимланади. Исфандиёр авлодидан бўлмиш Дароби Баҳман шаҳаншоҳ бўлади. Лекин сулҳга рози бўлган Суфар қалбини ғаламислик, душманлик ҳисси, ўз ҳиссасига қоникмаслик ўртарди. Натижада, Барзу ва унинг тарафдорлари гоҳ Суфар бошчилигидаги қўшинга, гоҳ азалий душмани Афросиёби Кучакка қарши курашадилар. Воқеа майдонига Саёмак, Кубод, Фаромарз, Жумҳур, Сухроби Соний, Гурган, Фарибурз, Пирони Виса, Одилшоҳ, Ширвон шоҳ, Али ал-Қадр, Ландхур, Ҳокими Чин, икки томон жосуслари чиқади. Қисса охирларига келиб Барзунинг воқеалар силсиласидаги руҳи, жанг майдонидаги сиймоси хираллашиб боради. Энди Ландхур, узоқ саргардонликлардан эсон-омон қайтган Ибни ал-Ғайб кўпроқ жасорат кўрсатадилар; энг мураккаб ҳолатларда воқеа ечимига дуо ва илоҳий куч сабаб бўлади, айрим лавҳалар диний тус олади. Асосий воқеа туронийлар кўп талофат кўрган, шаҳаншоҳ бир айёрини чорлаб ал-Ғайбни тутиб келиш ҳақида топшириқ бериши ва шундан сўнг ухлаб ётган Ибни ал-Ғайбнинг димоғига ҳушсиз қиладиган дорини исқатиб, олиб келишгандан сўнг уни запжири Хазлонга тортиб, зиндонга ташлайди. То замони Искандари Зулқарнайн келиб бу шаҳарни мусаххар айлаб ва неча жодуларни ўлдуриб, Ибни ал-Ғайбни зиндондан олиб, ўзларига амири лашкар қилгайлар» деган жумла билан тугайди. Шундан сўнг «Золн Зарнинг ҳазрати Искандар бирла то-

пишканини айтур» сарлавҳаси остида Золнинг мадад сўраб Искандарга бориши, у лашкар тортиб келиб Ибни ал-Ғайбни озод қилиши, лекин якка олишув дайди ўқдан ҳалок бўлиши ҳикоя қилинади. Гершасп Ибни ал-Ғайбни Дахман шоҳонга қўяди, Зол Сейистонга қараб кетади, Искандар фарангиларга қарши жангга жўнайди. Мазкур воқеа баёнидан сўнг, «Энди бу воқеанинг ҳақиқатини эшитмаган киши «Шоҳнома»даги «Искандарнома»и Мавлоно Фирдавсий Туси алайҳи роҳмага ружуъ қилсун. Э одам ўгли, гар оқил эрсанг ўтканлардан ибрат ол» (438 б.) деган жумла мавжуд. Гарчи шарқда кенг тарқалган «Барзунома» Фирдавсий қаламига мансуб бўлмаса-да, ривоятларда Барзу Сухробнинг ўгли сифатида талқин этилгани мазкур қиссада ҳам уч ўринда Фирдавсий асар муаллифи тарзида тилга олинади. Баъзи бир бадиий хусусиятлари, ўнлаб ҳикояларни ўз ичига олган ўзига хос сюжет ва композицияга эга бўлган «Барзуйи шер» мураккаб қисса асарнинг асосий сюжет чизигини Барзу ва унинг тарафдорларининг ички бўғини феодаллар ҳамда Афросиёби Кучак бошчилигидаги босқинчиларга қарши кураш воқеаси ташкил қилади. Лекин қисса таркибида у ёки бу баҳодир саргузашти, фожеаси билан боғлиқ ҳикоя ва ривоятлар мавжуд. Уларнинг айрими умумий сюжетга ёпишмай турса-да, (жумладан оти билан дарёга чўккан Ибни ал-Ғайб саргузашти сингари) кўпчилиги асардан кўзда тутилган асосий ниятнинг руёбга чиқишига хизмат қилади.

Асар ниҳоятда содда бир услубда, халқ қиссалари ва эртаклари услубида яратилган. Қиссани форсий нусхасига солиштирганимизда Хислат уни айнан таржима қилмай, асл нусхани ўзига хос ўзбек китобхонларига мос тарзда нақл қилганини аниқладик. Умумий сюжет чизиги форсий матнга бирмунча тўғри келгани ҳолда, баён бадиий тўқимадан мутлақо оригинал, ўзбек халқ қиссаларининг услубини эслатади. Асар Тожикистон ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар бўлимидаги профессор А.А.Стариков фондида №17да 2 қўлёзма ҳолда сақланади. Тахминан XVII асрда кўчирилган бу қўлёзманинг бош қисми (7 варақ) «Шаҳриёрнома» ҳамда

«Барзунома» (1952 варақ)дан иборат. Мазкур дастхат ҳали ўрганилмаган ва тавсиф этилмаган. «Шаҳриёрнома» Мухторий Ғазнавий қаламига мансуб. «Барзунома»нинг эса яратилган даври, муаллифини аниқлаб бўлмади. Зероки, дoston муқаддимасиз «Ҳомоннинг Хайталшоҳ фарзандини ўлдириши» боби билан бошланиб, «Барзунинг туронликларга қарши тунги ҳужуми» деган сарлавҳа билан тугайди. Матннинг охириги қисмлари йиртилган. Гарчи бу дostonда Эрону Турон ўртасидаги урушлар, айрим шоҳ ва шаҳзодалар, паҳлавонлар ўртасидаги шахсий хусумат, гаразлар туфайли келиб чиққан жанглар тасвирланса-да, сюжети «Қиссаи Барзуйи шер» мазмунига ўхшайди. Бундан ташқари, «Барзунома»да Рустам, Гев, Бежан, Гударз ва бошқа бевосита «Шоҳнома» дostonларининг образлари мавжуд. «Зулхуморнинг Бижонни қидириб бориши», «Бижоннинг Яқдаст кўлига гирифторм бўлиши», «Рустамнинг тушида Гершаспни кўриши», «Барзунинг Мусалдан Турон томон йўл олиши», «Барзунинг Мусал шоҳи Фархшоҳ билан мулоқоти», «Яқдаст лашкарининг Жавонбахшга қарши юриши», «Фаридун тилсимоти ва унинг ажойиботлари баёни» сингари боблар ҳам бу шеърин «Барзунома»нинг биз таҳлил қилаётган «Қиссаи Барзуйи шер»дан фарқ қилишини кўрсатади. Бундан ташқари «Барзунома»нинг бошидан охиригача Сейистон баҳодирлари шажарасининг тўртинчи авлоди сардори Рустами дoston қатнашади. Шунинг учун бу асарни «Барзунома»нинг мустақил яратилган ўзбекча варианти дейиш мумкин.

Қисса ўзига хос бадий қимматга эга. Унда классик насрда учрайдиган мураккаб иборалар, бадий-гасвирий воситаларни кам кўрамиз. Асарда бош қаҳрамон Барзудан ташқари юзлаб баҳодирлар иштирок этади, хотин-қиз чавандозлар, жосуслар, айёрлар қатнашади. Уларнинг ҳар бири ўзига яраша келбат ва салобатда, ҳарбий хунарда такрорланмас маҳорат соҳиби. Барзуйи Дехкон зарбидан заминга гулгула, фалакка ларза тушади» (25-бет), у наъра тортганда замин осмонни ғавго қоқлайди, душманнинг юраги ёрилади. Асарда муболага ва сифатлаш санъатидан ғоятда унумли фойдаланилган. Улар китобхон кўз олдида жанг манзараси-

ни, яккама-якка олишув жараёнини мукаммал гавдаланти-
ради. Талҳага қарши майдонга чиққан Бобак ибни Ардашер
«ҳайбатидин замину замон, макину макон, курраи арз си-
мобдек ларза ва изтиробга келур эрди» (94-бет).

Барзу кўпинча қалқонсиз жанг қилар эди. Чунки
у наъра тортиб ҳамла қилганда ҳарифи манман деган
пахлавон бўлса ҳам, саросима бўлиб қолар эди. Бундан
фойдаланган Барзу бир кўли билан уни даст кўтариб,
боши узра қалқон қилиб юриб душманни қирарди.
«Барзу қувватини сарпанжаи пахлавонийга келтуриб,
бир наъраи таҳамтанвор чекиб, камарбандидин тутди.
Афросиёби Кучакнинг юз йигирма газ қоматини бир
зўр бирла ердан узиб, бошига сипар айлаб жангга кирди.
Тамом лашкардин гиревлар урлади, эрса Ширвон шоҳи
келиб Барзунинг сарраҳини олди. Барзуйи девона бир
тиғ уриб эрдик бошига тўрт ангушт ўлтурди, қонлар
фаввора уриб бадар кетди. Андин сўнг Одил шоҳ кириб
амуд ҳавола қилди. Барзу амуди гарони санги осмон ран-
ги бирла чунон урдик баҳамроҳи амуд сурмадек нарм
бўлди». Ҳарифини чап кўли билан бошига қалқон қилиб
душманга қирон солиш фақат жаҳонпахлавонларнинг
иши. Бу ерда кучли мантиқ бор. Чунки ўз баҳодири ёки
бошлиғи ҳариф бошида бўлгач унга тиг ва гурзи урол-
майди, фақат унинг отини ҳалок этиши ёки кўлини чо-
пиб ташлаши, узоқдан ўқ узиши мумкин холос. Саъдон
Талҳа, ибни ал-Ғайб, Ландхур, Гароздандон, Суфар син-
гари ўнлаб қаҳрамонлар ҳарбу зарбда фавқулодда куч ва
қудратга эга, сифат ва ҳунарда уларнинг биронтаси ик-
кинчисини такрорламайди. Инсон руҳий олами тасвири-
да ҳам, предметлар, табиат ва ундаги ҳодисалар тасви-
рида ҳам биз ранг-баранг бадий, образли ибораларни
кўрамиз. Балх шаҳри Чорсусида тўпланган халқ, «Бир
юз етмиш қабзали камонни тортган» Доробнинг қудратига
қойил қолиб, ҳама аҳли бозор ангушти ҳайратни дандони
таажжуб бирлан тишлар эрдилар» (76-бет). Кўп лашкари
қирилиб, мағлубиятга учраши мукаррар эканлигини сез-
ган Барзунинг изтироби «фикр отини ҳайрат биёбонида
югуртурур эрди» (33-бет) деган бир жумлада лўндагина

ифодаланган. Дороби зарринкамар Билсимни енгганда «Рубиннинг ҳуши қуши ошёнасидан учиб кетди» (35-бет). Жанглар баёни, баҳодирлар олишадиган майдонлар тасвирида ҳам биз турли-туман ўхшатиш, сифатлаш, муболага сингари санъатлардан унумли фойдаланилганини кўрамиз. Баъзан бир-икки жумла билан бутун манзара киши кўз олдида намоён бўлади. «Офтоб найза бўйи кўтаришганда икки дарёи лашкар саф ораста қилдилар» (34-бет). «Абр саққолик ва бод фаррошлик расмини адо айлайди» (ўша бет), «алқисса икки дарёи лашкар монанди Садди Искандар тақобули яқдигар бўлдилар» (112-бет).

Бадий тасвирида баъзан наср билан назм аралашиб келади. «назм» ва «шеър» номи остида келган шеърӣ парчалар бадий жиҳатдан бўш бўлса ҳам, жанг майдони, олишувлар жараёнини ҳароратли ифодаланишига хизмат қилган. Оқили Азим билан Ибни ал-Ғайб жанги тасвирида қуйидагиларни ўқиймиз: Оқили Азим дарҳол чордара огзидаги нақибга кириб кетди ва бу чордара ичида Оқил Азимнинг нечанд хоссаларини чок ва хун бирла оғушта қилиб, ер билан яқсон қилдилар. Бу икки найрамнаждлар шери ғаррон ва фили дамондек чунон жанглар қилдиларки, «Шул вақтда Саъдон наъраи Ибни ал-Ғайб аждаҳо овозидек бўлиб бир тарафдин ва ўзини барқӣ яминини янглиғ ўзини қалби лашкарига урди ва жанг мағлубига айланди. Байт:

*Ики лашкар эмас, ики ҳашиогоҳ,
Урушиб, сўқуб бир-бирини сипоҳ.
Уруб гурзу қўпол ва шамширу тиг,
Тўқар эрдилар қонларини бедариг.
Ётар эрди бир печа бош кесик,
У дам тўлди майдонга беҳад ўлик.
Чекар эрдилар разми раъдвор,
Чу шери жаён унларин печа бор.
Қиличлар қизил қон бирла топди ранг,
Ажаб бўлди ул кунда мағлуби жанг.*

Маълумки «Шоҳнома»дан бошлаб табиат тасвири, қахрамонлар руҳий олами ифодаси, жанглар баёнида

кўпинча кун ботиши билан кун чиқиши манзараси тасвиридан фойдаланилади. Бу усул «Шоҳнома» мотивлари асосида яратилган барча дoston ва қиссаларга ҳам ҳос-дир. «Барзуйи шер» қиссасида ҳам куёш чиқиши ва ботиши тасвири турли-туман ранг ва оҳангда берилганлигини кўрамиз. Бу манзара асарда тасвирланаётган воқеанинг узвий қисми ёзувчи ижодий ниятини бир ифодаланиш усули ҳисобланади. Чунки кун чиқиши ва ботиши ҳам, руҳий олам тасвири, ҳам пейзаж кўриниши айна пайтда воқеага қандайдир ўзгача руҳ бериб туради: асарда бу тасвир усулининг ўнлаб намуналари ишлатилганки, у Хислатнинг маҳоратидан далolat беради. Дарёдан эсон-омон чиққан Никобдор етти кундан сўнг келиб Рубин лашкарига кўшилади. Душман кўшини гоятда хурсанд бўлиб, тоғ отиши билан табли жанг қоқадилар. «Эрса фалак жамшиди Машриқ соридан чиқиб, олтин зеварлик хаймасини фалак тоқи узра ўрнатди» (38-бет). Куёш чиқиши қанчалик ҳашаматли, тантанали тасвирланса, ўша кунги жанг шу даражада шиддатли, айна пайтда ижобий қаҳрамонлар учун зафарли бўлади. «Офтоби оламтоби зарринқоб даричаи обдин бош чиқариб, зарандуд аламини кўк майдонида ўрнатди эрса, икки дарёи лашкар тақобули якдигар бўлуб, саф ва яеол ораста қилиб, маймана ва майсара камингоҳларини мардони корозмудаларга топшурдилар» (90-бет). Шу кунги Барзу лашкари душман устидан галаба қозонди, Афросиёби Кучак одамлари тумтарақай қочиб, қалъа ичига бекинадилар.

Куёш чиқишининг қуйидаги тасвири ҳам жангу жадалларнинг тантанаворлигига, баҳодирларнинг шукуху шавқатига гоятда ҳамоҳанг тарзда берилган. «Хуршид – товуси зарринқор қанотиши ёзиб, жаҳон фазосида парвозга келди» (95-бет), Алқисса амри маликул ваҳҳоб бирла даричаи обдин бош чиқариб чархи қабуд узасига алами зарандудини ўрнатиб жаҳон зулумоти майдонига нурафшонлиг шевасини намoён қилади» (96-бет), «Семург заррин болини уриб Кўҳи Қоф узасига парвоз қилиб, гардуни мингранг фазосида жилва айлаб, оламга нуррезлик қилди» (97-бет). Асардан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Қиссада куёш ботиши тасвирини қаҳрамонларнинг

ғамгин, мунгли, дардчил рухий ҳолатларига мутаносиб тарзда берилгани ҳам кўп учрайди. Ота-боболарининг Рустам кўлида вафот этганини билган Дароб катта лашкар билан Сейистон ва Тошкент устига юради. Яна қиргин жанглар бошланиб кетади. Барзу бошлиқ энг зўр баҳодирлар ярадор бўлади. Зол ҳасрат надоматлар билан қалъага қайтади. Ана шу мунгли оҳанг «Кечанинг қора зоғлари мушкин қанотларини ёзиб, жаҳон боғида парвоз қила бошлайди» (71-бет) деган жумла билан хулосаланади.

Мазкур асарда ҳам бошқа Шарқ қиссаларидек: «келтирибдурларким», «Ривоят қилурларким» сингари традицион бошланмалар, «Эмди Барзуйи Шердин эшитмоқ керак», «Эмди Ибни ал-Ғайб келатуреун, сўзни бошқа ердин эшитинг», «Эмди икки калима сўзни Афросиёби Кучакдин эшитинг» каби воқеани боғлаш воситаси сифатида келадиган иборалар кўп ишлатилган. Асар тилини синчиклаб кўздан кечирилса, сажъ санъатидан ҳам усталик билан самарали фойдаланилгани ҳам кўзга ташланади. «Ҳар икки дарёи лашкар сафу ясол аз барои жангу жидол ороста ва пироста бўлдилар» (116-бет).

Хулоса қилиб шуни айтиш керакким, «Барзуйи шер қиссаси» ўзининг ғоявий-бадий жихатдан жиддий ўрганишни тақозо этадиган асар. Унда ўзбек классик насрининг кўп фазилатлари мужассамланган. Асар лексикасида бевосита туркий халқлар топонимикаси, аномастикасига доир кўплаб сўз ва иборалар учрайди; миқдор ва чама сонларнинг ўнлаб атамалари мавжуд.

Бундан ташқари «Барзуйи шер қиссаси»нинг ўзбекча кўлёмасини топиш, ҳеч бўлмаса нашрий нусхаларини қиёсий ўрганиш галдаги вазифалардан бўлиб келмоқда. Зероки ўзбекча қисса бвз кўздан кечирган форсий шеърӣй ва насрий «Барзунома»лардан жиддий фарқ қилади.

Умуман, Шарқда «Шоҳнома» сюжетлари асосида яратилган қиссалар таъсирида ёки улардан баъзиларининг сюжетларни қайта яратиш заминида ўзбекча «Китоби подшоҳ Афросиёб», «Қиссаи Жамшид», «Барзуйи шер қиссаси» сингари китоблар вужудга келган. Буларнинг ҳар бири ўзига хос оригиналликка эга асарлардир.

«ШОҲНОМА» МУСАВВИРИ

Юртимизнинг энг кўхна шаҳарларидан бўлмиш Самарқанд қадим ул-айёмдан илм-фан, тасвирий санъат, бадиий адабиёт ҳар томонлама тараққий топиб, турли даврларда ўз мавқеини сақлаб келаётган шаҳардир. Афросиёб ва бошқа мавзеларни қазिश пайтида қадим-шуносларимиз кўлга киритган ашёлар ушбу шаҳар ҳудудида яшаган аждодларимиз қадимги замонларда ёғоч ва ганж ўймакорлиги, наққошлигу мис қандакорлиги хунарлари, рангтасвир ҳамда ганчда қиёфани ифода этишда юксак тараққиётга эришган, мумтоз асарлар яратишганлигини исботлашган. Афросиёб қалъаси деворларидаги манзара тасвири, сипоҳлар, элчилар, хонаки ҳамда ёввойи қушларнинг мой буюқдаги тасвирлари бу фикрни яна бир қарра тасдиқлайди. Ана шу анъана Самарқандда китобат санъатининг ривожланиши билан XV–XVIII асрларда янада давом эттирилди ва ўзига хос бир миниатюра мактаби вужудга келди. Самарқанд миниатюра доираси тараққиётида машҳур мусаввир Муҳаммад Муроднинг ҳиссаси, айниқса, каттадир.

Муҳаммад Мурод Самарқандий XVI аср охирларида Самарқандда туғилган. Ёшлигидан чехракушоликка қизиққан, хусусий муаллимлардан хаттотлик ва китоб наққошлиги бўйича дарс олган. Кейинчалик Улуғбек мадрасасида таълим олиб, илми маъқул ва манқул (диний ва дунёвий билимлар) бўйича яхши савод чиқарган. Мадраса хатмидан сўнг у китоб кўчириш ва уларга рангли суратлар, нақшлар безаш билан шуғулланади. Аммо мусаввирнинг жонзотлар, хусусан, инсон ташки кўриниши, табиий манзаралари, сарбозлари жанг жараёнларини ғоятда маҳорат билан чиза бошлаганини сезган мутаассиб уламолар уни таъқиб эта бошлайдилар. Буни сезган рассом дўсти Муҳаммад Нодир Самарқандий билан махфий тарзда Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлади. У бобурийлар сулоласи ҳукмронлиги замонида Агра ва Дехлида яшади, дўсти Муҳаммад Нодир билан биргаликда Аграда санъат мактаби ташкил этди. Муҳаммад Мурод Самарқандий ўз мактабида ўнлаб мусаввирларни тарбиялаб етишти-

ришга муваффақ бўлади. Ҳинд тасвирий санъатининг атокли вакиллари Басрант, Бихаши, Гужаратий, Иброҳим Қаххор, Банвари Хурд, Сури Гужаратий, Парвин, Ром Дас ва бошқалар бевосита Муҳаммад Муроднинг шогирдларидирлар. Мусаввир XVII асрнинг биринчи чорагида Дехлида вафот этган. Муҳаммад Мурод Самарқандий ҳаёти ва ижодий меросни топиш ва ўрганишда профессорлар И. Низомиддинов ҳамда М. Ашрафийларнинг хизматлари катта.

Маълумки тасвирий санъат оламида «чехракушолар сарвари», «Шарқ Рафаэли» деб донг таратган Камолиддин Бехзод Мовароуннаҳр халқлари тасвирий санъатини янги таракқиёт чўққисига олиб чиқди. У кичик ҳажмдаги рангли суратларда табиат тасвири, киборлар суҳбати, қабул маросимини, ошиқлар учрашуви, муҳораба асноси, донишмандлар баҳси, инсон ташқи киёфасини гоят нафис, мукамал тасвирлашга эришди; ранглар таносибини сақлаш, тасвирланаётган шахслар киёфасининг ўзига хослигига эришиш мусаввир асарларининг нозик жиҳатларидандир. Муҳаммад Мурод Самарқандий Бехзоддаги ана шу ўта нафислигу бокира кўтаринкилик руҳини муваффақият билан давом эттирган санъаткордир. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, мусаввир Шарқ мутафаккирларининг ўнлаб асарларини безаган, уларга юзлаб миниатюралар чизган; Ҳиндистоннинг бетакрор табиатининг муайян гўшалари расом мўйқалами орқали қоғоз юзида қайта жонланган, теурий зодагонларнинг аксини яратган. Лекин бундай асарларга Муҳаммад Мурод имзо чекмагани сабабли уларни аниқ ажрата олиш қийин. Аммо шунга қарамай санъатшунослар ватандошимиз миниатюраларининг услубига қараб, маълум миқдорини аниқлашга эришганлар. Уларнинг бизгача мукамал сақланиб қолганлари 200 дан ортиқдир.

Мусаввирга жуда катта шуҳрат келтирган асари Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сига чизилган ва Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1811 рақамидаги дастхат таркибида сақланаётган 115 миниатюралардир. Бундан ташқари Муҳаммад Мурод томонидан

Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларига чизилган миниатюралари Париж миллий кутубхонасида ҳам мавжуд. Муҳаммад Мурод Самарқандий Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган мусаввирлардан асарлари энг кўп бизгача етиб келган рассом ҳисобланади. Муҳаммад Мурод билан ҳамроҳ Ҳиндистонга келган Муҳаммад Нодир Самарқандий Бобурийлар сулоласининг «Шаҳаншоҳлик мураққаъси» (Империя альбоми)ни тузган. Баъзи санъатшунослар мураққаъдаги шаҳзодалар портрети Муҳаммад Мурод қаламига мансуб деган фикрни билдирмоқдалар. Чунки бир қанча портретлар манзара тасвири замирида чизилганки, бу услуб Муҳаммад Муродгагина хосдир. Йигитлик онларидаёқ «Шоҳнома»дек буюк асарда тасвирланган тимсоллар сиймосини баркамол тасвирлай олгани ҳам бу мулоҳазани қувватлайди, албатта.

Маълумки, Фирдавсий «Шоҳнома»си яратилгандан бери турли асрларда юзлаб котиблар уни қайта-қайта кўчирдилар, наққошлар турли лавҳалар билан безади-лар; мусаввирлар ҳар бир дoston воқеасига мос расмлар чиздилар. XIII асрдан бошлаб Миср, Табриз, Исфаҳон, Шероз, Ҳирот, Марв, Урганч, Тошкент, Деҳли, Самарқанд шаҳарларида «Шоҳнома» дастнависларига турли-туман услубдаги чехракушолар миниатюралар чиздилар. Улар орасида 1556–57 йилларда кўчирилган «Шоҳнома» нусхасига Муҳаммад Мурод томонидан чизилган суратлар энг кўп ва хўп ҳисобланади. Зероки, мусаввир ҳар бир дostonдаги воқеа жараёнига, шоир ижодий ниятига мос суратлар чизган. Буюк шоир «Шоҳнома»да халқ қаҳрамонлиги, инсондўстлик, ватанпарварлик, мардлик ва жасорат, адолатли шоҳ бошчилигида марказлашган давлат учун кураш, жанг ўрнига сулҳнинг афзаллиги, халқлар дўстлиги, тинч-тотув яшаш, ишк-муҳаббат каби ҳамиша инсониятни дол қолдириб келаётган гоёларни баланд пардаларда куйлаган, жаҳолат ва разолатга нисбатан заковат ва маърифатни қарши кўйган, зулмат устидан нур – рўшноликнинг галаба қилили тарафдори бўлган. Муҳаммад Мурод Самарқандий 115 миниатюрасида Фирдавсий дostonларидаги ана шу юксак инсонпарварлик, адолатпешалигу маърифатпарварлик

ғояларини ўта лиризм ва юксак кўтаринкилик, жанговарлигу шердиллик руҳида ранг-баранг лавҳалар орқали тадрижий такомилда тасвирлашга эришган.

«Темирчи Кова кўзғолони», «Заҳҳокнинг Фаридун томонидан асир олиниши», «Золи Зарнинг Меҳроби Кобулий билан суҳбати», «Фаридун ўғиллари Яман шоҳи хузурида», «Рустамнинг туғилиши», «Бежан ва Манижа», «Таҳминанинг Рустам билан учрашуви» сингари ўнлаб асарлар бу фикрни тасдиқланди. Чунончи, шаҳзодаларнинг Яман шоҳи томонидан имтиҳон қилинишида Фирдавсий асарида кўзда тутилган ният ва дoston воқеаси ихчам тарзда мукаммал акс топган. Ўртада шаҳаншоҳ ўтирибди. Унинг чехраси, келбат ва салобати кўпни кўрган, донишманд эканлигини кўрсатиб турибди. У қўлларини кўтариб Салм, Тур ва Эражларга мурожаат қилмоқда. Рўпарада ўтирган шаҳзодалар бош эгиб ним таъзимда. Фақат Эражнинггина икки қўли олдинда – таъзимга қовушган. Эраж билимдон, заковатли, инсондўст, акалари эса такаббур, шаҳзодалиги тутиб турибди. Чап томонда эса Яман шоҳининг қизлари қизил, жигарранг, нофармон рангдаги арабий либосларда ўтиришибди. Бошлари таъзимда. Олдиндаги дастурхонга уч шаҳзодага мўлжалланган тожсимон тилсим анжомлари қўйилган. Суратда барча чизик, лавҳа ва ранглар ниҳоятда уйғун ва мутаносиб, савол-жавоб, суҳбатнинг самимийлиги яққол сезилиб турибди. Заҳҳокнинг ҳибсга олиниши тасвирида эса халқ қудратининг разолат устидан ғалаба қозониши оломон руҳияти орқали кўрсатилган. Жанглар тасвири, Рустамнинг Оқ фил, Аквон дев билан олишуви, Анушервони Одилнинг сарой аъёнларига насиҳати, темиртирноқ, руйинатан Исфандиёр келбати тасвирлари ҳам «Шоҳнома» сюжетларига мутаносиблиги, нозик ранг, муъжаз тасвирлар орқали юксак гоаяларнинг ифодаланиши жиҳатидан диққатга сазовордир. «Гулистон»га чизилган икки миниатюра остида муаллиф имзо чеккан «Шаҳзода», «Шива Парвати» суратлари ҳам ўзининг композицион бутунлиги, ранг танлаш ҳамда тасвирланаётган сиймо руҳий дунёсини ҳам изчил акс эттирилганлиги билан алоҳида қимматга молик. Шу даврда бунёд этилган шаҳаншоҳлик

китобхонаси, ўзига хос картиналар галареяси – нигористон безакларида ҳам Муҳаммад Мурод ва унинг шогирдлари хизмати борлигини тарихчилару санъатшунослар алоҳида таъкидлашади.

Шуни алоҳида уқдириш жоизки, Муҳаммад Мурод Самарқандий ижоди санъатшунослар томонидан махсус ўрганишга арзирли мерос. Унинг «Шоҳнома»га чизган миниатюраларини алоҳида альбом сифатида нашр қилинса, нуран ало нур бўлар эди.

ХОТИМА

Жаҳон адабиётининг энг ёрқин сиймоларидан бўлмиш Фирдавсий ҳаёти ва унинг мангу барҳаёт «Шоҳнома»сини тадқиқу ташвиқ этиш борасида олимларимиз кагта ишлар қилдилар. Профессор Н. М. Маллаевнинг «Абулқосим Фирдавсий» (1962) китоби, Халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати, устоз Ш. Шомуҳамедовнинг «Форс-тожик адабиёти классиклари» (1963), «Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм» (1968) рисоаларининг алоҳида боблари, «Шоҳ китоб ва унинг муаллифи» (1992), «Шоҳнома»нинг янги шеърый таржимасига ёзган сўзбошиси ва бошқа мақолаларида буюк шоир ижоди апрофлича таҳлил этилган. Олий ўқув юртлари дарсликлари, Ўзбек миллий энциклопедиясидан ҳам Фирдавсий ижоди муносиб ўрин олган. Аммо «Шоҳнома»нинг ўтмишида Ўрта Осиёда тарқалиши, унинг ўзбек классик шоирлари ҳамда халқ оғзаки ижодига таъсири, «Шоҳнома» дostonлари сюжети асосида вужудга келган халқ китоблари, Фирдавсий ва ўзбек маданияти муаммоси кенг кўламда махсус тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Ушбу кузатишларимиз шу йўлдаги дастлабки уринишлардан биридир. Шунинг учун айрим фикр-мулоҳазалар масаланинг кўйилиши тарзида бўлиши ҳам мумкин. Муаллиф кўлёмани ўқиб, қимматли мулоҳазалар билдирганликлари учун марҳум профессорлар Н.М.Маллаев, Ш.Шомуҳамедовларнинг пок руҳларига таъзим қилади ҳамда доцент В.Раҳмоновга миннатдорчилик изҳор этади.

Қаїдлар учун

انتشارات «کتابخانه ملی ازبکستان به نام علیشیر نوایی»
شهر تاشکند، خیابان استقلال، 33

عنوان کتاب: فردوسی و ادبیات ازبکی

تألیف: پرفسور حمیدجان حامدی

موضوع: ادبیات تطبیقی؛ نقد و بررسی ترجمه های شاهنامه فردوسی به زبان ازبکی

ویراستار: جعفر محمد

با اهتمام: حمید مصطفوی

تهیه کننده: رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در ازبکستان

نوبت چاپ: اول، سال 1391 ه.ش.

شمارگان: 500

ناشر: انتشارات کتابخانه ملی ازبکستان به نام علیشیر نوایی

کلیه ی حقوق مادی و معنوی اثر برای رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران محفوظ است.

شابک: 978-9943-06-444-7

ISBN – 978-9943-06-444-7

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

**ФИРДАВСИЙ ВА
ЎЗБЕК АДАБИЁТИ**

(Рисола)

Муҳаррир: Шукур Курбон
Техник муҳаррир: Дилмурод Жашилов
Рассом: Шухрат Одиллов

Нашриёт лицензияси: АИ № 159, 14.08.2009.
Босишга 13.12.2012 йилда рухсат этилди.
Қоғоз бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет босма. Офсет қоғози.
Ҳисоб-нашриёт т. 14. Шартли босма т. 12.
Буюртма № 149. Адади 500 нусхада.
Келишилган нарҳда.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, Тошкент шаҳри,
Истиқлол кўчаси, 33.

МЧЖ “SHIDASP” матбаа корхонасида чоп этилди.
Тошкент, Шайхонтоҳур тумани, Собир Раҳимов кўчаси 70 б.